ГРАММАТИКА

Українського язика

ЧАСТКА І.

ЕТИМОЛОГІЯ.

ДЛЯ ДВОХ
НИЖЧИХ КЛАССІВ ГІМНАЗІЙ
ТА ДЛЯ
ДВОХКЛАССНИХ
І ТРЬОХКЛАССНИХ НАРОДНІХ
ШКОЛ.

Івана Нечуя-Левіцького.

КИЇВ.
Друкарня Другої Артілі. Володимирська, 43.
1913.

УКРАІНСЬКА ГРАММАТИКА

ЕТИМОЛОГІЯ.

Мова й речения.

§ 1.

Мова, котрою ми розмовляємо, і котрою пишуть книжки, складається з часто́к. Через це мову можна поділити, або пошматувать на опрічні частки.

Я прийшов до школи пізно, бо наша хата дуже далеко од школи; і вчитель розсердився на мене, а школярі продражнили мене пізнюром. Цю мову можна поділити на опрічні думки, мислі. Ці опрічні, нарізно взяті мислі звуться **реченнями.**

Я прийшов до школи пізно. Вчитель розсердився на мене. Школярі продражнили мене пізнюром.

Ці опрічні шматочки мови звуть **думками** або **реченнями.** Як вони написані на́різно, то після кожного речення ставляють точку (цятку), а першу букву в думці після кожної точки й с початку першого речення треба писати велику, а не маленьку.

Той головний предмет, за котрий говориться в реченні, зветься **діючий предмет** або **діяльник,** а те, за що кажуть, або пишуть за цей предмет, що він робить, або що з ним робиться, або який він, — це слово зветься **сказуєме,** або **сказуємість.** Дієвий предмет легко впізнать меж инчими словами й предметами в рядку слів, бо він впізнається, як докласти до його питання: хто? що? Сказуєме, чи сказуємість можна впізнать, як спитаємо, що робить діяльник,

діючий предмет, або що з ним робиться, що з ним трапилось, як от прúміром: чоловік оре на полі, плуг поламався.

Завдання. Настала весна, сонце почало добре пригрівать, зараз ростав сніг, вода постікала в ставок, а деякі пташки защебетали в садках, ще й жайворонок защебетав над полем; школярі зараз покинули школу, батьки послали їіх у поле, вони погнали вівці та товар у поле на пашу.

Подробіть на опрічні часточки чи речення й поставте точки. Підведіть пером діючі предмети чи діяльники й сказуємі. Напишіть великі початкові букви після точок в кожному реченні.

Діяльники й сказуємі звуться головними частками кожної мислі й речення.

§ 2.

Речення бувають довгі, а часом і дуже довгі, бо окрім головних часто́к в реченнях буває багацько ще инчих слів, до́даних до діяльників і сказуємих. Ці додані слова розвивають кожну простеньку й коротеньку мисль і роблять їіі яснішою, повнішою й виразнішою. Такими другорядними, не головними часткáми речення бувають **слова додатко́ві, слова прикметні чи обзначувальні й слова обста́вні.**

1. **Слова додатко́ві** завжди одповідають на питання: кого, чого? кому́, чому́? кого, що? ким, чим? при ко́му, при чо́му й назначують другорядні опрічні предмети: я люблю тата, маму й братів. Мати дала міні гостинця. Сонце осяяло поле й ліс. Брат пішов с товаришом до дядька.

2. **Слова обзна́чувальні** одповідають на питання: який? яка? яке? чий? чия? чиє? скільки? Добрий чоловік любить добро. Моя книжка стара, не переплетяна. Я памятаю перший сніг. Я встрів три чоловіки. Стрілець застрелив два зайці.

3. **Слова обста́вні** діляться на слова **обставні часу;** вони одповідають на питання—**коли?** я вчора дав товаришові книжку; б) на слова обставні **місця;** вони одповідають на

питання: де? в якому місці? куди? кудою? звідкіль? я живу далеко од школи; ти прийшов с хутора; йди он тудою, через село; женці пішли на поле; на слова **способу діяння**; вони одповідають на питання: я́к? яким способом? ти робиш усе хапкóм, погано; на слова **причини** — на питання: од чого? помер од сухот.

Завдання. Перепишіть ці речення й підведіть пером усі додаткові чи доповнюючі слова, пояснюючі слова прикметні й обставні.

Вчора школярі гуляли в садку дуже довго. Мама сиділа під яблунею й шила сорочки́ маленьким братам. Батько поїхав у Київ ще вранці. Спішни́й чоловік робить діло по́хапцем і погано. Заліз туди, звідкіль трудно й вилізти. Верба бьє, не я бью; за тиждень великдень; недалечко червоне яєчко. Важке залізо тоне на дно, а легке пірья плаває зверху. Чорні хмари дають заливний дощ, а білі хмарки не дають дощу. Злий погонич бьє коні часом нещадимо. Маленький соловейко співає найкраще. Кудою пішли люде на поле?

Напишіть зверху над другорядними словами, доданими до дієвих предметів та сказуємих, що вони назначують у реченні, окрім діяльників чи головних предметів та сказуємих. Пишіть зверху над словами вкорочені назвища другорядних слів в реченнях; як от: додатк. прикмет. прик. обст. міс. обст. час. і т. д.

Окрім цих часток речення ще трапляються слова **кли́кальні,** або слова **дивування,** котрі звуться покликàльними словами: Петре, піди на поле! Дочко, ходи лиш сюди! Ой гаю зелений, який ти гарний!

Після таких реченнів на кінці треба писати знак кли́кальний (!). А як у реченні когось питають, то на кінці такого речення ставляють знак питання (?). Що ти робиш? Чом ти не слухаєш мене? Куди йдеш? Кудою міні йти через село до греблі та до млина? Слова обертання до когось в середині ставляються меж двома запятими по обидва боки його: дай, Боже, вам здоровья!

Звук і слово.

§ 3.

Кожне окроми написане слово в реченнях складається с кількох букв. Кожне слово сказане устами в розмові складається з звуків. Ці усі звуки в писанні назначуються опріч-німи значками. Такі значки звуться буквами.

Букв в українські мові 32: **а, б, в, г, ґ, д, е, є, ж, з, и, і, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ю, я, ь.** Усі ці букви звуться азбукою *).

Буква **ґ** з цяткою зверху вимовляється, як **кг**, як от в словах: дзиґа (дзикга), ґава (кгава), ґалаґан (кгалакган).

Букви діляться на повнозвучні й півзвучні. Повнозвучні вимовляються повним голосом самі, одні, так що одна повнозвучна буква може буть опрічнім словом: а! це ти? о! чи ти ба! де це ти взявся? Півзвучних букв неможна вимовить голосно, повним голосом; йіх трудно вимовлять голосно по-одинці, як з ними вкупі не стоіть повнозвучна буква, і одна півзвучна буква не може вважаться, як опрічнє слово.

Повнозвучних букв 9: **а, е, є, и, і, о, у, ю, я.** Півзвучніх букв 21: **б, в, г, ґ, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.**

Буква **й** назначує в вимові половину мякого звука і; ставляють йіі на кінці слів: добрий, синій, або перед буквою **о** та **і**, щоб вимовлять **о**, **і**, як йо, або як йі: його, йіхать, йісти. Буква **ь** сама не назначує ніякого звука, і йіі пишуть після півзвучних букв для йіх мякішання, щоб вони вимовлялись мяко, а не твердо: гість, вісь, тінь, зьіхав, зьявився, бурьян.

§ 4.

Повнозвучні букви бувають в вимові тверді: **а, е, и, о, у,** і одповідні йім мякі: **я, є, і (йі, йо), ю.**

Правило. В українські мові букви **у** та **і** с початку слів скрізь зміняються на букви **в** та **й** для полегкости в

*) В церковно-славянські мові букви звуться инакше: аз, буки, вѣди, глаголь, добро, есть, живете і т. д. Од назвища перших двох букв і пішло загальне назвище усіх букв—áз-бука, áзбука.

вимовлянні слів і легкозвучности мови, коли перед ними стоять слова, котрі кінчаються на повнозвучні букви: пішов улицею, на вулиці курява; вона й він рідня, він і вона рідня; на вугіллі, (а не на угіллі), бо вимовлять дві повнозвучні букви трудно, та ще там, де трапляється буква у, наприклад: ми ішли укупі з людьми. Тут треба писати: ми йшли вкупі з людьми.

§ 5.

Усі букви загалом вимовляються горлом та ротом с помічю гортані (верхнього кінця горла), піднебення, язика, зубів та губів: бо горло й рот це неначе музичній инструмент, як от сопілка, примитикований для мови й вимови усякових звуків мови й співу. З цієї причини півзвучні букви бувають голосніші чи гучні, як от: б, в, г, д, ж, і тихіші чи одгучні, як от: п, ф, х—ґ, т, з. Загалом букви діляться на:

Губні, котрі вимовляються губами: **б, в, м, п, ф.**

Зубні: **д, з, с, т, ц.**

Піднебенні: **ж, ч, ш, щ.**

Язичні: **л, н, р.**

Гортанно-піднебенні, що вимовляються гортанню й глибокою часткою піднебення: **ґ, к, х.**

Гортанна: **г,** котра вимовляється горлом, гортанню, верхнім краєчком горла.

Ще до того декотрі півзвучні букви звуться шиплячими: **ж, ч, ш, щ, з, с;** плавкими: **р, л;** носовими: **н, м.**

Гортанно-піднебенні: ґ, к, х, та гортанно-горлова г, як цупкі й тверді на вдачу, мякішають у словах і для полéгкости в вимові зміняються на шиплячі й на сичачі чи свистячі на такий спосіб:

г зміняється на ж та з: луг, луже, в лузі; друг, друже, в друзі; Бог, Боже, в Бозі.

к зміняється на ч та ц: рундук, рундуче, на рундуці; бік, боче, на боці; вік, вічний, нога, на нозі, рука, на руці, чоловік, чоловіче.

х змінюється на ш, с: кожух, кожуше, в кожусі; дух, душе, в дусі *).

Завдання. Напишіть слова й змініть гортанно-піднебенні на шиплячі й сичачі: берег, плуг, жінка, кружка, різка, чоловік, небіж––(небога), собака, вухо, горох, круг, балка, сіртук, річка, козак, кішка, по́рох, дочка, ненька, дошка, мишка, миска, ложка.

§ 6.

Слова складаються с скількох складів.

В кожному складі доконче повинна буть одна буква повнозвучна. По числі складів слова бувають **односкла́дні,** як вони мають один склад, цеб-то одну повнозвучну букву, і **многоскладні**, як вони мають більше складів; наприклад: кінь, віл, ніс, во-да, го-ло-ва. В деяких склада́х часом трапляється одна повнозвучна буква: о-ко, о-вес, а часом трапляються склади, в котрих при одній повнозвучні букві буває кільки півзвучних, як от: книж-ка, верст-ва, верст-о́в.

Як при писанні зостається мало місьця на папері в рядку слів, і сло́ва неможна змістить, тоді ставляють значок переносу (-), і решту складів переносять на другий рядок. Як при переносі трапляється дві або більше півзвуч-

---

*) Знаряддя мови й вимови часом бувають в людей не однакові, як от приміром буває й неоднакова гортань (голос). Один має гортань, а другі не співають. Бувають люде с природженою ганжею. Діти шепеляють, бо в їіх язик ще дуже мякий, і не спроможуться вимовлять звуки шиплячі. Старі беззубі люде шамкають, бо не можуть без зубів вимовлять зубних букв з, с. Трапляються люде, котрі кажуть: **кісто, кіло, звязав, гиндик, гива** замісць—тісто, тіло, звязав, индик, ива. Скільки я прикмітив, в ціх людей верхня губа буває тонесенька й корочча од спідньої, і це заважає йім вимовлять виразно букву **т**, а коло початкового **и** чуть **гикання**—букву **г**. Трапилось міні говорити з людьми, котрі замісць букви **ц** вживали в розмові букву **т**, а одна пані й зовсім не вимовляла букви **с**. Казав міні один добродій Мал—ж з звенигородського повіта: в нас є от які слова: **стапів** чоловік, ти чоловік **тапленний, навіженний**. А товариш д. Мал—а каже: то він не вимовляє гаразд букви **ц**, бо кажуть в Керелівці: чи ти **зцапів**? ти чоловік **цапле́нний**, навіженний. І справді д. Мал—ж не каже **цап**, а **тап**. В його мабуть язик занадто короткий і не достає до зубів, а

них букв, то одна з їіх зоставляється, а одна або дві переносяться на початок нового рядка, окрім тіх складів, що починаються з букв с, ц з кількома півзвучними буквами, наприклад: пань-ство, убоже-ство, хлібороб-ство, бра-цтво, бурла-цтво. Як часом при перенесінні слова трапляється двоє нн, то друге н переноситься на новий рядок: мочін-ня, переселін-ня.

Після приставок с початку слів треба переносить усе слово на другий рядок, з якої букви ни починався б склад: при-йшов, зна-йшов, наді-йде, обь-іхав, про-йдуть. Таксамо треба переносить і половини скла́дчастих слів, складяних з двох слів: водо-спад, дури́-світ, підчи́-хвіст.

§ 7.

В двохскладних та многоскладних словах завсігди один склад вимовляється голосніше, ніж инчі, та ще й с про́тягом. Цей про́тяг звука сливе вдвоє довший, ніж у других складах, зветься **на́голоском** і часом назначується значком (′), що й зветься на́голоском, як от у таких словах: замо́к та за́мок, па́ша поживок для худоби, паша́ турецький пан.

тільки черкається об піднебення. Одна панія каже міні на моє питання, як йіі **фамилія**: я **Тавінськая**. Назвище здалось міні чудним, я питаю вдруге, а йіі товаришка каже: вона **Ставінськая**. Придивився я до неі, а в неі верхні щелепи висунуті вперед сливе на палець над спідньою губою так, що як вона осьміхнеться, то верхні зуби неначе висять над спідньою губою. Очевидячки в неі язик не достає до верхніх щелешів, щоб **свиснуть** букву **с**. (Один записувальник великор. пісень так і записав, що в вороніжські губерні кажуть: твѣток, твѣты уже твѣтутъ,—цвѣтокъ, цвѣты уже цвѣтутъ). Є люде, що гарькають в мові, замісць **р** вимовляють **г**; він **говоге** міні, щось тгіщить (тріщить). В ціх язик цупкий, достає до піднебення тільки кінчиком, і вони вимовляють добре л, але язик не може задрижать під піднебенням, і в йіх виходе замісць **р** якесь ніби **г**. В усіх ціх людей буває якась своя опрічня ганжа в органах вимови, як бувають чудні звуки в попсовані катеринці. І в птиці, і в животин є свої звуки крику, але і в йіх ця йіх **мова** буває не однакова. Гусак свистить і шипить—сссс доволі чисто. Ягнята кажуть виразно—**ме**, вівці—**бе**, а старий баран кричить якесь ніби **бле**! од чого й вийшло великоруське слово: овца блеетъ.

Частки мови.

§ 8.

Уся мова складається з багатьох слів. Ці слова дуже не однакові й не схожі одно на одно. Через це уся мова ділиться на частки. Таких часток мови девять: 1) ймення предметне, 2) ймення прикметне, 3) ймення числове́, 4) займення, 5) дієслов, 6) прикметник, 7) предлог (прийменник), 8) союз, 9) ви́крик.

Ймення предметне.

§ 9.

Люде, животи́ни й усяке живе сотворіння, і усякові неживі предмети мають свої ймення або назвища, наприклад: Петро, Павло, чоловік, людина, вовк, соловейко, ящірка, дуб, береза, піч, сокира, вода, земля, пісок.

Усякові предмети на світі бувають такі, що мають в тілі живо́ття й самохітне рушіння, переходячи з місця на місце по свої волі, як, приміром, людина, звір, птиця, і такі, що не мають доброхітнього рушіння та й життя, і тільки животіють на світі. Перші предмети звуться **животні** (живі), а другі **неживо́тні** (неживі): чоловік, риба, муха, гусінь, дуб, ялина, крейда, пісок, вітер, филя, вода. Окрім того є ще предмети **умові**, котрих ми не бачимо, а тільки уявляємо собі в умі, наприклад: розум, ум, радощі, гнів.

Завдання. Напишіть оці вірші й підведіть пером один раз кожне ймення живо́тніх предметів, і подвічі підведіть кожне ймення неживотніх предметів.

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий,—
Нащо зеленіє?

Кругом поле, як те море
Широке синіє.
Чумак іде, подивиться,
Та й голову схилить;
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі.

(„Тополя“ Тараса Шевченка).

§ 10.

Те назвище, котре дають люде тільки якомусь одному предметові, що тільки один знаходиться на світі, чи буде щось животнє чи й неживотнє, для одли́чки його од инчих схожих на його предметів, цеб-то, щоб краще одрізнять його од инчих таких самих предметів,—зветься **йменням** єдинчим або **єдиничнім** *).

Ці єдини́чні йменння завсегда в писанні починаються з великоі букви: Іван Новохацький, Тарас Шевченко, Київ, Полтава, Чорне море, Дні́про, гора Ельборус, гора Чатир-даг, Крим, Россія.

Назвища, котрі подавали люде предметам однаковим та схожим між собою в цілому гурті, звуться **йменнями гуртовими** або **загальними:** річка, село, людина, звір, море, листок, дерево, камінь, зірка.

Назвища цілих гуртів або куп однакових предметів звуться **йменнями збірними:** отара, військо, громада, рій, череда, кома́шник, ліс, пашня, (що складається з зернин, пшеничин, просин,) бадилля с поодинчих бадилин, деревня в сажнях і на дриветні—з опрічніх дерев́ин, намисто (з намистин, як лічить ці частки на́різно, поодинці).

Завдання. Напишіть назвища сіл та міст або містечок, які знаєте, йменння й прізвища своіх товаришів у классі, ставляйте після кожного слова знаки спиняльні, запяту, або точку; після йменння й прізвища кожного товариша ставляйте таксамо запяту, а на кінці точку (цятку). Напишіть кільки йменнів предметних гуртових чи загальних та збірних і ставляйте після кожного слова запяті.

Окрім того йменння предметні бувають: **зменчувальні** й **збільшувальні,** котрими назначують предмети й речі маленькі, дрібненькі, або дуже великі, зателепуваті й завальні́, приміром: ручка, рученька—рука, дитинка, дитиночка—дитина, очища — очі, столище — стіл, Петрище — Петро, вов-

*) Ой я в батька єдиниця; полюбила Гриця чорнобривця. Народ. пісня.

чище—вовк, хлопчище—хлопець. Ймення предметні ще бувають **ласкавні** й **зневажальні** або **нехтувальні**, котрі вживаються, щоб виявить до когось або ласкавість та прихильність, або показати зневагу та нехтування кого-нибудь: Петрусь, дядечко, зіронька, звірюка, тварюка — як марюка, відюга, дідуган, бабьюга, бабище. Деякі слова мають багацько ласкавних слів: слово—слівце, словечко; мати—матінка, мама, мамочка, мамця, матіночка, матуся, матусенька, неня, ненька, ненечка; тато, татко, таточко, татусь. Більше од усіх слів в мові має ласкавних слів—слово **мати**. Решта на́звищ мають по двоє зменчувальних слів: вода — водиця, водичка, дитина—дитинка, дитиночка, дитинонька; ніс—носик, носичок; міст -містóк, містóчок.

Рід йменнів предметних і число.

§ 11.

Ймення предметні мають три роди: мужеський (чоловічий), жіночий і середній: чоловік, батько, брат, стіл, жінка, мати, річка, перо, вікно, море. Окрім того, ймення предметні бувають роду спільного, цеб-то такі ймення, котрими можна називати однаково чи чоловіків, чи жінок, або й дітей, бо вони стосуються до їх усіх, як от, прикладом: сирота, каліка, пьяниця, нетя́ма, недотепа, причепа, роздява, коняка, сплюха́, дитина, мяло, мурло, мурляка, мурмило, одоробало, убоіще.

Ймення предметні мужеського роду кінчаються на усякі півзвучні букви: брат, сволок, ставок, образ, овес.

На букви—**ь** та **й**: кінь, гість, край, рай.

На букву **о**: батько, ледащо, Грицько, Петро, Дніпро.

На **а**: бурлака, гайдамака, вовкулака, сіпака, заводіяка, волоцюга, ста́роста, пьянюга, катюга, кміта, злодіяка, Микита, Ярема, нетяма, немова, недоте́па, зателе́па, дри́ндза, причепа.

На **я**: пьяниця, неробітниця, суддя. Ці слова чоловічого рода по їх значінні, бо ці предмети чоловічого пола.

Ймення предметні жіночого роду кінчаються:

На **а, я:** дочка, вишня, сестра, вода.

На **ь:** сіль, цвіль, шерсть, користь.

На півзвучні шиплячі або губні: піч, річ, пáтолоч, Пáволоч, ніч, любов, кров. Опріч того слова: нехворощ (вінникова рослина), прúгорщ, непóтріб, твар (лице), прóжир (в щуки в животі рибка). Належяться до жіночого роду й слова на **и** та **і:** мати, пані (панія в черн. губ.).

Ймення предметні середнього роду кінчаються на: **о, е, а, я:** море, поле, вікно, лоша (лошя), гусиня, бадилля, здоровья, ймення, дівча.

Завданя. Напишіть ці слова й познáчуйте зверху початковими першими буквами назвиця роду: м. ж. с. спіл: мороз, зіма, теля, сиротина, ненька, ступінь, потилиця, сýдець, миска, відро, одоробало (здоровецький чоловік), опудало (що ставляють на дрючку в коноплях, щоб лякати горобці), обруч, діжка, мúло, пригорщ, нехворощ, телиця, порося, кабанець, лялька, худóба, вирій, рай, колодязь, піч, слово, злість, зависність, завидливість, зірниця, удівець, повітка, дитинча, лівша, правша, час, кров, сімя, вімя, курча (я), рéгіт, роздява.

§ 12.

Ймення предметні мають двоє чисел: **поодинче** *), як кажуть про один предмет, про одну річ, і **множествене,** як кажуть про багацько предметів: стіжок—стіжки, ступінь—ступіні, вікно—вікна, парубок—парубки.

*) В давніших галицько-українських грамматиках, і само по собі в усіх грамматиках „русскаго язика“ слово **единственное** число вже стало надто стародавнє. Теперички в великоруські мові слово **единственный** має инче значіння: предмет видатний, один і единий трохи не в цілому світі, „единственный въ своемъ родѣ“. Але який же це буде один і **единий** такий предмет, як от: **столъ, сапогъ, сестра, окно?** Ці грамматичні назвища складались ще в девятому віку в Болгарії й примитиковані до латинських. Було б краще змінить його в великоруських грамматиках на слово **единичное** число, котре назначує звичайні усякові предмети, а не якісь ніби-то **видатні, одні й єдині.**

Окрім того деякі ймення предметні жіночого та середнього роду мають ще й двойственe (двойча́сте) число, коли кажуть за які-нибудь два або три й чотирі предмети: дві нозі, дві вікні, дві відрі, дві вербі, дві кімнаті, три минуті, три селі. В народні пісні співають: Чи диво, а чи не диво! збудували дівки три селі, а молодиці три городи́ (а не три го́рода).

Декотрі ймення предметні мають тільки одно число множественe: ворота, санки́, сіни, давильця, вила; декотрі мають тільки одно поодинче: молоко, сить (жир), трин (рибяче топляне сало, рибяча сить), кров, любов, по́мста і т. д.

Склоніння.

§ 13.

Ймення предметні, ймення прикметні, ймення числові й займенники зміняють свої закінчення по падіжах. Усіх падіжів (змін, ви́падків) сім: йме́нний, ча́сточний, дава́льний, винувальний, кли́кальний, орудний та місцевий. Їіх можна впізнавать, приклавши до слів питання, щоб слова одповідали на ті питання:

Йменний падіж на питання: хто? що?
Ча̀сточний—кого? чого? од кого? з чого? звідкіля?
Давальний—кому? чому?
Винува̀льний—кого? що?
Кли́кальний—хто? що?
Оруди́ний—ким? чим?
Місцевий—на кому, на чому?

Йменний падіж показує назвище або ймення кожного предмета, кожної речі, або назвище усяких прикмет предмета: білий, розумний, малий, гарний, перший.

Ча̀сточний падіж показує частку якого-нибудь предмета: скибка хліба, клапоть сукна; або частку простору, часу й міри: од села до міста, од Різдва до Великодня, мірка пашні.

Дава̀льний падіж показує належність одного предмета кому-нибудь або давання кому-нибудь чогось: дай дитині молока, братові треба книжок.

Винувальний падіж буває тоді, коли діяння діючого предмета переходе на другий предмет, приймаючий на себе це діяння, часом як страждання ніби-то за якусь провину: чоловік оре поле, погонич поганяє коні, люде їідять хліб, пьють воду, прачка оджимає сорочки, люде бьють худобу.

Кликальний вживається тоді, коли кличуть когось, або дивуються чомусь: братіку Петре! йди лиш сюди! Пишна земле, яка ти гарна!

Орудний назначує орудник, чим роблять роботу люде, або якийсь спосіб: оремо плугом, міркую розумом, працюю руками.

Місце́вий назначує найчастіше місце, де робиться щонибудь: на столі, в хаті, було діло при свідках.

Перше склоніння *).

§ 14.

До першого склоніння йменнів предметних належяться слова чоловічого роду, котрі кінчаються на півзвучні тверді букви, на **о, а** та **ь, й**. Йменння, що кінчаються на твердий півзвук та на б, а, склоняються по твердому склонінні, а йменння на ь та й—по мякому.

Зразці склоніння твердого.

	П о о д и н ч е	ч и с л о.	
Йме́нний	чоловік	батьк-о	кожух
Ча́сточний	чоловік-а	батьк-а	кожух-а
Дава́льний	чоловік-ові	батьк-ові	кожух-ові
Винува́льний	чоловік-а	батьк-а	кожуха, кожух
Кли́кальний	чоловіч-е	батьк-у	кожуш-е
Орудний	чоловік-ом	батьк-ом	кожух-ом
Місце́вий	на чоловік-ові	на батьк-ові	на кожус-і

*) В галицьких і в українських грамматиках українськоі мови слова: відміна (одміна, склоненіе), відмінок (одмінок, падіж), увага 1, увага 2 (примітка, а по-русскому виходе: 1 вниманіе, 2 вниманіе, а не примітка, як от — українські грам. Тимченка),—взяті с польськоі грамматики.

Множественне число.

Йм.	чоловік-и	батьк-и́	кожух-и
Част.	чоловік-ів	батьк-ів	кожух-ів
Дав.	чоловік-ам	батьк-ам	кожух-ам
Вин.	чоловік-ів	батьк-ів	кожух-и
Кл.	чоловік-и	батьк-и	кожух-и
Ор.	чоловік-ами	батьк-ами	кожух-ами
Міс.	на чоловік-ах	на батьк-ах	на кожух-ах.

Зразці склоніння мякого.

Число пооодиначе.

Йм.	вчител-ь	ступін-ь	лиході-й	кра-й
Част.	вчител-я	ступін-я́	лиході-я	кра-ю
Дав.	вчител-еві	ступін-ю́	лиході-єві	кра-ю
Вин.	вчител-я	ступін-ь	лиході-я	кра-й
Кл.	вчител-ю	ступі́н-ю	лиході-ю	кра-ю
Ор.	вчител-ем	ступін-ем	лиході-єм	кра-єм
Міс.	на вчител-еві	при ступін-і́	на лихо́ді-єві	в кра-і (ю́)

Множественне число.

Йм.	вчител-і́	ступин-і́	лиході-і	кра-і
Част.	вчнтел-ів	ступін-і́в	лиході-ів	кра-ів
Дав.	вчител-я́м	ступін-я́м	лиході-ям	кра-я́м
Вин.	вчител-ів	ступін-і	лиході-ів	кра-і́
Кл.	вчител-і́	ступін-і	лиході-і	кра-і
Ор.	вчител-я́ми	ступін-ями	лиході-ями	кра-я́ми
Міс.	на вчител-я́х	при ступін-ях	на лиході-ях	в кра-я́х

Йменння предметні, котрі кінчаються на ар і мають в часточному падіжі букву **я**, склоняються по мякому склонінні, як слово вчитель: крамар, дзвонар, крамаря, дзвонаря, крамарі́, дзвонарі́, крамарі́в, дзвонарі́в; а як слова на ар і яр мають в част. пад. букву **а**, то склоняються по твердому склонінні: вівчара, вівчаром.

Завданння. Напишіть зразці склоніння, одрізняючи падіжні закінчення пружком (-): луг, голуб, дядько, кобзарь, місяць, звичай.

Имення предметні чоловічого роду, котрі мають закі́нчення на **ко** та **о,** склоняються по твердому склонінні: Грицька, опудала, мурла. Слово близнюк має в множественому числі дві формі: близнюки і близнята.

§ 15. Загальні примітки

З загальних правил першого склоніння йменнів предметних вилучаються деякі слова, що мають деякі одли́чки в падіжах.

Єсть гурт слів, котрі замісць звичайного закі́нчення в ча́сточному падіжі на **а, я** мають закінчення на **у, ю**.

1) Це ті ймення предметні, котрі назначують предмети збірні, дрібні, с котрих складається ніби один суцільний предмет, або сукупна яка-нибудь масса, або купа: снігу, льоду, меду, маку, гороху, паперу, во́ску, перцю, піску, гряду, дощу, броду, туману, барвінку, шовку, попілу, вогню, жару, сахару, по́пасу, бору, хворосту, хмизу, труску, посли́ду, (полова пополовині з одвійками), ціду, кулішу, цьвіту, ча́су, року, ши́нку, тину, рясту, сону, ярмарку, гурту, току, боку (але до ганка, до пото́ка), ліку, збору, торгу, борщу, квасу, запасу, спа́шу, з Дону (мифічнього, казочного), до віку — до Суду, а в мякому склонінні: чаю, краю, раю, Дунаю (казочно́і річки), кисілю, гною.

2) На́звища предметів розумових, котрих ми не бачимо, і котрі дуже давнім людям в уявлі́ннях здавались не простими єдинчими предметами, а чимсь складчастим, якоюсь сукупною потаємною силою: розуму, спокою, хисту, дотепу, ре́готу, сміху (смішки), ми́зку, зору, смутку, кло́поту, гарми́деру, плачу́, за́ходу, ше́лесту, сліду, одча́ю, по́пару, останку, до ранку, ля́ку, переля́ку, страху́, о́страху (опасеніе), шляху, вирію, за́хисту, зросту. Ці слова, назначуючі збірні купи, масси, або невідомі сили, для одлички од инчих поодинчих предметів народ позначкував опрічнім закінченням в ча́сточному падіжі на **у** та **ю**, як важчими й густішими звуками.

Неможна вживать з закінченнях в часточному падіжі на **у, ю** отаких слів, як вони вживаються в українських говірках та підмовах на окраінах: труду, стиду, бруду, обіду,

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ХДУ Інв. № 80125
136905

до празнику, до лісу, до народу, чину, да́ру, до гробу, олію (олій—олія польське й галицьке слово), потоку, до сиру, од гріху́, до Одесу, до Херсону, до Пере́мишлю, до Камянцю (польське) до Харкову, до базару (і базарю, сахарю), до Риму, до **встиду**; або й таких вже не народніх слів: **сего** факту, акту, для фундаменту, для контракту. Це все або польські форми, або остача старовини, що була під впливом польської мови, вже вимерла на Україні в українські мові й позоставалась в Галичині до нашого часу.

Слова стіл та двір в часточному падіжі мають закінчення на **у** тільку тоді, як кажуть за стіл застеляний й заставляний по́судом для обіда, та за дідицький та царський двір. Кажуть так на селі: виіхав з двора, пішов мій чоловік у двір, до двору, це б то в дідицький двір, до дідича; просимо вас до столу! не доходь близько до стола!

Слова, назначуючі предмети неживотні, в давальному падіжі мають на кінці **ові**, **еві** й рідко **у** та **ю**: столові, коржеві, кожухові, рублеві; але кажуть: тому звичаю, тому зеленому гаю, тому краю, гною. І тільки в нар. піснях часом трапляються слова, навить назначуючі предмети животні з закінченням на **у** та **ю** в давальному падіжі: „доброму чоловіку (ові) продовж, Боже, віку! Зажди, дівчинонько, дай коню води!“

Винувальний падіж, як говорять за предмети животні, буває однаковий с часточним, а як кажуть за предмети неживі, то буває однаковий с падіжем йменним: найняв парубка, купив плуг, зробив стіл; найняв пастухів, купив столи й плуги; але кажуть ще й так: посунь стола, купив плуга.

Деякі йменння предметні, назначуючі гурти животніх предметів, а найбільше гуртових домашніх животин та птиць, у множественому числі мають винувальний падіж такий самий, як і йменний, а не часточний, як звичайно буває в склонінні слів, назначуючих предмети живо́тні, бо тут треба розуміть слова—гурти, зграі: коні, воли, корови, вівці, кози, миші, пацюки, свині, гуси, кури, качки, индики, телята, ягнята, бджоли, черви, горобці, мухи, ворони, зайці, воші, блохи і т. д.

напій воли та коні, оджени мухи, стреляє ворони, зайці. Це таксамо, як в церковно-славянські мови: паси агнцы моя; Спаси, Господи, люди твоя.

Слово папір має в усіх падіжах замісць **і** букву **е**: паперу, папери; а слова колір, комір не змінюють букви і в усіх падіжах: коміра, коміру, коліра, колірів. В слові падіж, буква **і** не змінюється в падіжах на **е**.

В твердому склонінні ймення з закінченнями на **ко, ок** та **йк** мають в кликальному падіжи не **е**, а **у**: Грицько—Грицьку, Панько—Паньку, дя́дько—дядьку, візку, цвяшку, загвіздку, смітнику, ку́рятнику. Такий самий кінець в кликальному падіжі мають слова: шинк—ой шинку! дід—діду! тато—ой тату! товариш—ой товаришу! й загалом слова з закінченням на **ш**: ой Довбишу. Слово син має закінчення в цьому падіжі не на **е**, як в церковно-славянські мові (сине мой Авесаломе!), а на **у**, як в давній церковнославянські мові: сину мой! Таке саме закінчення мають і здрібнілі слова: синаш—синашу, синку! Слова день, пень мають кликальний падіж, як слово вчитель: ой літній дню, який ти довгий!

Місцевий падіж йменнів с кінцевою буквою **к** буває в живій народні звичайні мові схожий на давальний: не кажуть—на чоловіці, на козаці́, на раці, в віці, а кажуть: на чоловікові, на козакові, на ракові, або часом—на козаку, на чоловіку, як от мають це закінчення слова: на меду, на льоду, в спашу́, на тину, тісто на ціду, на току, в шаплику, в цебрику, в курятнику і всі слова на **к**: току́, цвяшку, на загвіздку, на за́двірку, в уліку, на соняшнику, в VII віку (а не віці), на віку, на ярмарку, на ганку, в курнику. Такі слова, як: селянин, міщанин, городянин, англичанин в множ. числі гублять склад **ин** і мають у йменному падіжі **и**, а не **е**: „Ой селяни, городяни, просимо вас! не становіть доріженьки проти нас“.

В словах швець, жнець, мрець буква **е** переставляється наперед і ставляється після **ш, ж, м** в усіх падіжах: шевця, женця, мерця, шевці, женців, мерців. Слово мертвець склоняється в усіх падіжах так: мерцвя, мерцвеві, мерцві, мерцвів.

В слові попіл буква **і** не змінюється в падіжах на **е**: попілу, по́пілом.

Слова з шиплячими буквами на кінці мають закінчення в давальному падіжі на **еві,** а в орудному **ем** тільки тоді, як над ними стоїть на́голосок, а без наголоска мають **ові, ом:** паничéві, с паничéм, Кайдашéві, Кайдашем, карандашéм, сто́рожові, Довбишові, ножéм, коржéм. Такі самі одлички в цих падіжах мають слова на **ар** та **яр** при твердому й мякому склонінні: столяр, столяра—столярові, с столяром; дзвонар, кобзарь—дзвонаря, кобзаря, дзвонареві, з дзвонарем, кобзареві, с кобзарем; а слава на **яр** мають в цих падіжах закінчення під наголоском і на єві, ем, і на ові, ом: маляро-ві, і маляреві, з маляром, і з маляром.

Слово чоловік після ліку чималого числа людей має закінчення на **а** так, як в часточному й винувальному падіжі; це число двойственe: прийшло десять чоловіка, найняв сорок чоловіка.

Слова день, год, рік, раз не змінюються після чисел, як стоять після йіх: сім день, „Ой ходив чумак сім рік по Дону́“; „сім рік мак не родив, та й голоду не було“, десять год хлопчикові, пят раз перелічив. Але як вони стоять перед яким-нибудь числом, то ставляються в часточному падіжі множест. числа з звичайним закінченням: це було за днів сім до Різдва; за років, за годів пять до смерти батка; разів з десять гукав на наймитів. Слово го́род має в множ. числі закінчення **и**—городи́, а слово год має в йменному падіжі множ. числа—годи і года́: важкі года́ настали: я старий на года́ (на літа): „Запрягайте, хлопці, коні вороні, доганяйте літа́ моі, літа́ молодії“. (пісня).

Слова твердого склоніння, котрі закінчуються на букву р, у множест. числі мають мяку букву **і** (а не **и**) з наголоском, як у мякому склонінні: докторі́, профессорі́, хуторі́, столярі́, кобзарі́, мулярі́ (мурівщики), редактóрі, комірі, колірі, вятірі, бляхарі. Але такі слова, як поводатарі, плугáтарі й инчі, де трапляється двоє а по́спіль, мають наголосок не на останньому складі, а на першому од початку **а**, хоч би вони були й чужомовні, як от, приміром: орандàтарі (в народні мові—орандарі, посессорі), експлуатáтарі і т. д.

Имення предметні, що складаються з двох або й більше складів, гублять у всіх падіжах обох чисел букви **о** та **е**, а буква **і** в деяких словах змінюється на **й**: кружок—кружка, місток—містка, ганок—ґанка, каганець—каганця, молодець—молодця, заіць—зайця *).

Ті слова (здебільшого односкладні), в котрих буква **і** вийшла з букви **о**, в усіх падіжах мають букву о: рік—року, тік—току, кінь—коня, конем, коні, роки, пиріг—пирога́.

Имення предметні: чобіт, сусід, ци́ган, день, год, рік, раз в часточнім падіжі множ. числа зостаються такі самі без зміни падіжного закінчення. Але слова чобіт, циган змінюють наголосок: дві парі чобі́т, багацько цига́н; а решта ціх слів, як вони стоять перед яким-нибудь числом, склоняється звичайно, як і всі ймення предметні першого склоніння: ро́ків десять передніше; минуло вже годів шість.

Назвища городів та сіл с кінцем на **ів** по всіх падіжах змінюють **ів** на **ев**: Канів—Канева, Стеблів—в Стеблеві, Мліів—Мліева, окрім слова Кнів, в котрому кінець **ів** не змінюється в усіх падіжах: в Киіві, до Киіва, хоч на Поліссі подекуди кажуть—до Києва, (але це буде вже по-білоруському).

Слово людина в множ. числі буде—люде, (в церков. слав. людіє веселітеся). Имення предметнї: Христос. Господь, Великдень, чернец та брат склоняються окроми од инчих ймен-нів з деякими одличками. Слово Христос в усіх падіжах губить склад ос: Христа, Христом. Слово Господь, хоч має на кінці мяку півзвучну, склоняється по твердому й мякому склонінні: Господа, Господом, в кликальному падіжі має закінчення на **и**: Господи! а в давальному падіжі по мякому склонінні має закінчення на **еві**: Господе́ві. На селі дякують за обід так: дякую за обід Господе́ві милосердному й тобі, хазяйко, що наварила. В слові Вели́кдень в усіх

---

*) При цьому треба зауважить, що в таких словах, як от. флот, класс, клуб, клумби, колоші иеможна змягчувать букви **л** на галицький і польский зразець: фльот, клясса, клюб, клюмби, кальоші, або писать ймення й прізвища с твердими буквами на польский спосіб: Теодозий, Левицький, Пресмицький, Заклинський, (або слава жіноч. роду: поезия, нация, і т. д.). Усе це чудне й смішне.

падіжах вставляється буква **о** після букви **к** для легкозвучності: до Вели́кодня, перед Вели́коднем.

Слово чернець по всіх падіжах викидає букву **р** таксамо для легкозвучности, бо стикалось би три півзвучні букви поспіль вкупі, трудні в вимові: ченця, ченці.

Слово брат буде в йменнім і кликальному падіжі множ. числа—брати і браття (брацця—це взяте с польського), а в слові овес буква **о** змінюється на **ві** в усіх надіжах: вівса, вівсом, ві́вса, вівсів.

Завдання 1). Напишіть склоніння слів: луг, дух, корж.

2) Напишіть склоніння: зять, крутій (чоловік), вирій (теплий край), звичай, деревій (трава).

3) Напишіть склоніння слів: дружок, ви́явок, кравець, селянин, жнець, чо́біт, Господь, про́явок.

§ 16. Друге оклоніння

До другого склоніння належяться ймення предметні з закінченнями на **а, я, ь** жіночого роду, на **а, я** чоловічого й спільного роду. Воно буває таксамо тверде й мяке, як і перше.

Зразці склоніння твердого

Ч и с л о	п о о д и н ч е		
Йменний	войн-а́	рук-а́	груш-а
Ча́сточний	войн-и	рук-и́	груш-і
Давальний	войн-і	руц-і	груш-і
Винувальний	войн-у	рук-у	груш-у
Кликальний	во́йн-о	ру́к-о	груш-о
Орудний	войн-ою	рук-ою	груш-ею
Місцевий	на войн-і	на руц-і	на груш-і.

Ч и с л о	м н о ж е с т в е н е		
Йм.	во́йн-и	ру́ки	груш-і
Част.	во̀йн	рук	груш
Дав.	войн-ам	рук-а́м	гру́ш-ам
Вин.	во́йн-и	рук-и	груш-і

Кл.	войн-и	ру́к-и	груш-і
Ор.	войн-ами	рук-ами	груш-ами
Міс.	на войн-ах	на рук-а́х	на груш-ах

Декотрі ймення предметні жіноч. роду кінчаються в часточнім падіжі множ. числа на ів: баби—бабів, торби—торбів, хата—хатів, сакви—саквів.

Зразці склоніння мякого

Число поодиначе

Йм	цариц-я	дин-я	мрі-я
Част.	цариц-і	дин-і	мрі-і
Дав.	цариц-і	дин-і	мрі-і
Вин.	цариц-ю	дин-ю	мрі-ю
Кл.	цариц-е	дин-е	мрі-є
Ор.	цариц-ею	дин-ею	мрі-єю
Міс.	на цариц-і	на дин-і	у мрі-і

Число множественне

Йм	цариц-і	дин-і	мрі-і
Част.	цариц-ь	дин-ь	мрі-й
Дав.	цариц-ям	дин-ям	мрі-ям
Вин.	цариц-ь	дин-і	мрі-і
Кл.	цариц-і	дин-і	мрі-і
Ор.	цариц-ями	дин-ями	мрі-ями
Міс.	на цариц-ях	на дин-ях	у мрі-ях

Зразці мякого склоніння на ь

Число поодиначе

Йм.	тін-ь	вдячніст-ь	по́вість-ь	піч
Част.	тін-і	вдячност-и	по́вість-и	печ-і
Дав.	тін-і	вдячност-і	повість-і	печ-і
Вин.	тін-ь	вдячніст-ь	повість-ь	піч
Клик.	тін-е	вдячност-е	повість-е	пе́ч-е
Ор.	тінн-ю	вдячніст-ю	повість-ю	пічч-ю
Міс.	в тін-і	при вдячност-і	в по́вість-і	на печ-і

Множественне число				
Йм	тін-і	вдячност-і	повіст-і	пе́ч-і
Част.	тін-ів	вдячност-ів	повіст-ів	пе́ч-ів
Дав.	тін-ям	вдячност-ям	повіст-ям	пе́ч-ам
Вин.	тін-і	вдячност-і	повист-і	пе́ч-і
Клик.	тін-і	вдячност-і	повіст-і	пе́ч-і
Ор.	тін-ями	вдячност-ями	повіст-ями	пе́ч-ами
Місц.	у тін-ях	о вдячност-ях	у повіст-ях	на пе́ч-ах

Завдання. Напишіть склоніння слів: наріжни́ця, бурлака, животи́на (животное), вантага (груз), кміта, душа.

Напишіть склоніння слів мякого склоніння: клуня, радість, злість, ніч, осінь (як тінь), річ, здатність, свіжість, байдужність, по́шесть, вартість (як слово радість).

§ 17. **Примітки й вилучіння з загальних правил 2-го склоніння.**

Имення предметні твердого склоніння, котрі мають в останньому складі перед буквою **а** шиплячі букви, **в** часточному падіжі поодинчого числа і в йменному падіжі множеств. числа мають закінчення на **і**, як в мякому склонінні, а не на **и**: межа́—межі́, ме́жі, душа́—душі́, ду́ші, (множ. ч. ду́ші), груша—груші, (множест. число стиглі груші), рожа—рожі, (множ. число червоні рожі), пожежа—пожежі, па́ша—па́ші, мере́жа—мере́жі (морські великі во́локи), а не души́, гру́ши, ро́жи, ква́ши, як кажуть в деяких підмовах та говірках. В кликальному падіжі поодин. числа такі слова мають закінчення на **е** по мякому склонінні: душѐ, роже, пожеже, мере́же.

Усі слова 2-го склоніння, котрі мають на кінці букви **б, в, ч, щ, р, ль,** мають таксамо закінчення в показаних падіжах і в місцевому падіжі поодин. число на **і,** а не на **и:** твар (лице)—тварі, на тварі, любов—любові, в любові, мисль—мислі, на мислі, кров—кро́ві, в крові, церковнослав. со́вість—совісті (сумління), прогорщ—пригорщі, в пригорщі, нехворощ—нехворощі, непо́тріб (дрянь)—непо́трібі, про́жир (рибка в шлунку в щуки)—про́жирі, а не любови, в крови, на ми́сли, пе́чи, на печи́, і церковнослов. со́вісти—на совісти (сум-

ління): „Ти міні до любові, ти міні до мислі;“ „Сидить голуб на дубочку, голубка на вишні: скажи, скажи, моє серце, що в тебе на мислі (народ. пісня). Слово о́сінь в часточнім падіжі поодин. числа буде о́сіні (як тіні), а не о́сени, бо слово восени́ це вже буде прикметник, як слова влітку, взімку: „Не тепер, не тепер по гриби ходити; восени́, восени́, як будуть родити. (Канів пов. Киів губерні).

В словах, де трапляються гортанно—піднебенні букви на кінці, **г, к, х**, ці букви змінюються на **з, ц, с**, як у церковнославянські мові: нога—нозі, на нозі, рука—руці, на руці, заду́ха—задусі, в задусі, дзиґа—дзизі, на дзизі, бала́бушка, балабуха—на балабушці, на бала́бусі.

Слова різнація, поведе́нція, труднація, панія склоняються, як слово мрія: різнації, поведенції, різнацію, різнацією, в різнації.

Слова, назначуючі назвища животніх предметів, мають в часточному то винувальному падіжах множест. числа звичайно однакове закінчення: бачив молодиць, багато бабів та політниць,—окрім назвищ гуртових чи збірних йменнів предметних: пасу на полі вівці та свині, загнав качки та гуси, подоіла корови, одлучила телята од коров і залучила їіх у хлів. Ці слова мають винувальний падіж схожий з йменним.

Имення предметні жіночого роду з закінченням на **я** в часточному падіжі множ. числа закінчуються на **ий**, як перед **я** трапляється повнозвучна буква: шия—ший, надія—надій, сулія—сулій.

Усі загало́м слова жіночого роду цього склоніния, що кінчаються на **ь**, в часточ. падіжі множеств. числа мають закінчення на **ів**: тінь—тінів, ціль—цілів, міль—мо́лів, обро́ть—обротів, свість—свістів. повість—повістів. Під це правило́ підводиться й слово стаття—статтів. Слова хіть та міць (мощь церков. сл.) не змінюють **і** на **о**: хіті, хіттю, міць, міці, з міццю: аби добра хіть, то все зробиш; нема міці в руках.

Як у часточному пад. множеств. числа стика́ються вкупі на кінці слів дві півзвучні букви, то меж ними вставляються букви **о** або **е** для полегкости в вимові й легкозвучности: дірка—дірок, нитка—ниток, молитва—молито́в, кроква—кроков, макітра—макітер, довбня—довбень, губер-

ня—губе́рень, цяцька—цяцьо́к, петелька—пете́льок, куде́лька—куде́льок, верства—версто́в, цегельня—цегелень, ціновка—ціновок.

В одному тільки часточному падіжі множеств. числа в кінцевому складі в деяких словах буква **о** (та **ьо**) змінюється на **і**: коса—кіс (жіноча), сльоза̀—сліз, корова—корів (і коро́в); але як в останньому складі трапляються шиплячі букви, то буква **о** не знінюється на і; рожі—рож, ноші—ношь (носилки), колоша—колош, коса—кос (косарська), ро́си—рос, та в словах: школа—школ, підлога—підлог.

В славах, котрі мають закінчення на **ість**, буква **і** змінюється на **о** в усіх падіжах окрім винувального й орудного поодин. числа тоді, як буква **і** вийшла з букви **о**: радість, злість, дурість, здатність, штучність (исскуство), (церковнослав. радость, зло, українське ра́дощі, дурощі), безпешність (безпечность), діяльність, вдячність, відомість, (невѣдомый):—радости, штучности, тверезости, злости, дуро-сти, діяльности; в орудній падіж з радістю, з злістю, вдячністю, штучністю, діяльністю і т. д.

Але як слова з закінченням на **ість** мають букву і, котра вийшла з букви **е**, або з якоісь инчої, то в усіх падіжах обох чисел буква **і** не змінюється: творчість (творчество), свіжість (свѣжесть), білшість (білший), менчість (менчий):—творчісти, свіжісти, білшісти, творчістю, свіжістю, білшістю, а не білшости, творчости, свіжости, що здається чудернацьким і дуже неприємно вражає чуття, бо не одповідає вдачі народньої мови. Усі вони склоняються, як церковнославянське слово совість. (со-вѣм, вѣсть), навить в часточному падіжі краще буде ставлять на кінці букву **і**: до совісті, до свіжісті, до білшісті.

Неможна писать слова́ жіночого роду з закінченням на ія, зміняючи **ія** на **ия**, як пишуть у Галичині: нация, поезия, резиденция, традиция, бо це польські закічення, а по-український треба писати: нація, поезія, труднація, поведенція, резиденція, колонизація.

В чужомовних словах, по украинські вимові, неможна вживать скрізь без вилучки в словах букву **і**, а треба змінняти на и, як це і трапляється раз: традиція, колонизація;

а коли трапляється в чужомовних словах двоє **і**, то одно з їйх доконешно треба змінять на и: політика, принціп, діететика, Индія, Испанія, библія, бо для українців здаються чудними слова: клімат (климат), цівільній (цивільний). Великоросси таксамо кажуть в розмові: нация традіция, але по правилах грамматики пишуть: нація, традіція *).

В слові по́шесть буква **е** не змінюється на **і** в усіх падіжах. Після шиплячих букв треба писати в орудним та місцевім падіжі **я, ю** (а не **а, у**): під піччю, ніччю, на заріччі, за заріччям (за річкою): поклади дрова в підпіччя (а не підпічча).

В орудному падіжі перед **ю** півзвучні букви подвоюються: сіллю, тінню, під оссю (вісь), кроввю, (і—з любовью), міць—міццю, мідь—міддю, (мати—матірью), окрім слів на букву т: пошесть—пошестю, корість—корістю, з радістю, ристь—ристю: „Ристю, коники, ристю! ми веземо користю“ (весільна пісня, Канівск, пов.); але в слові міть—т подвоюється: міттю.

Слово филя в наших классиків пишеться з буквою **ф**, а не **хв** (хвиля).

Вилучаються в загальних правил склоніння слів пані (і панія) та мати. Слово Матер Божа склоняється, як одно слово: образ Матербожі, Матербожу. Слово панія (Черніг губ.) склоняється, як усі слова с кінцем на ія: паніі, панією, паніі, паній. Слово пані склоняється так: йм. част. давал., клик. пані; винув. паню, місц. при пані; а в множ. числі буде так: паніі, паній, і т. д. Слово мати має приросток **ер**, ір в падіжах окрім кликального: ой мати! люблю свою матір, з матірью, матері, матерів і т. д. Слово коси (волосся), буває в орудному падіжі в двох формах: кісми́ й коса́ми; а од слова коса̀ (косарська) буде ко́сами: йшли косарі с ко́сами на плечах. В слові річ (вещь) змінюється **і** на **е** в усіх падіжах обох чисел: речі, реччю, речі, рѐчів: „Приста-

---

*) Слово правило церковнославянське і значиться—зразець: „Правило вѣры и образъ кротости“, так называють в тропарі святого Миколая, тоб-то, що він був зразцем вїри й смирности. А українське слово правѝло—це плисковата вузька дощечка, як ніж, котрою перепльотчики виглажують що-нибудь склеяне.

вила до печі (горщик з зіллям), приказала три речі“ (пісня). Слова: дитина й людина будуть в множ. ч. діти, люде. Слово вісь в усіх падіжах змінює **ві** на **о** окрім, винув. на осі, оссю, в осі, о́сів, осям.

§ 18. Третє склоніння

До третього склоніння належяться имення предметні серед. роду съ кінцемъ на **о** в твердому склонінні, і с кінцем на **е, я** в мякому склонінні та слова на букву **а** після шиплячих: лоша (лошя), курча (курчя) і т. д. (котрі одначе на подніпрянщині мають закінчення не на **а**, а на **я**.).

Зразці склоніння твердого й мякого

	П о о д и н ч е ч и с л о		
Йменний	слов-о	ліжк-о	реместв-о́
Часточний	слов-а	ліжк-а	реместв-а́
Давальний	слов-у	ліжк-у ові	реместв-у́
Винувальний	слов-о	ліжк-о	реместв-о́
Кликальний	слов-о	ліжк-о	реместв-о́
Орудний	слов-ом	ліжк-ом	реместв-о́м
Місце́вий	в слов-і	на ліжк-у	в реместв-і

	М н о ж е с т в е н е ч и с л о		
Им.	слов-а́	ліжк-а	реместв-а́
Част.	слів	ліжок	реме́ств
Дав.	слов-ам	ліжк-ам	реместв-а́м
Вин.	слов-а	ліжк-а	реместв-а́
Клик.	слов-а	ліжк-а	реместв-а́
Оруд.	слов-ами	ліжк-ами	реместв-а́ми
Місц.	в слов-ах	на ліжк-ах	в реместв-а́х

Завдання: Напишіть по ціх зразцях склоніння йменнів предметних з кінцем на **о, е:** діло, вікно, рядно, паньство (гурт панів), сторожівство (гурт старожів), назвище, зьявище, промисліство.

Йм.
Част.
Дав.
Вин.
Клик.
Оруд.
Місц.

кілько
місце,
множ.
росся
ч. пит
числа-

Зразці

*)

Поодиначе число

Йм.	лиц-е	пол-е	почуванн-я *)	йменн-я
Част.	лиц-я	пол-я	почуванн-я	йменн-я
Дав.	лиц-ю	пол-ю	почуванн-ю	йменн-ю
Вин.	лиц-е	пол-е	почуванн-я	йменн-я
Клик.	лиц-е	пол-е	почуванн-я	йменн-я
Ор.	лиц-ем	пол-ем	почуванн-ям	йменн-ям
Місц.	на лиц-і	на пол-і	в почуванн-і	при йменн-і

Множественне число

Йм.	ли́ц-я	пол-я́	почуванн-я	йменн-я
Част.	ли́ц-ь	пол-і́в	почуванн-ів	йменн-ів
Дав.	ли́ц-ям	пол-я́м	почуванн-ям	йменн-ям
Вин.	ли́ц-я	пол-я́	почуванн-я	йменн-я
Клик.	лиц-я	пол-я́	почуванн-я	йменн-я
Оруд.	лиц-ями	пол-ями	почуванн-ями	йменн-ями
Місц.	на ли́ц-ях	на пол-ях	в почуванн-ях	на йменн-ях

Завдання. Напишіть по ціх зразцях мяке склоніння кількох слів, що кінчаються на **е** або на **я**: море, сонце, місце, паліччя, життя (жизнь),—життя (житьё)—(не мають множ. чис.), заросся (частка села за річкою Россю, заросся не має множеств. числа), питання (част. пад. множ. ч. питтаннів), вімя, тімя. Сонце буде в частк. пад. множ. числа—сонців, як от—серців.

Зразці склоніння йменнів предметних середнього роду с приростками

Число поодиначе

Йм.	тел-я	лош-я (а)
Част.	тел-ят-и	лош-ят (ат)-и
Дав.	тел-ят-і	лош-ят (ат)-і
Вин.	тел-я	лош-я (а)
Клик.	тел-я	лош-я (а)
Оруд.	тел-ям	лош-ям (ам)
Місц.	на тел-ят-і	на лош-ят (ат)-і

*) Чувство.

	Число множественне	
Йм.	тел-ят-а	лош-ят (ат)-а
Част.	тел-ят	лош-ят (ат)
Дав.	тел-ят-ам	лош-ят (ат)-ам
Вин.	тел-ят-а	лош-ят (ат)-а
Клик.	тел-ят-а	лош-ят (ат)-а
Оруд.	тел-ят-ами	лош-ят (ат)-ами
Місц.	на тел-ят-ах	на лош-ят (ат)-ах.

Завдання. По ціх зразцях склоняйте ймення предметні з закінченням на **я** та а, котрі в падіжах приймають приросток **ят** або **ат**: горня, курчя (а), дитинчя (а), циганчя (а), дівча́, множес. число—дівчата. „Пішло дівча по горішки, та не знало, що за гай“. Волин. пісня.

§ 19. Загальні примітки й одхиляння од загальних правил.

Ймення предметні середнього роду з шиплячими буквами в останньому складі мають на кінці **я**, **ю**, а не а, у: обличчя, підпіччя, заріччя, заріччям, підпіччям, подружжя, а в місцевому падіжі мають на кінці букву **і**, а не **у**, (як в деяких чернігівських та галицьких говірках); треба писати: на заріччі, в підпіччі, на паліччі, а не на заріччу, в підпіччу, на паліччу, підпіччам, і т. д.

Коли ймення предметні закінчуються на **я** з буквою **н** перед ним, то буква **н** подвоюється, і обоє н вимовляються мяко. Треба писати: читання, дивування, а не—читаня, дивуваня. Буква **р** перед буквою **я** в словах не подвоюється, і треба писати—подвірья, пірья, вірья, купья, на подвірьі, на пірьі, на вірьі, а не подвірря, або подвірра, пірря, пір'я, на подвіррі; але трапляється подекуди в народні мові—подвірря, на подвіррі, бо буква **р** на Україні перед мякими повнозвучними буквами мякішає сливе так, як і буква **н**, або **в**, **з**, с, **ц**: зьвір, сьвіт, **ць**вях (за Россю, с кроввю, с кровью). Буква р вимовляється дуже твердо в усіх словах тільки в Черніговщині, на Поліссі та в Гиличині. В давальному падіжі поодинчого числа ймення предметні мають закінчення частіше на **ові**, **еві**: сіно — сінові, кружало — кружалові, яйцеві, сонцеві, ніж на **у** та **ю**: ділу, слову.

Винувальний та кликальний падіжі в словах середнього роду завжди схожі на йменний падіж в обох числах.

Ті слова, що мають перед буквою **о** шиплячі букви, в місцевому падіжі поодинчого числа змінюють йіх на гортанно-піднебенні: око, віко, вухо, на оці, на віці, на вусі. Слова око й плече в йменнім падіжі множ. числа мають на кінці букву і, а не и: очі, плечі (а не очи, плечи), а в часточнім падіжі закінчуються на ей: очей, плечей, але слово—вухо в часточному падіжі буде—вух. В орудному падіжі ці слова склоняються так: очима, плечима, вухами, коліньми.

Слово небо треба склонять у множ. числі в усіх падіжах по правилі цирковнославяньскоі мови с приростком—ес: небеса, небес; а слово—чудо склоняється без приростка по показаних зразцях на **о**: чуда́, чуд. чуда́м.

В словах, котрі закінчуються на **о**, е, (вікно, кільце), в часточнім падіжі множест. числа, де збігаються дві півзвучні букви (вікн, кільць) вставляються для легкозвучности букви о, е: вікно—вікон, рядно́—ря́ден, простиря́дло (простиня, або тонке рядно)—простирядел, весло́—ве́сел, ребро́—ре́бер, губе́рня—губе́рень; а як трапляються в словах букви **й**, або мяка півзвучна з буквою **ь**, то букви **й** та ь зьмінюються на **е**: яйцѣ—яе́ць, кільце́ (ковбаси, каблучка)—кілець, сільце́ (для ловління пташок)—сілець.

Декотрі слова з закінченням на **о**, **е**, **це**: море, поле, місце, серце, сонце, си́то, сало (в здорі, або в бодні) мають в часточнім падіжі множест. числа закінчення на **ів**: полів, моріе́в, місці́в, се́рців, сонців, ситі́в, салі́в, селъце—се́льців, денце́—денців, мясце—мясця́, мясців, і т. д. але слова ряденце, ральце́, полотенце мають закінчення на ець: ряде́нець, рале́ць, полоте́нець. Слово дно в мн. ч. буде: дна, ден, днам.

Слово село в падіжах множ. числм не змінює під на́голоском букви **е** на і: се́ла, може с тієі причини, щоб не стикнутись у йменнім падіжі з словом-я сі́ла; але в ча́сточному падіжі воно буде—**сіл**, а не **сел**, як дехто пише. З тієі причини треба писать—сільський (як кажуть на селі, а не *сельский*). Слово дитя (трапляється білше в піснях: „Ой узяла мале дитя під білі боки, та вкинула мале дитя в Дунай глибокий) склоняється в поодинчім числі с приростком

окрім орудного: дитяти, дитяті, дитям, на дитя́ті, а в множ. числі склоняється звичайно: діти, дітей, дітям, дітей, дітьми́, на дітях.

Стародавнє слово имя (частіше ймя́) вживається ще тільки в йменному та в винувальному падіжі, а в инчих падіжах с приростком **ен** не вживається в живі мові. Слова: сімя, тімя, вімя (а не вимя), полумя, племя, время *), рамя, склоняються в обох числах, як слово ймення. Для одли́чки слів сімя (усяке насіння і конопляне сімя) і сімья́ (посемейство) треба писати слово сімья́ з мяким знаком після букви **м**. В часточнім падіжі множ. числа ці всі слова мають закінчення на ів: тімьів, вімьів. Слово рамя (дра́нтя) не має множ. числа. Слова: пірья, купья́, (ку́пина; сидить, як чорт на ку́пині, приказка), віййа́, вірья́ не мають множест. числа, і тільки часом кажуть: потягся попід вірьями (рядком огорожі з вірья́).

Слова середнього роду на **нння** пишуться з буквами **і** та **є**, перед **нння**. Буква **і** пишеться тоді, коли в цім складі перед нння трапляється на́голосок: одроді́ння, народі́ння, лічіння, завідомлі́ння, поздоровлі́ннння, уявлі́ння, переселі́ння, застереження, перенесіння; пряження (молока), поновлі́ння, захопли́ння, заселі́ння, витворіння, натхні ння, заведіння (школ) спряження, склоніння, переведіння. Буква **е** пишеться в підхожих до ціх словах в тіх випадках, як над нею нема на́голоска: засвідчення (а не свідоцтво—польске). пересьві́дчення (убѣжденіе, а не польське переконання), досьві́дчення, сві́дчення (на суді свідками), окрім церковнославянських слів: благословéння, речéння і т. далі.

Завдання: Напишіть склоніння слів; око, віко (од діжі), дівча (множ. число—дівчата), сито, си́течко.

§ 20. Примітки до всіх склоніннів.

Декотрі ймення предметні в украіньські мові мають тільки одно число: або поодинче, або множествене.

---

*) Нема міні время вранці. Волин. губ. Изяславського пов.

Множественого числа не мають ймення предметів умовйх: зависність (або завидливість), кохання, гнів, лютість, вдячність, любов, честь, загалом такі, що назначують доброчинки, або злочинки. Не мають множ. числа деякі слова збірні: купья́, сарана, комашня, черва́, моква́, хлющ, не́гідь, (довга негода, або дощ), ѐжѳледь (ожеледиця), сльота́; клоччя, волосся, пірья (дерте).

Назвища усякоі пашні мають множественне число тільки тоді, коли кажуть за посіви на полі: пшениці́, жита́, проса́ і т. д. Тоді ці назвища кінчаються в часточному падіжі на **ів**: жита,—житів, пшениці—пшеницїв, проса—просів, ячмінь—ячмінів, вівса—вівсів, окрім слова гречка—гречо́к.

Ймення предметів єдиничніх звичайно не сколяються в множественім числі (хіба часом в сьмішки йіх склоняють): Кавказ, Казбек, Дніпро; і всі людські ймення та прізвища, навить прізвища животніх предметів, як от усякових животин: Барбос, Сірко, Крутько, Шутий (віл з збитими рогами).

Є багацько йменнів предметних, котрі вживаються тільки в однім множеств. числі: ворота, гроші, ножиці, давильця, щипці, санки́, ґринджоли, мари, кайдани.

Ті слова, котрі закінчуються на букву **а**, роду середнього: ворота, дрова, уста. В решті ціх слів за йіх рід можна дізнатись по закінченнях часточних падіжів, схожих з закінченнями 1 2 й 3-го скоріння. Ціх слів є чимало: па́чоси-ів, граблі-ів драглі (холодець), ласощі-ів, кайдани-ів, давильця-ів, общеньки-ів—чоловічого рода 1-го склон. склоняються по зразцях 1-го склон.—диби, одіржини (с конопель), святки, вхідчини, (вступління в нову хату), милини, вихідчини, христини, похри́стини, санки, ґринджоли, сіни, родини, зго́нини (з змолоченоі пашні), про́води (після Великодня), ро́зигри і ро́зирги (русальчані проводи після Зелених Свят по дітях породжених неживими), висівки, ночови, одвійки, переносини, ножиці, висідки. Є ціх слів багатенько, як от. радощі пахощі, любощі, мощі (мо́щів), ноші (носилки), мари.

Слова дріжчі, двері, груди, сані, гроші, сіни, люде, ви́лучаються в загального правила й мають в часточному падіжі закінчення на **ей**: людей, грошей, сіней, саней, дріж-

чей, дверей, грудей. Слова ворота, груди, люде, сані, сіни, в орудному падіжі склоняються так: ворітьми, людьми, грудьми, сіньми́, саньми́; гроші, двері—за двермі́ і за дверима, гроші—грошима й грішми, ворітьми й воро́тами (за нашими воро́тами Орда с козаками бьється (народ. пісня)*).

Слова христини, похри́стини, христиться треба писать з буквою **и**, як кажуть в Київщині, та і в других губернях, а не з **е** (хреститись, хрестини). Слово христитися є в „Поученіи Владимира Мономаха“. Ці усі слова виведяні не од слова хрест, а од слова *Христос*, як слова христіянство, христосаться, бо в ціх усіх словах показується зьєднання людей с Христом ї христіянською вірою, а не з знаком—хрест. В грецькі й латинські мовах для слова *хрест, христить* кого є опрічні слова: σαβρος, crux—хрест, βαπτιζω, baptiso—хрищу, охристить дитину; і тільки в церковнослав. мові є з одного коріня слова крест, крещеніе; але ж людей христять не ради *креста*, а для Христа. В українські мові в Київщині та й і в других місцях зостався слід впливу давньго, ще грецького. Можна писати тільки „Хрещення Іоанново“, Іоанн Хреститель, бо це діялось ще до христіянства. Та й у инчих мовах є опрічні слова в цьому випадку: в німецькі мові Kreiz—хрест, taufen—христить; в франц. la croix—baptiser, Іван Хреститель—Jean Baptist; в молдавські мові крош—хрест, баптізма—христіння дітей.

Є чимало йменнів предметних, котрі вилучаються з загальних правил і мають в часточному падіжі множ. числа закінчення на **ей**. До таких назвищ належяться назвища

---

[1]) Деякі йменння предметні 3-го склоніння, як от, прикладом: *повідомленя*, объединання й инчі, неправильно виведяні й складяні. Треба писати: завідомління, бо в українські народні мові нема слова повідомить, а є одповідні йому й підхожі до його: заиовістить, засвідчить, заявить, од котрих вивадяться слова—заповіщення, засвідчення, заявління. Нема в нас і слова обьеднать. Є слова поєднаться, зьеднаться (Поєднався сокіл з орлом, або—Побратався сокіл з орломъ (народ. пісня). З цієї причини треба писати: зьеднання, поєднання когось с кимсь; усі люде одніеі партії зьединались докупи, поєдналисъ в думках, в направі, в прямуванні до якоісь мети.

гуртових, стадових домашніх і инчих животин, птиць, комах й инчих живо́тніх і неживотніх предметів: гуси—гусе́й, кури—куре́й, свині—свине́й, коні—ко́ней, миші—мише́й, черви—черве́й, воші—вошей, діти—дітей, гості—гостей, люде—людей, і слова: двері—дверей, гроші—грошей, очі—очей, плечі—плече́й, груди—грудей, дріжчі—дріжчей, сіни—сіней, сані—сане́й. Слово сані (санки́) трапляється не в живій народні мові, а тільки в піснях: „В нашого пана собака пьяна, лежить на ліжку, задерла ніжку; лежить на санях в червоних штанях“ (щедрівка). Решта слів, належачих до инчого якого склоніння на **ь**, не мають закінчення в часточнім падіжі множ. числа на **ей**, і всі кінчаються на **ів**: но́чів, ре́чів, обротів, пе́чів, а не ноче́й, печей, речей, оброте́й, і на це закінчення в словах треба вважать, як на вимерше, або вимираюче. Тут списані усі слова, ко́трі мають в част. падіжі множ. числа закінчення на **ей**; тим-то усі такі слова, як от: відомостей, цілей, тіней, як теперечки дехто пише, пишуться неправдиво, на старовинний церк.-славянский зразець. Слово но́чови має в часточ. пад. множест. число—ночо́в (багацько ночо́в було на ярмарку). Це певно для одли́чки од слова—но́чів.

Слова, взяті з чужоземських мов, в українські мові склоняються, як вони закінчуються на о: пальто, пальта, па́льтам, пальтами; а ті, що закінчуються на **е** або на і, не склоняються: Кале, Шпре, Мадзині, Гарибальді, Гете. Кажуть тільки: на шоссі́, шоссем, шосса́.

§ 21. ЙМЕННЯ ПРИКМЕТНЕ.

Йменням прикметним зветься назвище усякоі прикмети або призна́ки, які має кожний животній і неживотній предмет, і по котрих можна одрізняти один предмет од инчих, схожих на його: чоловік добрий, брат лихий, ліс зелений, сукно чорне, сукно червоне, сукно біле, хліб свіжий, хліб вчорашній, позавчорашній, брат жінчин, брат дядьків. Ймення предметні легко впізнать в мові по питаннях: який? чий?

Йменння прикметні, як і йменння предметні змінюються в числах та падіжах, але окрім того вони ще змінюються і по родах, бо мають усі три роди. В чоловічім роді вони мають закінчення на **ий**, **ій**, в жіночому на **а**, **я**, а в середньому на **е**, **є**. Опріч того деякі йменння прикметні закінчуються на усякові півзвучні букви, в жиночому на **а**, в середньому на **е:** добрий, добра, добре; синій, синя, синє; дядьків, дядькова, дядькове, материн, материне.

Йменння прикметні діляться на **змінливі** й **незмінливі; змінливі** діляться на **стосункóві** йменння прикметні й **родові.** Йменння прикметні **змінливі** назначують такі прикмети й признаки в предметах, котрі бувають не завсідні й не одномірні й можуть змінятися в одному предметі, бо які-небудь прикмети білшають або менчають в предметах, або ще й буває якоі-небудь прикмети дуже багацько в одному предметі, наприклад: малі люде як ростуть, то стають великі люде; розумний чоловік стає згодом разумніший, або найразумніший; синє небо стає часом червоне; білі й чорні хмари часом бувають дуже білі й дуже чорні; як малий, то дурний, а як стане великий, то стане розумніший.

Незмінливі або **стосункові** йменння прикметні назначують такі прикмети в предметах, котрі бувають в предметах незмінні, не білшають і не менчають, а часом бувають завсідні й споконвічні. Вони показують на такі прикмети, котрі стосуються до матеріяла, с котрого зробляні предмети, або с котрого вони сотвóрені, і животіють на світі споконвіку, або стосуються до часу й місця, наприклад: земляний, водяний, залізний, срібний, деревяний, лісовий, небесний, липовий, березовий, споконвічній, вчорáшній, денний, щоденний, польовий, побережній, річаний, ставни́й, криничаний, соняшний день, лісовий зьвір.

До стосункових йменнів предметних належяться й **родові**, котрі назначують прикмету родинну, сімйову, животи́нну, прúміром: батькова хата, а поле материне; Катерина материна, а я батьків син; заячий, вовчий, ведмедячий. Сюди ж належяться й усякі людські прізвища й назвища з закінченням на **ий**: Котляревський, Павловський, Старосільський, Городиський.

До йменнів прикметних належяться слова, виведяні од назвищ міст, містечок, усяких сіл, держав і т. д. київський, одеський, корсунський, богуславський, сорочинський, та назвища губерень: Полтавська, Гроднянська, Тавріческа, Бессарабська, французький, німецький і т. д.

Завдання 1. Пододавайте до ціх йменнів предметних йменя прикметні по одному й по кільки слів і попідводьте пером йменя прикметні: чоловік, людина, мед, лід, горщик, горня, коцюба, кочерга, дуб, береза, листя, квітка, квітки, мак, сніг, сокира, пилка, сонце, земля, хмара, сахар, полинь, яблуко, вишня, черешня, очі, брови, замóк, лопата, трава, дзвініця.

Завдання 2. Напишіть оці речення й понадписуйте зверху над йменнями прикметними, котрі з йіх змінливі, незмінливі, стосункові та родові. Доброму чоловіку продовж, Боже, віку. Ой не шуми, луже, зелений байраче! Не плач, не журися, молодий козаче. Зімою ліси стають чорні, а борі зелені. Бувають будинки деревяні й муровані. Люде бувають розумні й здатні до науки, бувають і дурні. Згадав торішній сніг. Єсть лісові птиці й звірі, є й степові й водяні. Бігла теличка та з березни́чка та в дядьків двір. Я тобі, дядьку, заколядую, дай же пиріг. (Щедрівка).

§ 22. Степені порівняння.

В предметах живо́тніх і неживотніх усякі призна́ки й усякова прикметність (качество) буває неоднакова. В одніх предметах буває більше якоісь прикметности, в других менче, а в декотрих предметах буває йіі дуже багацько: солодкий, солодчий, дуже солодкий, найсолодчий, пресолодкий; високий, вищий, найвищий; розумний, дуже розумний, розумніший, найрозумніший.

Як ми рівняємо які-небудь предмети, то ми рівняємо якусь йіх прикметність, призна́чність, або скількість (количество). Як ми рівняємо сніг та борошно, то ми вважаємо на те, що сніг біліший од борошна, а борошно мякіше, ніж сніг. З цієі причини декотрі йменя мають **степені** або

міри порівняння. Таких **степенів порівняння** три: **звичайна** або **проста, порівняльна** й **надмірна**.

Звичайна степінь йменнів прикметних це звичайне назвище якоі-небудь прикмети без порівняння йіі с підхожими або схожими прикметами в инчих предметах: білий, червоний, добрий, розумний.

Порівняльна степінь буває тоді, як ми рівняємо два предмети й хочемо показать, що в одному якому-небудь предметі більше якоісь прикмети, ніж у другому. Вона робиться в звичайноі простоі степені, як змінить закінчення йменнів прикметних **ий, ій** на **ішний**, а в деяких словах на **ший, щий, чий**: білий—біліший, милий—миліший, більший, багатий—богатіший і багаччий, дужчий, ужчий, кращий, поганчий.

Надмірна степінь виводиться од порівняльноі, як додати до неі с початку приставку **най:** найбіліший, найбільший, найдужчий, найбагаччий, найбагатіший. Ця степінь показує, що ми рівняємо одни якийсь предмет якоюсь його прикметою з цілим гуртом предметів, схожих на його, і що цей взятий з гурту або купи предмет стоіть найвище од йіх усіх. Робиться ще ця степінь, як приставимо приставку **пре** просто до звичайноі степені: прегарний, пречудовий, прехороший, препишний, або слова: дуже, надто.

Усі три степені порівняння мають тільки йменння прикметні **змінливі**, бо тільки в йіх якась прикмета може більшать і менчати: зелений, зеленіший, найзеленіший; высокий, вищий, найвищий; дурний, дурніший, найдурніший. Незмінливі й родові йменння прикметні не змінюються в степінях, як от, приміром: залізний, водяний, деревяний, молошний, дядьків, братів, тітчин, батьків, вчорашній, торішній.

Завдання. Виведіть степені порівняльну й надмірну з оціх слів і напишить йіх: новий, старий, довгий, короткий, жовтий, рідкий, дикий, широкий, твердий, гострий.

Декотрі йменння прикметні мають порівняльну й надмірну степінь на свій опрічній спосіб і не виводяться по показаних правилах з звичайноі степіні: великий—більший, найбільший; здоровий—більший, найбільший, малий—менчий, найменчий, поганий (недобрий)—гірший, найгірший, як кажуть

за вдачу чоловіка; гарний, красний—кращий, найкращий (а не красший); хороший—луччий, найлуччий (а не лутший), поганий (як кажуть за негарний вид)—поганчий, найпоганчий, препоганий, дуже поганий.

Примітка. Йменння прикметне **красний** (гарний, хороший) в живій народні мові ще животіє тільки в Галичині і в північних повітах Гроднянськоі губерні. На Украіні воно зосталося тільки в піснях, колядках та щедрівках. „Ой в ліску, ліску на жовтім піску красная панна вино (виноград) стерегла“. „Угадай, Ганно, красная панно, на чиі руці, на мережанці перстень упав“ (веснянка з гулянкою „В перстня“, як з двох стуляних долонь одна дівчина, обходячи рядок, випускає перстень в чиі-небудь стуляні руки).

Слова: високий, низький, узький, рідкий, глибокий, близький, широкий, молодий мають порівняльну й надмірну степінь так: вищий—найвищий, нижчий—найнижчий, ужчий, рідчий, глибший — найглибший, ближчий — найближчий, молодчий—наймолодчий, (а не висший, глубший, молодший, узший, близший), широкий, ширший—найширший. Слово гладкий (гладенький) має ці степені так: гладкіший—найгладкіший, а слово гладкий (чоловік товстий, дуже ситий) має ці степені инакше: гладкий, гла́дчий, найгладчий (ситіший, найситіший). Решта слів на **кий** мають обидві степені по загальному правилі: дерзки́й (стойкій человѣкъ)—дерзкіший, найдерзкіший, мілкий—мілкіший, стремкий—стремкіший, гіркий—гіркіший, жалки́й (за кропиву)—жалкіший, мулький—мулькіший.

Як і йменння предметні, йменння прикметні таксамо бувають **поменчені, побілшені, ласкавні** й навить **нехтувальні**. Йменння прикметні поменчені показують, що в будлі—яких предметах якоі-небудь прикметности о́бмаль, небагацько. Вони закінчуються на **ватий, ястий** найбільше тоді, як щось стосується до смаку й колірів: білуватий, зеленкуватий (про овощі й хліб), зеленуватий (про колір), гіркуватий, солодкуватий, червонястий, зозулястий (за кури), гли́нястий (за гуси й качки), попілястий, придуркуватый, прицуцуватий, рябуватий.

Поменчені і вкупі с тім ласкавні закінчуються на **енький, есенький,** показують часом ласкавість, часом неповність якоі-небудь прикметности в предметах. Декотрі вживаються і в звичайні степені, і в порівняльні: білий—біленький, білесенький; гарний—гарненький, гарнесенький; низький—низенький, низесенький, нижченький; високий—височенький, вищенький; гарний—гарненький, гарнесенький, кращенькиї; багатенький (не зовсім багатий), дурненький. Закінченнл на **ісінький** назначує часом найменчу міру якоі-небудь прикмети, доведяну до краю: малісінький, голісінький, як Адам, нікчемнісінький, дрібнісінький, самісінький дрібязок.

Йменння прикметні побілшені показують дуже багацько прикметности в предметах, або часом нехтування й смішки. Вони закінчуються на **езний, енний, ецький, елецький, ущий, ящий, ющий:** старезний, престарезний, страшенний, здоровецький, довгелецький, товстелецький, завзятущий, тямущий, трудящий, роботящий, презлющий, добрящий (про матерії, сýкна, чоботи).

Деякі йменння прикметні вживаються, як йменння предметні: будівничий (строітель), скарбівничий (скарбник), пригінчий (і приго́нич, наглядач на буряках за роботою), прихожа, столова (кімнати), хорунжий. До цього правила залічуються назвища сіл, містечок та міст в формі йменнів прикметних і людські прізвища: Стрий (м. в Галичині), Рівне (місто на Волині), село Високе (в Таращан. пов. Киів. губ.), Безпешна (село в Уманс. пов.), Новохацький, Радний і т. д. Назвища губерень і повітів треба писати с початковою великою буквою.

Примітка для уваги. Неможна писати: розумніщий, веселіщий, добріщий, як кажуть в говірках, або вживать надмірну степінь таку: найдобрий, найвисокий (в Катеринославщині, у д. Яворн). Так кажуть певно змішані з українцями усякові переселенці чужоземці, не потрапляючи на українські форми мови.

З стародавньоі церковно-славянськоі мови в нас на Україні в вкорочені формі є тільки оці йменння прикметні: ладéн, невинен, винен, здоров (в привитанні: бувай здоров!). Такі форми зостались тільки в піснях, як остача старовини:

„Пливе човен води повен“, та в галицьких і черніговських старих підмовах, як от: кожен, певен, кажен, добер (у Коніського, великорус—добьóр), як позоставалися в піснях і стародавні форми с повним закінченням: „Гей, не дивуйте, добріі люде“. „**Зеленая** ліщинонька од сонечка ізовяла; **молодая** дівчинонька козаку світ завязала“. Ціх форм неможна вживать в літературні мові, як остачу помершоі стародавньоі мови.

Правило до ваги. Недобре складяні йменя прикметні **обме́жений** і **зрозумілий.** Од слова межа добре виведяне слово сумежний. На Украіні нема слова ме́жить, бо кажуть: межувать, обмежувать, обмежовувать, розмежувать поля — розмежовувать, одмежувать—одмежовувать своє поле й свій хутор од сусідських полів й одкопаться окопом. З ціх слів виводяться йменя прикметні: обмежоване поле, розмежований грунт, або межований; під лісом поля немежовані, і є тільки два су́головки (ніби заголóвки) широченькі для ірóізда возомъ. Слово зрозумілий (і зрозуміло) невдатне й неправильно виведяне в Галичині. Пишуть теперечки так: ця справа зовсім нам незрозуміла; це все буде зрозуміло. Виходе так, ніби **справа** чогось не зрозуміла, і якесь **це** чогось не зрозуміло. Треба писати:—це усе написано темно, неясно й незрозуміливо *), як от: настирливо, навратливо. Неправильно пишуть йменя прикметні шкідливий (шкодливий), вільний (вольність), невільний, (шкіл) шкільний. Ці слова виведяні од йменнів предметних: шкода, воля, школа. А въ таких йменнях предметних

---

*) Йменя предметні с кінцем на **ливий** назначують **вдачу** або людини, або чого-небудь инчого: часу, політики, вдачі слів і мислів: настирливий, нарікливий (Киів. пов.), навратливий (рѣшительный, завзятый характеръ), вважливий, лайливий, битливий, наважливый, втямливий. Так повинні вживаться слова зрозуміливий, зрозуміливо. На Украіні нема слова розуміть, а є одповідні йому слова: тямить, тямкувать (понимать), втямить, стямить, втямкувать (поиять), стямкувать (сообразнть, понять), (Канів і Звенигор. повіт в селі Кирилівці, чи Керелівці, записано од керелівського селянина Д. Маламужа і д. Кротевичовоі). Ці всі слова само по собі пішли од слова тяма, тямка (записані мною въ Васильк. пов.). Є це слово і в Галичині, бо його вживав давно небіжчик Ом. Огоновський. Тим часомъ в народні мові є виведяні од його слова—тямущий, нетямущий чоловік (Канівськ. пов.), і можна вивести слова: втямливий, невтямливий чоловік (понятливый), втямливо, невтямливо й неясно написана книжка, втямок (понятіе), тямлучість (Борз. пов.) (пониманіе), а не розуміння, або незрозуміло написана книжка.

жіночого роду, як от прúміром доля, воля, врóда, згода, школа, вподоба (вкус) буква **о** хоч і стоїть під нáголоском, але в виведяних од йіх йменнях прикметних буква **о** не змінюється на **і** в народні мові: вóльний, погóжа вода, погóдливий день (Таращан. пов. Київск. г.), погóжий день, шкодливий, уподóбний (правящійся). З цієї причини треба писати: вольний, вольність, шкодливий, школьний, школ, а не шкіл: Ой чого ти почорніло, зеленеє поле? Почорніло я од крові за вольную волю (Шевченко). Кропивніцький написав драму „Невольник“. Неможна писать галицького й черніговского слова яскравий, бо воно польське (в Черніговщині є й тепер в народн. мові чимало польських слів), а в нас є слово **ярий** (яркий); воно значиться і **лютий** (ти чорт яроі баби, приказка), і дуже ясний (яра рута): Посіяла яру руту над водою, та виросла яра рута з лободою (пісня), ярий колір. Польске слово яскравий (од искра) буде по-українськый—искряныйй.

Примітки до уваги за фонетичній правопис йменнів прикметних.

В йменнях прикметних в жіночому роді часточних падіжів, як і в йменнях числових та займенниках найчастіше трапляється **і** йотіроване **(йі)**: доброі, твоєі, моєі, однієі, другоі, моі, твоі і т. д *). Над цім **і** можна ставлять дві точки (цятки), щоб позначкувать його цім значком задля читальників. Але для письменників це буває завадою при писанні; та у ціх випадках буква і після повнозвучних букв і сама по собі вимовляється мякіше, й вимовляється мяко й без букви й. Але с початку слів доконешно треба ставлять букву **й** перед **і** в словах, котрі починаються з букви **і**: йíстівний (сіно трохи пріле, але таке, що його може йісти худоба й коні), Йівжин (од слова Йівга), йіжаковий, йіжаків (йіжак), йікономський, йіконóмів, йіконóмний (од—йіконом, йікономія), йіздців (од слова йіздець—їздок).

У йменнях прикметних, в котрих с початку єсть приставка **в** перед **і** йóтірованим, треба після **в** писати мякий знак **ь**, бо перед мякими повнозвучними буквами мякішають сливе усі півзвучні букви, навить по дві вкупі: выідливий,

*) Йод в латинскій азбукі зветься бука j, що вимовляється, як наше й, в грецькі азбуці єсть буква йота, котра внмовляється, як й.

вы́здна брама в дідицькі дворі́, як от, прим́іром в словах вьюнкий, бьючий, пьючий.

§ 23.

Склоніння ймéннів прикметних бувае тверде й мяке. До твердого склоніння належяться слова з закінченням твердим: на **ий, а, е,** й на яку-небудь півзвучну букву в ймéннях прикметних родових; до мякого сконіння належяться слова з мяким кінцем иа **ій, я, є.**

Зразець твердого склоніння

Ч и с л о п о о д и н ч е

	чоловічий рід	*жіночий рід*	*середній рід.*
Ймéнний	мал—ий	мал—а	мал—е
Ча́сточний	мал—ого	мал—оі	мал—ого
Давальний	мал—ому	мал—і ій	мал—ому
Винувальний	мал—ого мал—ий	мал -у	мал—е
Кликальний	мал—ий	мал—а	мал—е
Орудний	мал—им	мал—ою	мал—им
Місцевий	на мал—ому на мал—ім	на мал—і на мал—ій	на мал—ому на мал—ім

Ч и с л о м н о ж е с т в е н е

Всі роди

Им.	мал—і
Част.	мал—их
Дав.	мал—им
Вин.	мал—их, мал—і
Клик.	мал—і
Ор.	мал—ими
Міс.	на мал—их

Завдання. Просклоняйте слова: сивий, добрий, поганий, рябий.

Зразець мякого склоніння

	Ч и с л о	п о о д и н ч е	
	чоловічий рід.	*жіночий рід.*	*середній рід.*
Йм.	опрічн—ій	опрічн—я	опрічн—є
Част.	опрічн—ього	опрічн—ьої	опрічн—ього
Дав.	опрічн—ьому	опрічн—і ій	опрічн—ьому
Вин.	опрічн—ього	опрічн—ю	опрічн—є
	опрічн—ій		
Клик.	опрічн—ій	опрічн—я	опрічн—є
Ор.	опрічн—ім	опрічн—ьою	опрічн—ім
Міс.	на опрічн—ьому	на опрічн—і	на опрічн—ьому
	на опрічн—ім	на опрічн—ій	на опрічн—ім.

Ч и с ло м н о ж е с т в е н е

	Всі роди
Йм.	опрічн—і
Част.	опрічн—іх
Дав.	опрічн—ім
Вин.	опрічн—іх і
Клик.	опрічн—і
Оруд.	опрічн—іми
Місц.	на опрічн—іх

Завдання. Просклоняйте ймення прикметні: вчорашній, синій, крайній.

Ймення прикметні родові, котрі мають закінчення на **ів, ин,** склоняються по зразцеві твердого склоніння, але в жіночому роді та в середньому в усіх падіжах закінчення **ів** змінюється на **ов,** та на **ев,** а закінчення **ин** скрізь вдержується: синів, синова, синове, синового; вчителів, вчителева, вчителеве; сестрин, сестрина́, сестриного; тестів, тестева дочка, тестеве ягня, зятева хата.

Завдання. Просклоняйте ймення прикметні: батьків, материн, зятів.

§ 24. Загальні правила.

Усі ймення прикметні, як вони стоять вкупі з йменнями предметними й показують яку-небудь їіх прикметність або число, зводяться з ними в роді, числі й падіжі, цеб-то ставляються в такому роді, числі й падіжі, який мають спаровані з ними ймення предметні: високе дерево, добрий чоловік, синє небо, с першим снігом, доброму чоловікові. Як ймення прикметне стосується до предметів жнвотніх і стоіть вкупі з ним, то воно має винувальный падіж однаковий з часточним; а як воно стосується до предметів нежнвотніх, до яких-небудь речів, тоді має винувальний падіж однаковий с падіжем йменним: я купив сірого вола, я бачив рябий камінь.

Вилучаються з цього правила ті ймення прикметні, котрі стоять вкупі с такими словами, що назначують і животні предмети, але в множественім числі мають винувальний падіж схожий з йменним падіжем, як от назвища гуртових животин та птиць: чередник зайняв наші сірі воли до череди. Купив на ярмарку старі гніді коні. Вижени з горо́да маленькі поросята. Ці назвища гуртових животин вважаються, як щось суцільне, і вживаються замісць загального назвища: гурти, купи, стадо, зграя.

В зменчених йменнях прикметних приросток **есеньк** змінюється на ісіньк, як слово показує опрічнє значіння, що яка-небудь прикмета в предметі доведяна до краю, до повноі закінченоі міри: зімою день малісінький; обід вже готовісінький. В хаті усе чистісіньке. Полотно тонісіньке. Напряла тонісіньких ниточок. Павук снує тонісіньку павутину. Я зостався в хаті однісінький. В кошику зостались яблука самісінькі вибірки та поде́нки.

В закінченні слів **ський, зький, цький** в українські мові пишеться знак **ь**: паньський, низький, Котляревський, дівоцький, парубоцький, дідицький, дідівський. Частка мови **не** ніколи не зливається докупи з йменнями прикметними стосунковими й родовими: не деревяний, не батьків, не вчорашній, а пишеться вкупі тільки з декотрими словами, котрі показують прикмету, що може побілшать і поменчати в пред-

меті: нерозумний, негарний, незручний, незугарний, нехибний, нездатний, недобра людина, нездатливий, недотепний, невчений, невеличкий на зріст, невдячний дядько. Загалом кажучи, не пишеться вкупі в тіх йменнях прикметних, котрі показують в предметі якусь суцільну в людські вдачі прикметність, як от приміром: нехибний чоловік, але він і нещадимий, і нездатливий, бо на вдачу суворий, жорстокий. З цього правила підуть у ви́лучку ті йменння прикметні, котрими називається усяковий колір: не білий, а сірий, не чорна курка, а зозуляста.

В йменнях прикметних, виведяных од слів в закінченнях на **іст, исть** і т. д. викидається буква т для легкозвучности: піст—пісний, власть—власний, волость—волосний, звістка—звісний; але в йменнях предметних буква **т** не викидається: вістник, перстень, перстня, звістка, як і в дієсловах: постить (але піснюкать).

В писанні й у розмові змішують і неправдиво вживають йменння прикметне штучний (прекрасно сдѣланный, искусно) штучно, чудово зробляний, і вживають його замісць слова робляний (робляні квітки с паперу, з матеріі), певно не знаючи його значіння в народній українські мові. Штучний, штучно значиться гарно, чудово зробляний. А з ціх слів виводиться слово—штучність, штучництво (искусство), як от: малярство, музика, поезія, будівництво (зодчество) і т д. Од ціх слів пішли й слова: штукар (искусникъ), штукарський. Слово штукований має значіння: зробляний з шматків, з часток чого-небудь, не суцільний: килімок пошитий с клаптиків матеріі усякових колірів, а не з суцільного шматка матеріі; круглі ряма зробляні з стуляних шматків.

Примітка до ваги. Окрім неправильно збудованого слова обмежений, в пісьменстві вживають ще кілики йменнів прикметних, таксамо хибно виведяних: особо́вий (личный) *), науковий

---

*) Слова: осо́бистий (личный), осо́бистість (личность) виведяні од слова особа, есть і в польскі мові. Ці слова в українські мові в своєму словозбудуванні підхожі по суффіксах до слів: мак корени́стий, голови́стий, капуста головиста, і йіх словозбудування показує на зовсім инче значіння: гарний мак має великий корінь і великі маківки. Польська форма

та службовий, виведяних од йменнів предметних особа, наука та служба. Слова схожі по закінченнях с словом особа от які: хвороба, худоба, вподоба (вкус). Од ціх йменнів предметнних виводяться йменння прикметні так: уподобний, сподобний (угодный, нравящійся кому-нибудь), хвороблива людина (болѣзненный человѣкъ), хворобні пошесті, можна сказать і худобні пошесті, хворобна місцина́ (нездоровая мѣстность). З цієї причини треба б писати не особовий, а осо́бний (личный), осо́бість (личность), як вживаються в народні мові підхожі слова: сподо́бний, уподобний сподобність, уподобно, жалібний і т. д. Слово науковий виведяне по хибному словозбудуванні—не од йменння предметного жіночого роду, а на зразець йменнів прикметних, виведяних од йменнів предметних чоловічого роду (через це воно здається чудним), в котрих є буква к в закінченні, як от, прикладом: бузо́к—бузковий, сосу́нок—стосунко́вий, бук—бу́ковий, кружо́к—кружковий.

Од слів жіночого рода, маючих в закінченні букву к й букви зміняні з бунви к і підхожих до слова наука, в народі мові виведяні йменння прикметні на инчий спосіб: ріка—річана́ вода, лука—лучане́ сіно, рука—ручана́ робота, нога—ножана́ ступа, склянка—скляни́й, нитка—ни́тяний, петрівка—петрівчаний, пилипівка—пелипівчаний, криниця—крини́чана вода (Васильк. пов.), крини́шна, крини́чна вода (Канів. повіт). З цієї причини, по правилах словозбудування, треба писать йменння прекметне не науковий, а научний, на зразець народніх слів: штучний (а не штучаний), виведяного од слова штука, зручний (рука), підручній (кінь або віл с правого боку запряжений, а з лівого—боро́зній). Од инчих йменнів предметних жіночого роду виводяться йменння прикметні на усяковий спосіб: рожа—рожевий, душа—душе́вний, служба—служебний, од слова церковносл. служебник, або служебенний, береза—березовий, липа—липовий, вода—водяний млин, хата—хатній, стіна—стінни́й. Але усі ці слова належяться до инчих гуртів, зовсім не підхожих до слова—наука.

Після йменнів прикметних порівняльноі й надмірноі степінів ставляються усякові йменння в часточному падіжі доконешно с предлогом **од**, або в винувальнім падіжі с предлогом **за**: церкви в нас звичайно бувать багато вищі од домів та хатів, але в Америці в остпній час ставляють велитенські доми на двацять або й сорок єтажів в пять раз вищі од церков, вдвоє вищі од киівськоі

таких слів, як особистий, особистість дала б зовсім инче значіння: чоловік значний, сановитий, урядовець високопоставляний. Ці слова колись передніше вживав і я, поки не розібрав горазд йіх словозбудуваиня й словосклада порівняльним методом і нэ втямив йіх значіння, яке надають йому суффікси украінськоі мови в одповідних словах.

Лаврськоі дзвініці. Гори Гималаі в Индії найвищі од усіх гір на світі. Амазонська ріка чи Амазонка в Америці в державі Бразиліі найдовша й найширша за усі річки в світі, бо вона при самому вливанні в окіян ще далеко од устя буде завширки на тридцять верстов. Мій старший брат старший за мене на три роки, але трохи нижчий од мене.

Неможна писати, як пишуть усякі пісьменики в Галичині отак: не було щасливішоі по-над неі *); бо предлог по-над показує рушіння якогось предмета десь угорі, зверху по-над инчими предметáми, а не долі, на землі, і не остаронь од предмета, як це назначує предлог **од,** що буває при порівнянні одного предмета з инчими, котрі стоять ніби поруч, або рядком, або десь за ним.

ЙМЕННЯ ЧИСЛОВЕ

§ 25.

Йменням числовимъ зветься така частка мови, котра назначує число й лічбу (цифри) предметів, або порядокъ предметів. Йменння числові змінюються або тільки в самих паліжах, або й у числах, паліжах та в родахъ, як йменння прикметні: один, два, перший, другий.

Ті йменння числові, котрі назначують тільки звичайний лік та число предметів і одповідають на питання **скільки?** звуться **лічбеними,** і ми йіх вживаємо тоді, як лічимо якісь речі або предмети поодинці: один, два, три, чотирі, сто, двісті і т. д. а ті, що одповідають на питання **котрий?** і назначують цілий рядокъ яких-небудь предметів та рéчів, звуться **порядкóвими:** перший, другий, десятий і т. д.

До лічбених йменнів числових належяться ще йменння числові **збірні,** котрі показують число предметів, зібраних докупи, або назначують який-небудь цілий йіх гурт: двоє, троє, семеро, десятеро, по-двоє, по-троє, двійкó, тройкó, пятіркó, півтора, півторй, півтретя, півчварта, півшоста, двоєчко, троєчко, десятокъ, сотня і т. д.

Завдання. Напишіть ці мислі, попідводьте пером йменння числові й понадписуйте зверху над словами одними почат-

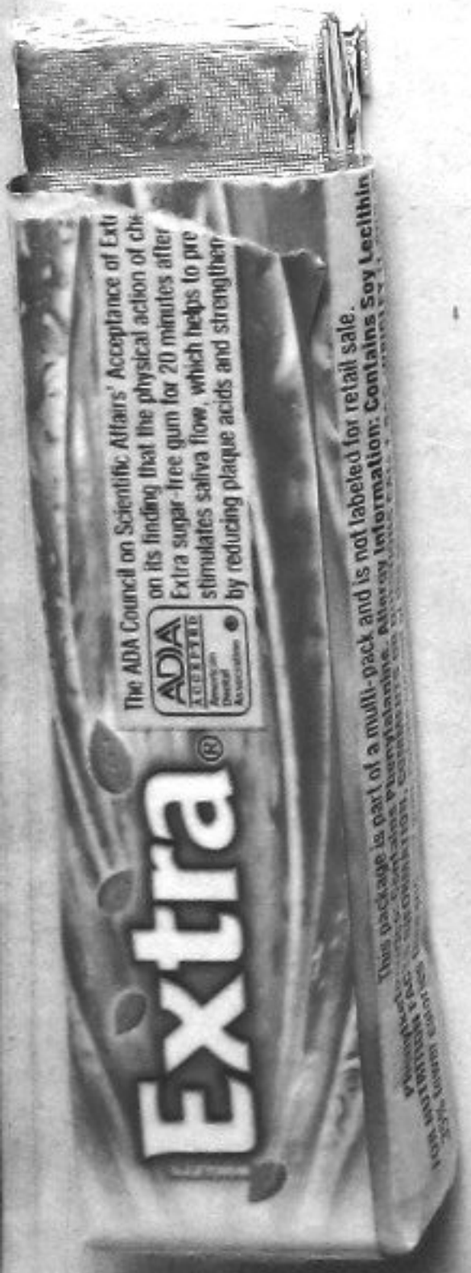

*) „Літерат. Науков. Вістн. 1912 рік, кн. XI. стор. 195“. Через кладку О. Кобильн.

ковими буквами, які то йменя числові: Ой ходив чумакъ сім рік по Дону. Од нашого села до Киіва двадцять верстóв, а до другого села дві верстві. Перша ластівка не робить весни. Теперички в нас тисяча девятьсот дванадцятий рік.

---

§ 26. Склоніння йменнів числовúх

Зразець перший

Число поодиначе

	чолов. рід.	*жін. рід.*	*серед. рід.*	*число множ.*
Йменний	один	одн-à	одн-о	одн-і
Чàсточний	одн-óго	однієі-оі-іі	одн-ого	одн-их
Давальний	одн-óму	одн-ій, і	одн-óму	одн-им
Винувальн.	одн-ого, один	одн-у	одн-о	одн-их одні
Кликальний	один	одн-а	одн-о	одн-і
Орудний	одн-им	одн-ією-ою	одн-им	одними
Місцевий	на одн-ому-ім	на одн-і, ій	на одн-ому на одн-ім	на одн-их

Зразець другий

	чолов. р.	*жін. р.*	*серед. р.*	*чол. р.*	*серед. р.*	*всі роди*
Ймен.	дв-а	дв-і	дво-є	три	трое	пят-ь
Част.	дв-ох	дв-ох	дв-ох	трьох		пят-и ьох
Дав.	дв-ом	дв-ом	дв-ом	трь-ом		пят-и ьом
Вин.	дв-а	дв-і	дво-є	три	троє	пят-ь
Клик.	дв-а	дв-і	дво-є	три	троє	пят-ь
Оруд.	дв-омá	дв-ома	дв-ома	трь-ома		пять-мá
Місц.	на дв-ох	на дв-ох	на дв-ох	на трь-ох		на пят-и на пять-ох

Слово чотирі склоняється так, як три, але не має середнього роду. Шість, сім, вісім, девять, десять, одинадцать, дванадцять, пятдесят, шісдесят, девятдесять склоняються, як пять; шість змінює **і** на **е:** въ част. і дав. падіжах: до шестú, хата на шести стовпах; в слові сім буква **і** змінюється

на **е:** до семи день, семи чоловікам, а в орудн. падіжі буде—сьома́: ходив з сьома́ товаришами. Слово вісім в част. дав. й оруд. змінює букву **і** на **о:** вісімь, до восьми день, восьми днями. Решта ліку до ста склоняється, як слово пять: двадцяти, двадцятьма, девятдесяти — девятдесятьма́, шісдесять—шісдесяти, шісдесятьма́.

Слова сорок і всі ймення числові, починаючи од 200, склоняються в усіх падіжах так:

Ймен.	сорок	двісті	пятьсот
Част.	сорок-а́	двохсо́т і двохсотень	пятисот і пятисотень
Дав.	сорок-у́	двохстам	пятиста́м і пятисотням
Вин.	сорок	двісті	пятьсот
Клик.	сорок	двісті	пятьсот
Оруд.	з сорока́	двохстами	пятистами
Місц.	на сорока́	на двохстах	на пятистах

Число сто склоняється, як число сорок, але в оруднім падіжі буде—стома́. Слова тисяча, миллійон, милліярд (10 миллійонів) склоняються звичайно, як ймення предметні з схожими закінченнями. Вони склоняються в обох числах.

Завдання. Склоняйте ймення числові: десять, пятнадцять, шісдесят, тисяча.

Слово обидва склоняється так:

	чолов. рід.	*жіноч. рід.*	*серед. рід.*
Ймен.	обидв-а	обидв-і	об-оє
Част.	об-о́х	об-ох	об-ох
Дав.	об-о́м	об-ом	об-ом
Вин.	об-о́х обидв-а	об-ох обидв-і	об-ох об-оє
Клик.	обидв-а	обид-ві	об-оє
Оруд.	з об-ома́	об-ома́	з об-ома
Місц.	на об-о́х	на об-ох	на об-ох

Правило до вваги. Як кажуть про будлі—які предмети, с котрих один предмет чоловіч. роду а другий жіночого, то слово обидва вживається в середньому роді: і дід, і баба жили обоє, як діточок двоє. Жили б ми с тобою ввесь вік обоє, бо я с тобою, як риба з водою.

В деяких говірках замісць один кажуть: єден, йіден, оден, але писать так в книжках неможна.

Йменння числові порядкóві склоняються таксамо, як йменння прикметні твердого склоніння в обох числах і в усіх падіжах. Вони таксамо зводяться в роді, числі й падіжі з своіми йменнями предметними.

Завданння. Просклоняйте йменння порядкові: перший, шіснадцятий, сотий, пятсотий, шіссотий.

§ 27. Загальні правúла й вилучки с правил

Йменння числові два, три, чотирі зводятся з своім йменням предметним в усіх падіжах множ. числа: два чоловіки, трьох чоловіків, з обома сусідами живу мирно. Але слова два, три, чотирі мають винувальний падіж схожий з йменним, хоч би вони стояли вкупі з йменнями предметів животніх: купив два воли; застрелив три зайці; бачив чотирі душі на греблі; маю три дочки. Слово обидва зводиться з своім йменням предметним, як йменння прикметні, коли вони назначуватимуть предмети животні або неживотні: я бачив обох сусідів; хтось спалив наші обидва хліви.

Після йменнів числових лічбовúх, починаючи с пяти, часом ставляють йменння предметні в двойственнім числі: було на роботі тридцять чоловіка, прийшло двадцять робітника.

Як слова два, три, чотирі стосуються до предметів жіночого та середнього роду й стоять з ними вкупі, то вони зводяться з ними в усіх падіжах на звичайний спосіб окрім йменного та винувального, бо в ціх падіжах вони з своім йменням предметним будуть стоять в двойственім числі: я найняв на роботу двi жíнки; прийшли на роботу дві дíвки. Слова жíнки, дíвки це не йменний падіж множ. числа, (як от-прийщли до нас жінкú, дівкú); це падіжі ймен. та винув. двойственого числа: замазав в болоті дві нозі; скалічив дві руці; причепурів три кімнаті, ждав три минуті, купив дві селі (і двоє сіл); налий в діжку дві відрі води (і двоє відер); обмий три вікні (і троє вікон). Ці слова стоять не в місцевому падіжі йменнів предметних, а в винувальному

двойственого числа таксамо, як і після слів півтора, півтори, півтретя йменя предметні с прикметними ставляються в двойственнім числі в усіх родах: півтора року (а не роки), півтори бо́чки (а не бочки́): щоб тебе трясла (трясця) півтора ро́ку, щоб с тебе витрясла пшениці копу (народня пісня). Слова півтора, півтретя і т. д. не змінюються в падіжах. Кажуть так: купив с півтора мішка жита; налив с півтори бо́чки води.

Неправильно буде, як дехто пише: три питання; чотирі оповідання; в цьому випадкові треба писати: троє питаннів, четверо оповіданнів.

При великому ліку предметів, де стоіть поспіль багацько чисел, вони усі склоняються тільки тоді, як усі вони будуть лічбові: с тисячі семисот пятдесяти трьох пудів вилучи триста девятдесят і напиши останок. А як при цілому рядку лічбови́х йменнів числових стоіть на кінці одно порядко́ве, тоді усі числа не склоняються, а склоняється тільки останнє, порядкове: це було в тисяча девятсот дванадцятому году́.

Завдання. Просклоняйте йменя числові з йменням предметним: триста двадцять чотирі воли; тисяча вісімсот девятдесят другий рік.

Як йменя числові порядкові стосуються до йменнів предметних, то вони мають падіжі однакові з ними: ми бачили перший сніг; впізнав одного чоловіка; купив одні волі; прогнав одного вовка.

Йменя числове півтора вживається тоді, як воно трапляється в писанні вкупі з словами чоловічого й середнього роду: жав півтора дні; блукав півтора года; кінь випив півтора відра; а при жіночому роді це слово вживається в жін. роді півтори: нажав на полі півтори копи́ пшениці; набрав води півтори бо́чки. Ці йменя предметні після слів півтора, півтори будуть двойственого числа.

Йменя числові ласкавні: дво́єчко, троєчко й решта їх на **о**—семеро, восьмеро, десятеро не склоняються і належаться до середнього роду на **о:** було нас у батька семеро, а в брата було всього двоєчко, та й ті повмірали, ще як були всповитку́.

§ 28. ЗАЙМЕННИК

Займенником зветься та частка мови, котру ми вживаємо замість йменнів предметних, йменнів прикметних і числових задля того, щоб не називати кожний раз якого-небудь предмета в розмові, як ми за його розмовляємо. Замість того, щоб сказать своє йменя або йменя инчих людей, ми кажемо: я, ти, він: я читаю, ти пишеш щось, він дивиться.

Займенники діляться на:

1) **Особні,** котрі вживаються замість йменя своєі особи, або назвища й прізвища другоі людини, або инчих кількох людей загалóм: *перша особість* **я, ми,** *друга особість* **ти, ви,** *третя особість* **він, вона, воно.**

2) **Вертальний** є тільки один займенник—**себе,** що показує таке дíяння якогось предмета, котре вертається до самого таки предмета: чоловік хвалить себе; ти винуєш сам себе. **Себе** не має йменного падіжа, і тут треба розуміть *я, ти, він* і т. д. не має воно й множественого числа.

3) **Присвóювальні,** котрі ми вживаємо замість назвища того предмета, котрого ми присвоюємо собі або инчим людям та предметам: *мій, твій, наш, ваш, свій, його, їїі, їіх:* це мій плуг, а твоі воли, а коні їіх, отіх наших дядьків.

4) **Покáзувальні,** котрі вживаємо тоді, як показуємо на яку-небудь особу або річ: *цей, оцей, той, отой, такий, отакий, той самий.*

5) **Питáльні,** що вживаються для питання: *хто? що? шо? котрий? який? чий? скільки?* Хто прийшов? Що робиш?

6) **Стосункóві,** котрі зовсім схожі на питальні, але не обзначують питання, а тільки показують, як одні предмети стосуються до инчих: *хто, що, котрий, який:* прийшов чоловік, котрого усі поважають; хто рано встає, тому Бог дає. Ти лети, співай тім людям, котрі веселяться. До стосункових належяться слова: *його, їїі. їіх,* як вони одповідають на питання *чий?* Оце ходив до його брата, до їїі батька.

7) **Обзначувальні** *), котрі вживаються тоді, коли ясно й докладно показуємо на якісь предмети: *сам, самíй, самісінький, усей, ввесь, увесь, всякий, кожний, инчий, усяковий.*

8) **Необзначувальні,** котрими не назначується ясно й певно якась особа, або якась річ: *хтось, щось, якийсь, деякий, ніякий, хто-небудь, що-небудь, будлі-хто, будлі-що будлі-який, дехто, дещо, котрийсь, ніхто, ніщо, якийсь.*

Завдання. Перепишіть оці Шевченкові вірші й попідводьте пером займенники:

Думи моі, думи моі,
Лихо міні з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як билину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?

Перебендя—старий, сліпий,
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.
А хто грає, того знають
І дякують люде:
Він їім тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить.

§ 29. Склоніння займенників особових **)

Число поодинче

Ймен.	я	ти	він	вона	воно
Част.	мене	тебé	його	їіі нéі	його
Дав.	міні, мині	тобі	йомý	їіі (їій)	йому
Вин.	менè	тебе	його	їіі неі	його
Клик.	я	ти	—	—	—
Оруд.	мною	тобою	з ним	з нею	з ним
Місц.	на міні на мині	на тобі	на йóму	на їіі	на йóму.

*) На полях хлібороби обзначують свою чáстку поля, закопуючи на чотирьох кутках каміні з вугіллям.

**) В українські грамматиці Шерстюка слово „мѣстоименіе“ заміняно словом *містойменни*. Відомо, що слово *місто*—це город, і вийшло—*городойменник*. Чом пак *не селойменник?*

Число множественне

				Для всіх родів обох чисел
Ймен.	ми	ви	вони	—
Часточн.	нас	вас	їіх	себе
Давальн.	нам	вам	їім	собі
Винув.	нас	вас	їіх	себе
Клик.	ми	ви	—	—
Оруд.	нами	з вами	з ними	з собою
Місцев.	на нас	на вас	на їіх	на собі

В давальному падіжі поодинчого числа займенника першої особости—**я** треба писати міні, або мині, а не мені, бо вже нігде не кажуть—мені; це старе слово тільки ще вживається в мові в Хотинському повіті на Бассарабіі. Винув. пад. од. вона—буде їіі, а не **єі,** як пишуть галичани.

В орудному падіжі усіх трьох родів поодинчого числа особного займенника він треба писати: ним, нею, ним (а не з їім, з ньою, з їім) в усіх випадках, хоч-би ці слова стояли й без предлога: я гуляв з ним; я хочу покористуватись ним, і більше ніким.

Коли часточний і винувальний падіжі особного займенника третьої особи—вона трапляються с предлогом, то замісць їіі пишеться неі: я обернувся до неі, ти задивився на неі (а не їіі); але як предлог правує другим яким-небудь словом, а не займенником **вона,** тоді треба писати їіі, а не неі: я ходив до їіі брата, зайшов і до їіі дочки начасок; бо в цім випадку слово їіі буде не особний займенник, а стосунковий, і буде одповідать не на питання кого? (їіі), а на питання чийого? як і в чоловічому роді: ходив у гості до його брата (до брата його). В цім випадку усі три особні займенники ставляються перед їменнями предметними після предлогів: пішов до їіі дочки, зайшой до його брата начасок.

В инчих падіжах особного займенника **він** приставки **н** нетреба приставлять, як от пишуть: до нього, до него, до ньої, на нім, на ній, на **ні** (як в Хотинськ. пов.): одежа

на ній, глянув на ню, на ю (на неі), або на **єі**, до ньоі, як пишуть в Галичині *); ще пишуть: гуляв з йім (з ним), бо такі стародавні слова позостовалися в усяких окраінних говірках або в декотрих селах в закутках на Поліссі та в горах Карпатах **).

Як займенник часом трапляється с предлогом, то предлог притягує до себе наголосок на перший склад: йогó—до йóго; мене, тебе—до мéне до тéбе, себé—до сéбе.

§ 30. Склоніння займенників показувальних

Число поодинче

	чол. рід.	*жіноч. рід.*	*серед. рід.*	*множ. число.*
Ймен.	той	та тая	те теє	ті тіі
Чáст.	того	тієі тіі	того	тіх тих
Дав.	томý	ті тій	томý	тім тим
Вин.	того той	ту тую	те теє	тіх тих ті тіі
Клик.	той	та тая	те теє	ті тіі
Оруд.	с тім с тим	с тією	с тім с тим	с тіми тими
Місц.	на тім—тóму	на ті—тій	на тім—тóму	на тіх—тих

Число поодинче

	чоловіч. р.	*жіноч. р.*	*серед. р.*	*Число мн.*
Ймен.	цей	ця цяя	це цеє	ці ціі
Чáст.	цього	цієі цеі	цього	ціх цих

*) „Аркас пізнав з ньоі минувшину“, цеб-то дізнався з неі за минувшину... „жерелом єі (історіі)... охота на єі (до неі)—навчити сина ii (цього й я не розберу гаразд). Аркас. Історія Украіни. Передмова, ст. 10. Богдана Лепкого. Статті д. Лепкого, вставляні в „Історію Украіни“ Аркаса, написані неясною мовою.

) В ці плутанині склоніння слова **він в окраінних говірках, котрі межуються з чужими сусідніми мовами, ще й позоставались давні церковно-славянські падіжі: на **ню**, на **ю** (в ню же внидутъ, вземъ ю), або польські—до него „do niego“ на Волині, на нім, на ній (польське й великоруськ.—на нёмъ, на ней, або галицькі—до ньоі, на єі (на неі, на йіі). Усього цього нема на Украіні, де мова чиста.

Дав.	цьому	ці (цій)	цьому	цім цим
Вин.	цього цей	цю цюю	це цеє	ціх цих ці ціі
Клик.	цей	ця цяя	це цеє	ці ціі
Оруд.	цім	з цією з цею	цім	з ціми з цими
Місц.	на цім	на ці (на цій)	на цьому	на ціх на цих
	на цьому		на цім	

Инчі показувальні займенники склоняються, як ймення прикметні: *оцей, отой, отакий, такий*. Приставка букви **о** в ціх словах зосталася од показувального викрика **от:** от такий, от цей. Цей викрик с плином часу злився докупи з словами, а букви **тс** змінилися на **ц:** оцей, оце (отсе).

Завдання. Просклоняйте показувальні займенники: такий, оцей, отой.

Склоніння займенників питальних

Поодинче число

	чолов. і жіноч рід.		*середн. рід.*	
Ймен.	хто	ніхто	що шо	ніщó
Част.	когó	нікóго	чогò	нічóго
Дав.	комý	нікóму	чомý	нічóму
Вин.	когó	нікóго	що шо	ніщо
Клик.	—	—	—	—
Оруд.	с ким	з ніким	з чим	з нічим
Місц.	на кóму	на нікóму	на чóму на чім	на нічому

Неможна писати —*нічо,* як пишуть в Галичині: шляхта не вміла радити собою (дать собі ради) і нічó не хотіла другим дати *). Що має с початку додатки: казна-що (кат-зна-що), незнать-що, незнатй-що.

Займенник обзначувальний *ввес, вся, все, усей, увесь, уся, усе* склоняються так:

*) Аркас. Історія Украіни ст. 393. Писано д. Лепким.

	чолов. рід.	*жіноч. рід.*	*серед. рід.*	*усі роди*
Імен.	ввесь усей увесь	вся уся	все усе	всі усі
Част.	всього усього	всієї всеї	всього усього	всіх усіх
Давал.	всьому усьому	всі всій усі усій	всьому усьому	всім усім
Вин.	всього весь усього усей	всю усю	все усе	всіх усіх всі
Клик.	ввесь усей	вся уся	все усе	всі
Оруд.	всім усім	всею з усею	всім усім	всімá з усімá
Місц.	на всьому в усьому на всім усім	на всі на всій	на всьому на усьому на всім	на всіх на усіх

Склоніння займенників присвоювальних

	Число поодинче			Число множ.
	чолов. р.	*жіноч. рід.*	*серед. рід.*	*всі роди*
Імен.	мій	моя	моє	мої
Частк.	могó	моєї	могó	моїх
Давал.	моєму	мої моїй	моєму	моїм
Винув.	мого мій	мою	моє	мої моїх
Клик.	мій	моя	моє	мої
Оруд.	моїм	моєю	моїм	моїми
Місц.	на моїм на моєму	на мої на моїй	на моїм на моєму	на моїх

По цьому зразцеві склоняються займенники присвоювальні: твій, свій, чий, але слово чий має в часточному, давальн., винув. і міс. падіжах поодин. числа—чийого, чийому, чийого, на чийому, на чиїм, чиєї: чийого вола ви зайняли на луцí й держитè в займані?

Неможна писати—до мойого, до твойого, до свойого, мойому, до меі, до твеі, до свеі хати, кажу меі жінці (мої жінці), звелів свеі наймичці (свої, своій наймичці), як кажуть в деяких говірках на далеких окраінах, на волинському поліссі і в Галичині.

Завдання. Просклоняйте займенники: **твій, свій, чий-**

Обзначувальний займенник сам склоняється так:

	Поодиначе число			Множ. число.
	чолов. рід.	*жіноч. рід.*	*серед. рід.*	*усі роди.*
Ймен.	сам	сама́	само́	самі́
Част.	само́го	самоі	само́го	саміх
Дав.	само́му	самі самій	само́му	самім
Вин.	само́го	саму́	само́го	саміх
Оруд.	з самім	з само́ю	з самім	з саміми
Місц.	на само́му	на самі	на самому	на саміх
	на самім	на самій	на самім	

Слово **сам** вживається, як займенник особний **я, ти, він,** і склоняється він укупі з ними, або замісць їіх: я **сам** зостався вдома, я **сама** пораюсь скрізь: і в хаті, і на городі, і в дворі; прийшов оце в гості сам, а дітей не забрав; ми самі робимо дома усяку роботу й не держимо наймички.

Займенник самий́ назначує будлі—яку межу, або місце і вживається замісць—тільки: вимети самий двір до самих́ воріт, до са́мого току, а тік я сам потім здогом замету. Поіли усі білші яблука, а міні зоставили самий дрібязок. Шукай сорочки на са́мому дні в скрині. Зостались самі за себе (або самісінькі) шкурки, а сальце спожили коти. Самий, наш, ваш, такий, сякий, котрий, який, инчий, усякий, усяковий й инчі схожі на їіх склоняються, як ймення прикметні твердого склоніння.

Завдання. Просклоняйте займенники: наш, який вкупі з якими-небудь ймеснями предметними.

Займенники необзначувальні: хтось, щось, якийсь. який-небудь, котрийсь, дехто, дещо, декотрий, аби-який, неабиякий, будлі-хто, будлі-що, будлі-який, будлі-котрий склоняются, як хто, що, який і до кожного падіжа прикладається додаток **сь**, або приставки **де**, будлі, аби, неаби, небудь: когось, чогось, с кимсь, декого, дечого, декотрих, будлі-кого, будлі-якого, з будлі-ким.

Нетреба писати в падіжах додатка **ся** замісць додатка **сь**: бачив якогося чоловіка, якуся молодицю, ходив з якимсь чоловіком, а не з якимся чоловіком, як кажуть в деяких говірках черніговських та харківських.

До займенників залічують і слова: *стільки, скільки, кільканадцять, кільки, багато, багацько*, котрі вживаються замісць цілоі купи, або усього гурту предметів. Вони склоняються в множественнім числі для всіх родів так:

Ймен.	бага́то багацько	скільки
Част.	багатьо́х	скілько́х
Дав.	багатьо́м	скілько́м
Вин.	багатьо́х бага́цько	скілько́х скільки
Оруд.	з багатьома́ з бататьма́	скількома́
Місц.	на багатьо́х	на скілько́х

Слово кільканадцять склоняється, як ймення числове пять або десять. Кільканадцяти, с кільканадцятьма́ і т. д.

Займенник—все вживається, як прикметники завсегда, завжди: а дід все собі щось теше та цюкає в пасіці, й забувся, що була неділя, бо й дні погубив у лісі.

---

§ 31. ДІЄСЛО́В*)

Діесловом зветься частка мови, котра обзначує діяння животніх чи живих предметів, або яке-небудь станòвище, в котрому знаходяться неживі предмети. Дієслови одповідають на питання: що діє, що робить предмет, або що робиться с

---

*) Ймення предметне *дієслово* (глаголъ), складяне галицькими грамматистами в середнім роді, невдатне. Воно не підхоже ні до церковнославянського, ні до украінського народнього словозбудування, і через це воно здавалось міні чудним,як і слова: науковий, особовий,службовий (службений), помилковий (помилочний). В ціх складових словах, де другою часткою буває ймення предметне—слово, і в церковнослав. мові, і в украінські закінчення буває в чоловічім роді—слов: *часословъ*, а по—украінський *часловець*, Григорій Двоєсловъ (написав дві книжки), богословъ і т. д. Народнє слово часловець таксамо своім словозбудуванням підхоже до церковнослав.—*пѣснословецъ*. „Твоя пѣснословцы, живый и независный Источниче.... духовно утверди в божественней Твоей славѣ“ (піснь канона). В нас (в м. Стеблеві Канів. пов.) пішло слово двоєслов: двоєсловом звуть людину, котра раз каже так, а другий—инакше. Це те, що в российскі мові кажуть: *двоєдушний*, але й це слово невдатне, бо відома річ, що в кожноі людини є *одна*, а не *дві душі*, а слов багато.

предметом: наймички копають картоплю, віл пьє воду, річка тече, сніг ростає, земля сохне, коноплі в воді мокнуть. Дієслови можна впізнать через питання: що робити? що діять? читати, співать, вчиться, гуляти, сваритись.

Дієслови змінюються по осóбостях, числах, часах, видах і залогах.

Дієслови змінюються по трьох особостях: *перша особість* буває тоді, коли що-небудь дію **я** й **ми;** *друга особість* буває, коли щось дієш **ти** або **ви;** *третя особість* дієсловів буває тоді, як діє що-небудь **він, вона, воно** або **вони:** я роблю, ти робиш, він робить (робе), ми читаємо, ви пишете, вони гуляють.

Дієслови мають двоє чисел: **поодинче** число обзначує дію однієї особи, або одного предмета; **множествене** число показує дію кількох особ або предметів: школяр читає, школярі читають, ти ходиш, ми сидимо.

Дієслови змінюються по часах. Часів чотирі: **теперішній, минувший, давноминувший і будущий** *).

Теперішній час обзначує дію або роботу, котра діється теперички, в теперішній час: я ще вчусь, сонце саме сходить, ти сьогодні читаєш, вони співають.

Минувший час обзначує роботу й дію, котра робилась або вже зробилась передніше: я вчора вчився, вже я навчився читати, орав, виорав, я довго гуляв вчора й нагулявся донéсхочу.

Давноминувший час дієсловів показує дію, котра робилась колись передніше або давніше, ніж робилась дія минувшого часу: я був робив, ти був змалював, ми були ходили.

Будущий час обзначує дію або роботу, що колись ще буде робитись, або як колись щось станеться: буду малювать, малюватиму, буду нудьгувать, веселитимусь.

---

*) Слова—**минувший** і **будущий** народні: це було на минувшому тижні (а не на минулому); дай, Боже, будущого року діждать. Київськоі губ. Канівськ. пов.

Завдання. Напишіть оці вірші Тараса Шевченка й позначуйте зверху початко́вими буквами над дієсловами їх особість, число й час, ще й вивчіть ці вірші напамять.

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горою хвилю підійма.

І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав:
Неначе човен в синім морі
То виринав, то потопав.

Ще треті півні не співали,
Ніхто нігде не гомонів;
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен разураз скрипів.

§ 32. Види й залоги

Дієслови змінюються по видах. Види показують, як довго тягнеться час діяння предметів, чи воно скінчилось, чи ні, й показують протяга́ння часу якого-небудь діяння або становища предметів.

Дієслови мають чотирі види: **скінчений і нескінчений; многоразний і одноразний** *).

Дієслови **нескінченого** вида показують яке-небудь діяння або роботу предметів, котра ще тільки робиться, і що робота вже роспочалася. Цей вид дієсловів має усі чотирі часи́ діяння: теперішній, минувший, давноминувший і будущий: я пишу, ти писав, я читатиму, буду читати, я був читав колись давно. Після його завжди ставляється винувальний падіж: я люблю брата, ти читав книжку.

Дієслови **скінченого** вида обзначують якусь роботу або діяння, котре вже скічилося й минуло, або безпремінно

*) Назвища в грамматиках видів: доконаний, недоконаний (совершенный, несовершенный видъ) мають зовсім инче значіння: конать, конання мають значіння—мучиться в передсмертних муках, вмірання в муках. Слово доканать значиться: подоліти, подужать кого (осилить кого): аж світом мене доканав сон (Словар Грінч.), довести кого або що до краю, занапастить кого, запа́губить: я тебе таки́ доканаю колись. Доконаний має значіння: померший в муках конання. Виходе, що дієслови бувають *померщого* й *непомерщого* вида.

скінчиться. Вони мають тільки три часи: *минувший, давноминувший і будущий*: прочитав, був прочитав, прочитаю, сказав, скажу.

До вида скінченого належяться ще два види: **многоразний і одноразний.**

Многоразний вид обзначує діяння предметів, котре бувало або траплялось часто, по кільки раз. Дієслови цього вида мають дві приставки с початку—**попо**: попоходить, я попоробив, попоісти, попомерзнуть, попограти; попоходив же я, поки випросив у хазяіна гроші. Многоразний вид має тільки минувший та будущий час: попоів, попоім, попомерз, попомерзну.

Одноразний вид обзначує діяння, котре трапилось тільки раз, та ще й с прúтиском, і несподівано спинилось. Дієслови цього вида кінчаються на—**нуть:** свиснуть, гуркнуть, тріснуть. Дієслови одноразного вида мають тільки минувший та будущий час: свиснув—свисну, гукнув—гукну, ірвóнув—ірвóну, крикнув—крикну, крикóнув—крикóну; стусòнув мене в груди; одчепись од моєі душі, бо як стусону тебе в спину, то й ноги задереш; гуркнув дверима, аж вікна задзвеніли.

Завдання: Напишіть дієслови й понаписуйте зверху, якого вони вида: говорить, сказати, попросив, прошу, роблю, зробив, я йшов, ми прийшли. Гуркнув дверима. Потривай, я попоім всмак. Миша писнула. Хтось свиснув батогом і здорово ляснув.

§ 33.

Окрім того дієслови мають **залоги.** Залоги показують, як і куди прямує та йде діяння од одного предмета на другий. Залогів пять: **діяльний** *), **стрáждальний, середній, обопільний, загальний і вертальний.**

---

*) В давніших галицьких та і в русских грамматиках діяльний залог має назвище *дѣйствительный залогъ*. Це стародавнє слово в наш час має зовсім инче значіння: дійсний, *настоящій,* (*дѣйствительный статскій совѣтникъ*), дѣйствительно такъ, вѣрно, истинно. Це слово в наш час вже не обзначує діяльности (дѣйствія). Слово—*дѣйствовательный*

Діяльний залог дієсловів обзначує таку дію, котра переходе од діючого предмета на инчий предмет, на другу річ, і йменння цієї речі або предмета ставляється доконче в винувальнім наділі на питання кого? що? рибалка ловить рибу, батько рубає дрова, кінь йість обрік (овес).

Стра̀ждальний залог дієсловів показує, що головний предмет в реченні сам не діє, а приймає діяння, або вплив і залежність од инчих предметів, котрі дають йому яке-небудь становище. Це становище й показує стра́ждальний залог дієсловів: ясне небо вкрилось хмарами; це б то хмари дали небу инче становище, колір і тіні, з сінього зробили його чорним, і небо буцім-то стра́ждає од хмар, цього не головного предмета в реченні. Після його ставляється орудний падіж: нива виорана батьком, одежа шиється кравцем, сінокіс витолочений волами, буряки викопані наймитами.

Середній залог дієсловів показує неперехі́дне діяння й роботу, котра не переходить на другий предмет, а зостається в самому діючому предметі: чоловік гуляє, кобзарь грає, дівчата співають, я хожу, він йде. Після цього залога звичайно не ставляється винувальний падіж. Середній залог дієсловів ще обзначує яке-небудь становище предмета: я лежу, він спить, дерево зеленіє, квітки цьвітуть.

Обопільний залог дієсловів обзначує діяння спільне для двох предметів як для людей, так і инчих предметів, і після його ставляється орудний падіж на питання **с ким?** з чим? брат змагається з сестрою, сусід посварився с сусідою, школяр бьється с товаришем, гільки сплутались з гіллям.

Вертальний залог дієсловів обзначує таке діяння, котре починається од одного предмета й вертається назад на його самого: діти вмиваються, а мати зачісується, при чому закінчення **ся** можна змінить на **себе**: діти вмивають себе, мати зачісує себе.

ный залогъ лучче натякало б і показувало на діяння будлі-яких живот-ніх предметів. Назвища—*неокончательное* наклоненіе, виды начинательный и окончательный (запѣть, пропѣть), що були в русскій грам. Греча, вже зміияні на неопредѣленное накл., видъ несовершенный, совершенный.

Загальний залог дієсловів звичайно кінчається на **ся,** але як одкинуть **ся**, то в такі формі дієслов у мові зовсім не вживається: боятися, надіяться, сподіватись. Неможна казать: бояти, надіять.

Є чималий гурт дієсловів, виведяних од йменнів прикметних простої й порівняльної степені. З цієї причини усі дієслови, що виведяні с порівняльної степені, можна назвать дієсловами порівняльної степені. Сливе од кожної порівняльної степені йменнів прикметних виводиться гурт дієсловів: біліть—білішать, чорніть—чорнішать, жовтішать, твердішать, холоднішать, теплішать, кращать, худішать, ситішать, гладчать, вищать, менчать, нижчать, розумнішать, дурнішать, добрішать, дужчать і т. д. Усі вони бувають середнього залога й вида не скінченого. Як приставить до цих дієсловів приставку **по**, то вони будуть вида скінченого і не мають теперішнього часу: побілішав, позеленішав садок, чоловік подобрішав.

Завдання. Напишіть ці мислі, попідводьте дієслови й напишіть зверху над ними, якого вони залога. Я купив книжку. Ти подер папір. Собака покусала вівцю. Вівця була покусана собаками. Брат гуляє в садку, а сестра грає в покоях. Віл бьється рогами. Хата збудована майстрами. Батько посварився з сином. Брат та сестра обнімаються й цілуються. Ти зачісуєсся перед дзеркалом, а я вже втераюся рушником. Бійся Бога й не надійся ні на кого.

§ 34. Способи діяння

Окрім видів та залогів дієслови ще мають *способи діяння:* **часо́вий, загадувальний, умовний, необзначений.**

Часо́вий спосіб показує на час діяння *теперішній, минувший і будущий:* я читаю, він вчився, вони будуть співать.

Загадувальний спосіб показує на загадування комунебудь якогось діяння, або на прохання, направляне або до однієї особи, або до гурту: роби, робімо, ходім, робіть, читай! кинь!

Умовний спосіб показує на таке діяння, таку роботу, котра тільки могла б статись, якби не заважали які-небудь

умовини або й притичини: ходив би, робив би; був би ходив на гулянку, та батько не пускає *).

Необзначений спосіб дієсловів не показує ні часу, ні особи діяння: читать, орати, сподіваться, пекти. Це просте назвище або ймення кожного діяння, кожної роботи, або становища предметів. Ці необзначені способи діяння можна замінить йменням предметним: я люблю читати, — я люблю читання, міні важко робить, — міні важка робота.

Дієслови цього способу закінчуються на **ть, ти, ться, тись.** Як одкинуть ці закінчення, то зостанеться решта дієслова, котра зветься **основою** необзначеного способу: чита-ть, нес-ти, роби-ть, ходи-ти, вез-ти, крича-ть.

Завдання 1. Напішить оці вірші й попідводьте дієслови загадувального способу:

Ой попливи, вутко,
До матінки прудко!
Нехай мене одвідає,
Бо я умру хутко.

Матінки немає,
Й вутонки не буде;
Десь за мене молодую
Навіки забуде.

Ой летіть, синиці,
Де моі сестриці!
Нехай мене одвідають
Моі жалібниці.

Ой полети, о́рле,
Де мій братік оре!
Нехай мене одвідає,
—Яке міні горе.

(Народня пісня).

Завдання 2. Перепишіть, попідводьте дієслови й понапишіть зверху початковими буквами, якого вони часу й способу діяння. Якби мині, мамо, намисто, то пішла б я завтра на місто. Полетіла б я до тебе, та крилець не маю. Я ходив би до школи, та школа в селі, а я живу в присілку. Пішов би гулять, та робота не пускає.

---

*) Є ще дієслови необзначеного способу зменчені для дітей: спатоньки, йістоньки, питоньки, гулятоньки, гратоньки. Ці дієслови не змінюються й не спрягаються.

§ 35.

Од дієсловів виводяться *причасники* *) й *дієприкметники*. Причасниками звуться ймення прикметні, що виводяться од дієсловів, бо вони мають такі ж закінчення, як і ймення прикметні; їіх можна прикласти до усіх особ трьох родів, і вони разом с тім показують діяння людей або становищє предметів: думаючий, читавший, зеленіючий, сплячий, сто́ячий. Вони мають три роди й двоє чисел, склоняються, як ймення прикметні й разом с тім змінюються по видах і залогах. Вони мають залоги: *діяльний*, *середній* і *страждальний*, як дієслови, бо утворяються й виводяться од дієсловів кожного вида й залога: стукнуть—стукнувший, стукать—стукаючий.

Зразець причасників і дієприкметників

Причасники діяльного й середього залогів:

Часу теперішнього:	питаю-чий	питаю-ча	питаю-че
	гуляю-чий	гуляю-ча	гуляю-че
Часу минувшого:	питав-ший	питав-ша	питав-ше
	гуляв-ший	гуляв-ша	гуляв-ше

Причасники стра́ждального залога:

Часу теперішнього:	питає-мий	питає-ма	питає-ме
Часу минувшого:	чита-ний	чита-на	читане
	прочита-ний	прочита-на	прочита-не
	би-тий	би-та	би-те

Завдання 1. Виведіть причасники теперішнього й минувшого часу діяльних і середніх залогів од цих дієсловів: блукать, говорити, умірать, пасти, співать, ганять, кривдить, ховати, падкува́ть (пеклюватись, усердствовать).

*) Слово причасиик назначує прикметність діяння, котра стосується *до часу*, що назначується дієсловами.

Завдання 2. Виведіть причасники страждального залога од дієсловів: рубать, читать, збірать, купать, жать, ви́жать.

Дієприкметниками звуться такі дієслові, котрі бли-жаться до прикметників (наріччя) і дуже схожі на йіх. Вони не змінюються і по числах, і по родах, і як дієслови, тільки змінюються по видах нескінченому й скінченому: живши, живучи, бьючи—побивши, проживши, пробувши, бувши. Вони мають, як і дієслови, час теперішній: чита-ючи, пиш-учи, і час минувший: чита-вши, прочита-вши, погуля-вши, нагуля-вшись.

Завдання. Виведіть дієприкметники теперішнього й минувшого часу од оціх дієсловів: рубать, грать, співать, плакать, жить, робить, пить, схилять, нахилять, казать, говорити.

§ 36. Спряжіння

Дієслови змінюють свої закінчення по числах, особостях, по часах і способах діяння, по видах і залогах. Ця усякова зміна зветься **спряжінням** дієсловів і буває в мові тоді, як йменя предметів злучаются з дієсловами, цеб-то спрягаються докупи так, як от, приміром, супря́жичі хазяіни спрягаються волами або кіньми для оранки плугом, в кого нема двох пар худоби, або часом спрягаються докупи воли налигачами за роги, щоб у дорозі не розбіглись.

Спряжіннів **двоє**.

В *першому* спряжінні дієслови мають у теперішньому часі отакі закінчення:

Поодинче число.	Множеств. число.
1 особість **ю** або **у**	— **ємо емо**
2 „ **єш еш**	— **єте ете**
3 „ **є а е**	— **ють уть**

Я чита-ю, я пиш-у, ти чита-єш, ти пиш-еш, він чита-є, чита й пиш-е, ми чита-ємо й пиш-ємо.

В *другому* спряжінні дієслови мають у теперішньому часі отакі закінчення:

Поодинче число:		Множест. число:
1 особість	**у** або **ю**	— **имо**
2 „	**иш**	— ите
3 „	**ить е**	— ять **а́ть**

Я мовч-у, я говор-ю, ти мовч-иш, ти говор-иш, він мовч-ить, він говор-ить, він говор-е.

При спряжінні дієсловів у декотрих часах береться до помочі дієслов середнього залога *бути* (*бути*); з цієї причини він зветься *спомагальним*.

§ 37.

Спряжіння спомагального дієслова буть (бути)

В давні церковно-славянські мові цей дієслов спрягався в теперішньому часі так: 1 особість—я есмь, 2 особ.—ти еси, 3 особ.—він єсть; число множест, 1 особ. ми есмы, 2 особ.—ви есте́, 3 особ.—вони суть. В наш час в живій народні мові вживаються не всі особості в обох числах, а тільки декотрі. Необзначений спосіб—буть, бути.

Спосіб часовий.

Теперішній час

Поодинче число		Множеств. число	
1 особість	я єсть	1 особість	ми ⎫
2 „	ти єси	2 „	ви ⎬ єсть
3 „	він вона воно є, єсть	3 „	вони єсть, суть (в Галичині)

Минувший час

1 особ.	я був була було	1 особ.	ми були
2 „	ти був була було	2 „	ви були
3 „	він вона воно був -ла -ло	3 „	вони були

Будущий час

1	особ.	я буду	1 „	ми будемо
2	„	ти будеш	2 „	ви будете
3	„	він вона воно буде	4 „	вони будуть

Спосіб умовний

Поодинче число	Множеств. число
1 особ. я був би, була б, було б	1 особ. ми були б
2 „ ти був би, була б, було б	2 „ ви були б
3 „ він був би, вона була б, воно було б	3 „ вони були б

Спосіб загадувальний

Поодинче число	Множеств. число
2 особ. ти будь	1 особ. ми будьмо
3 „ він вона воно нехай буде	2 „ ви будьте
	3 „ вони нехай будуть

Причасник	Дієприкметник
Теперішній час—сущий а е	*Тепер. час.*—будучи
Минувший час—бувший а е	*Мин. час*—бувши.
Будущий час—будущий а е	

§ 38. **Зразці першого й другого спряжіння дієсловів діяльного залога.**

Необзначений спосіб

1	2
Чита—ть (ти)	Роби—ть (ти)

Часовий спосіб

Час теперішній

Число поодинче

1 особ. я пита-ю	я робл-ю
2 „ ти пита-єш	ти роб-иш

3 особ.	він вона воно пита-є а питаєть (давня форма)	він вона воно роб-ить, е

Число множественне

1 особ.	ми пита-ємо	ми роб-имо
2 „	ви пита-єте	ви роб-ите
3 „	вони пита-ють	вони робл-ять

Час минувший

Число поодинче

1 особ.	я пита-в ла ло	я роби-в ла ло
2 „	ти пита-в ла ло	ти роби-в ла ло
3 „	він вона воно пита-в ла ло	він вона воно роби-в роби-ла ло

Число множественне

1 особ.	ми пита-ли	ми роби-ли
2 „	ви пита-ли	ви роби-ли
3 „	вони пита-ли	вони роби-ли

Час давноминувший

Число поодинче

1 особ.	я був пита-в я була пита-ла я було пита-ло	1 особ. я був роби-в я була роби-ла я було роби-ло
2 особ.	ти був пита-в ти була пита-ла ти було пита-ло	2 особ. ти був роби-в ти була роби-ла ти було роби-ло
3 особ.	він був пита-в вона була пита-ла воно було пита-ло	3 особ. він був роби-в вона була роби-ла воно було роби-ло

Число множественe

1 особ. ми були питали		1 особ. ми були робили	
2 „ ви були питали		2 „ ви були робили	
3 „ вони були питали		3 „ вони були робили	

Час будущий 1-й

Число поодинче

1 особ. буду		1 особ. я буду	
2 „ ти будеш	питать	2 „ ти будеш	робить
3 „ він вона воно буде		3 „ він вона воно буде	

Число множественe

1 особ. ми будемо		1 особ. ми будемо	
2 „ ви будете	пита-ть	2 „ ви будете	роби-ть
3 „ вони будуть		3 „ вони будуть	

Час будущий 2-й

Число поодинче

1 особ.	я питати-му	я робити-му
2 „	ти питати-меш	ти робити-меш
3 „	він вона воно питати-ме	він вона воно робити-ме

Число множественe

1 особ.	ми питати-мемо мем	ми робити-мем мемо
2 „	ви питати-мете	ви робити-мете
3 „	вони питати-муть	вони робити-муть.

Умовний спосіб (сослагальний)

Час минувший

Число поодинче

1 особ. я питав би, питала б, питало б — 1 особ. я робив би, робила б, робило б

2 особ. ти питав би, питала б, питало б		2 особ. ти робив би, робила б, робило б	
3 „ він вона воно питав би питала б питало б		3 „ він вона воно робивби робила б робило б	

Число множественне

1 особ. ми питали б		ми робили б	
2 „ ви питали б		ви робили б	
3 „ вони питали б		вони робили б	

Загадувальний спосіб

Число поодинче

2 особ. питай (ти)		2 особ. роби (ти)	
3 „ нехай він вона воно питає пита́		3 „ нехай він вона воно робить робе	

Число множественне

1 особ. питаймо (ми)		робім робімо (ми)	
2 „ питайте (ви)		робіть (ви)	
3 „ нехай вони питають		нехай вони роблять	

Причасники.

Час теперішній

питаючий	ро́блячий
питаюча	ро́бляча
питаюче	ро̀бляче

Час минувший

питавший	робивший
питавша	робивша
питавше	робивше

Дієприкметники

Час теперішній

Питаючи	роблячи

Час минувший

питавши робивши *)

§ 39.

Умовний спосіб дієсловів з словом **би:** читав би, читала б, робив би, змагавсь би, і давноминувший час: був робив, був зробив одновідають сослагальному способові в чужих старих і нових мовах, як от в латинській, грецькі, французькі, німецькій і в инч. в котрих є минувші часи або з своіми опрічніми закінченнями, або єсть часи склáдчасті, складяні з спомагального дієслова буть і якогонебудь причасника, схожі на украінський давноминувший час. Це спряжіння зробить чималу полегкість при навчінні ціх мов.

По ціх зразцях спрягаються дієслови середнього залога обох спряжіннів: гукать, лежати, зеленіть, спать, радіть, ходить. Дієслови вида скінченого, не маючі теперішнього часу, спрягаються в будущому часі таксамо, як дієслови нескінченого вида в теперішньому часі: прочитаю—прочитаєш, зроблю—зробиш, вийду—вийдеш, вийдуть.

Усі ті дієслови, котрі закінчуються в необзначенім способі на **ся,** або на вкорочене **ся—сь,** як от стра́ждальний, обопільний, вертальний і загальний, спрягаються таксамо по показаних зразцях тільки з додатком в закінченнях в усіх часах і особостях вкороченого займенника—**ся** або **сь:** я вкриваюся, ти вкриваєсся (вкриваєшся), він укривається, ми вкриваємось; я вкриюсь, ти вкриєсся (вкриєшся), він укриється, укрився—вкрився, вкрилася—вкрилась, вкрийся, вкриймось, вкриваючийся, вкрившийся, вкриваючись, вкрившись.

В дієприкметниках не вживається в розмові закінчення на **ся,** а тільки на **сь:** гаячись, загаявшись, вертаючись, вмившись, а не вмиваючися і т. д.

---

*) Неможна писать у 1 будущ. часі замісць буду лежать—буду лежав, буду ходив, як у деяких говірках і в украін. грам. Тимченка.

В закінченнях 2 особости теперішнього й будущого часу дієсловів в поодинчому числі пишуть або так як каже народ, цеб-то двоє **с—сся,** або по—книжньому-**шся:** боісся, боішся. Луче держаться народньоі живоі мови й писати закінчення **сся:** ти сподіваєсся й чепурисся для легкозвучности.

Завдання 1. Спрягайте дієслови 1-го й 2-го спряжіннія: благать, кінчать, скакать, сидіть, сідать, нехтувать, вмиваться, любить, топить, говорить, робиться.

Завдання 2. Напишіть спряжіння страждального залога на **ся:** обороняться або вкриваться (оборонятись, вкриватись).

§ 40. Деякі одлички й вилучки в 1 й 2 спряжінні дієсловів

До першого спряжіння належяться дієслови, котрі кінчаються в 2 особості поодинч. числа теперішнього часу на **еш**, а в 3 особості множ. числа на **уть, ють.**

До другого спряжіння належяться ті дієслови, котрі мають в 2 особості поодинч. числа теперішнього часу **иш**, а в 3 особості множествен. числа теперішнього часу мають закінчення **ать, ять.** В першому спряжінні найбілше трапляється буква **е**, а в другому буква **и.** Як ці букви трапляються без на́голоска, то йіх часто змішують, переплутують і вагаються при писанні і, и, е, є: гаіш—гаєш, брешиш—брешеш.

Окрім того є чимало дієсловів, котрі вилуча́ються з загального правила в декотрих частках спряжіння й спрягаються то по зразцях 1-го, то 2-го спряжіння, перескакуючи з одного спряжіння в друге. Різнаціі й одлички в спряжіннях ціх деяких часток дієсловів бувають у дієсловах отакі:

Усі дієслови 1-го й 2-го спряжіння в необзначенім способі мають однакове закінчення: **ть, ти:** пита-ть,—пита-ти, ходи-ть—ходи-ти, нес-ти—носи-ть. Як одкинуть од ціх закінченнів решту слова, то уся решта складів у дієсловах зветься **основою** дієсловів, і та буква, що стоіть перед закінченням—**ть, ти,** зветься дієсловною **прикметою:** пит-а-ть,

гул-я-ть, зелен-і-ть, ход-и-ти. Букви: **а, я, і, и,** звуться дієсловними прикметами.

В першому спряжінні в необзначеному способі бувають такими буквами **а, я, і, о, у,** або загалом кажучи, дієслови 1-го спряжіння закінчуються на **ать, ять, оть, уть**: чат-ать, чув-ать, кол-оть, га-ять, і на **іть**, як у 1 особності вони матимуть закінчення **ію:** зеленію, жовтію, мрію.

До 1-го спряжіння на́лежяться ще усі дієслови, котрі мають в необзначенім способі основу, що кінчається на якунебудь пізв**у**чну букву **в, з, с, к, п;** ці усі дієслови мають закінчення на **ти**: рев-ти, вез-ти, вес-ти, нес-ти, плес-ти (плету), плис-ти (пливу), брес-ти, гнис-ти (і гнить), дер-ти, прясти, мерз-ти, мер-ти, тер-ти, пер-ти, пек-ти, пряг-ти (молоко, пряженю-яєшню), спряг-ти (коні, воли), пас-ти, рос-ти, гус-ти, (гуду), тек-ти, стриг-ти, тряс-ти, хроп-ти. Усі ці дієслови мають закінчення в другі особості поодин. числа теперішнього й будущого часу на **еш**, а в треті особості множеств. числа на **ють, уть.** Окрім того дієслови, котрі мають дієсловну прикмету **у**, як дієслов—чу-ть (чуєш), і всі́ дієслови одноразного вида на **нуть** спрягаються в будущому часі по зразцеві 1-го спряжіня: стукнуть, стукнеш.

Щоб не змішувать закінченнів **еш, іш** і не робити помилок в розмові та й у спряжінні дієсловів теперішнього й будущого часу, треба памятать, що до другого спряжіння належяться дієслови, котрі мають у необозначенім способі закінчення:

1) на **ить:** ходить—ходиш, говорить—говориш, пустить пустиш (буду**щ**. час), скрутить (скрутиш). Вилучаються з цього правила дієслови: бить, пить, шить, вить (про звірів), вить (скручувать), лить, (ллять), рить, мить, котрі спрягаються по зразцеві 1-го спряжіння: бьєш, пьєш, вьєш, ви́єш, шиєш, риєш, ллєш. Але в 2 буду́щому часі з закінченням на **му** ці дієслови спрягаються по зразцеві 1-го спряжі́ння: ходити-му, ходити—меш, робити—меш, говорити-меш.

2) на **ать** усякі дієслови, котрі мають перед **ать** шиплячі букви: **ж, ч, щ** наприклад: пищать—пищить, пищять, тріщать—тріщиш, дзижчать—дзижчиш, дрижать—дрижиш, вищать—вищиш (про собак), вищять, кричать — кричиш,

кричять, лежать—лежиш, лежять, сукать—су́чишь, сучять і т. д. Вилучаються дієслови: жать—жнеш, жнуть, скучать—скучаєш. Але всі ці дієслови в будущім часі на **му** спрягаються по зразцях 1-го спряження: пищатимеш, кричатимеш.

3) на **іть**, але тільки ті дієслови, котрі не мають в першій особості закінчення на **ію**, а мають які-небудь инчі: шиіть—шиплю, шипиш, рипіть—риплю, рипиш, свистіть—свищу, свистиш, ро́іть (дуже голосно співать), ро́ю, ро́іш, гремíть—гремлю, гремиш.

З ціх загальних правил вилучаються деякі дієслови, котрі спрягаються то по першому, то по другому спряжінні: спать—спиш, стоять—стоіш, бояться—боісся, бігти—біжиш спрягаються в необзначеному способі по 1 спряжінні, а в теперешнім часі по 2-му.

З дієсловів 1-го спряження один дієслов **гнать** в теперішньому, в минувшому і в будущому часі і в загадувальному способі спрягається так: гнать, я жену, ти женеш, я гнав, гнала, гнало, я гнав би, був гнав, буду гнать, гнатиму, в виді скінченому спрягається в будущому часі, як у теперішньому: пожену, зжену; а в загадувальному способі спрягається так: ти жени, нехай він жене, женім, женімо, женíть, нехай вони женуть, женучий, гнавший, женучи, гнавши, погнавши. Дієслов **гонить** спрягається звичайним способом по 2-му спряжінні: гоню, гониш, гонив, гонитиму, гони, гонімо, гоніть.

Завдання 1. Виведіть і напишіть 2-у особість поодиночого числа й 3-ю особість множ. числа од оціх дієсловів обох спряжіннів: кидать, сидіть, славить, прославлять, животіть (существовать), ви́гноіть (поле), вантажить, навантажить (накласти ваги на віз), бентежить (безпокоіть, сбивать съ толку), зі́пать (важко й рідко дихать перед смертю), конать (помірать), кана́ть (дуже просить, чепляться), доканá ть (когось запагубить, подоліть кого), везти, пекти, брести, тліть, зеленіть, ганять, бить, пить, гонить, гнать, бігти, збігтись, побігти, сидіть, сідать, вертаться, вертіться, свердлить, плакать почувать, любить, пеклюватись, кривдить, цвісти.

Завдання 2. Напишіть 1 й 2-у особість множественого числа ціх дієсловів: капать, гулять, сипать, турбувать, плазувать (ползать), нехтувать (кого), чуть, гнуть, стукнуть, морочить, марить (мечтать), верещать, спріять, співать, дзижчать, хотіть, вертаться, биться, бить, пить, вить, ститкаться, спіткнуться, вірить, варить, мріть, заводиться, свариться.

§ 41.

В способі загадувальнім дієслови 1-го спряжіння мають отакі закінчення: **й, ь, и, і** с попередніми повнозвучними буквами: ай, яй, ій, ий—читай, гуляй, сій, вій, бий, вий, ший, кинь, згинь, одсунь, йідь, печи, неси, броди, йди *).

В способі загадувальнім дієслови 2-го спряжіння мають закінчення на **и, ь** і на яку-небудь півзвучну букву, найбільше на шиплячі **ж, ч, ш, й** инчі, як от, примір. люби, говори, гудь, принадь, надь, вись, мусь, репіж, піж (про великий дощ-од репіжить), продовж, обчекриж (обчекрижить—дуже зузить одежу, дуже обрізать полотно, сукно), став, перескоч, скоч, влуч (влучить), пору́ш (порушить землю або хату), порушся (пору́шиться—підірвать живота), руш (знімись з місця), не руш (не зачіпай чого-небудь), закарлюч, шквар (вишкварки), ушквар (здорово вдарить), закопирч, жар (жар, мати, капустиці, жар, мати, буряків), смаж, мереж (мережить), розчепір (пальці, крила), бентеж, збентеж (безпокоіть, турбувать), жур, не жури (в пісні „Не жур мене, моя мати, бо я й так журюся!), вдар, важ, уваж, вись—висьте (висіть), мусіть—мусь, мусьте.

*) В декотрих украін. грамматиках слова—повелительное наклоненіе перекладають словами: приказуючий спосіб, або вольовий. Слово приказувать—великоруське, а в украінськ. мові приказувать значиться сказати якусь приказку, примовку (пословицю). *Приказуючий* чоловік той, що любить говорити в розмові прислівья та всякі приказки й примовки. „Приказать“ по-украінський—загадувать, загадать комусь роботу: Ніхто ж міні не докучив, як ті осавули, загадують на панщину—показують дулі. На сьогодні загадайте, пане, міні роботу. Слово—вольовий спосіб зовсім неясне, бо його можна прикласти й до—ходив, бігав.

Вилучаються з цього правила дієслови: ріж, ляж, маж, плач, мож, клич, хоч, диш (мовчи та диш) і кряч (а в голових ворон кряче), котрі належяться до першого спряження по закінченнях теперішнього часу, ріжеш, ляжеш, можеш, плачеш, кличеш, хочеш.

Дієслов хотіть в теперішні мові буде в загадувальні формі—хоч: куди хоч, туди й скоч! хоч-не хоч, а мусиш стать до роботи; хочте-не хочте, а вчитись треба. Але в піснях зосталася стародавня церковно-славянська форма: „Що хотіте говоріте (що хотіть, говоріть), міні лях на умі. Ці форми дієсловів позоставались у народніх піснях: Хилітеся (хиліться) ви густіі лози, звідкіль вітер віє: дивітеся (дивіться) ви карії очі, звідкіль козак йіде". *)

Усі дієслови 1-го спряження, котрі закінчуються в необзначенім способі на ти: нести, пекти, брести, і т. д. у загадувальнім способі в першій і в другі особ. мн. ч. спрягаються по зразцях 2-го спряження: неси, печи, броди, несім—несімо, печім, бродім, несіть, печіть, бродіть.

Усі дієслови 2-го спряження, котрі мають в другі особості теперішнього часу закінчення **иш**, але в загадувальнім способі в другі особості мають на кінці яку-небудь півзвучну букву: **ж**, **ч**, **ш**, **р** і т. д. в перші й другі особості спрягаються по зразцях 1-го спряження загадувального способу: мереж, мережмо ми, мережте ви, влуч, влучмо, влучте, руш, порушмо, нерушмо, порушмо, руште, поруште, неруште (руште зраня з двора возами в дорогу), хоч, хочмо, хочте, скоч, скочмо, скочте.

В третіх особостях цей гурт дієсловів в 1-му й 2-му спряжінні спрягається звичайно, по зразцях своіх спряжінів: нехай він пече, нехай вони печуть; нехай він влучить, нехай вони влучять.

---

*) Ще є отакі форми дієсловів в загадувальнім способі: хотіте, говоріте; трясітеся, рубці, дивітеся, людці. Ці форми дуже давні: це видно с пісень: „Що хотіте, говоріте, міні лях на умі; у *червоні* жупанині сподобався міні. Ой стелеться міні широкий лист та лопушина, а попід голови—*червоная* жупаниіа". Цей червоний убір показує на давні часи, як козаки й польські жовніри вдягались у червоне убрання.

Неможна вживать у писанні таких закінченнів у загадувальнім способі, як от, наприк. трапляються в народніх піснях: хотіте, говоріте, трясітеся рубці, дивітеся людці! хоч такі закінчення єсть і в Шевченковому „Кобзарі“: Учітеся, брати мої, думайте, гадайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь: бо хто матір забуває, того Бог карає. *).

§ 42. Виводи од дієсловів йменнів предметних

Од дієсловів необзначеного способу виводиться багацько йменнів предметних, котрі можна вивести сливе од кожного дієслова діяльного й середнього залога: читать—читання, гулять—гуля́ння, спать—спання, топить—топління, прать—прання́, стикаться с ким—стикання (сталкиваться)—спотичка (стычка, столкновеніе), дляться і чляться (медлить)—дляння́, длявий, длявість, шить—шиття́, пить—пиття́, бить—биття́ (конопель на бительні й терниці), межувать, розмежува́ть. обмежувать—межування (а не меження)—(межуваться—граничить), мочить—мочіння, мріть—мріння, руша́ть—рушання, ру́шить—руші́ння (движеніе), спасать—спасання, спастись спасіння (за терпіння Бог дасть спасіння, товариство спасання на водах), уявлять—уявляння чогось (въ видѣніяхъ, призракахъ), мари́, поторочі,—уявляється міні дідько, чорний хлопчик; уявить—уявління (представленіе въ мозгу отъ принятыхъ впечатлѣній), народиться—народі́ння, одродиться—одроді́ння, переселять—переселяння (кого-небудь кимсь силувано), переселиться, переселятись—персеління (почались самохітні пересеління на Сібір), пересвідчиться—пересві́дчення (убѣжденіе), почувать (чувствовать)—почування, почу́тить (почувствовать)—почутіння й почуття́ (ощущеніе), очу́титься (те ж

*) Тарас Шевченко був син селянина Звениг. пов. Київ. губ. з села Керелівки (чи Кирилівки, як пишуть у книжках). Батько його був панщанний. Тарас зріс на селі й утворював свої вірші на зразець народніх пісень. А в народніх піснях зосталося багацько остачі дуже давньої й церковнославянської мови, чимало давніх слів і форм стародавньої мови ще од часу київських та инчих князів, найбілше в козацьких думах та в весільних піснях.

саме, що опамятаться (прійти в сознаніе *) — очутíння, опамятання, чуть-чуття́ (слухъ), буть—буття́, тнуть—тнуття́, пнуть, пнуться (в пани)—пнуття, обмежувать—обмежування, ствердíть (про мокру землю)—ствердíння, ствержуваться-ствержування (зе́млі, тіла, болячо́к—затвердѣніе), стукать, гуркать, шелестíть, плескать—стукíт, гуркíт; шелест, шелестíння, плескання й плéскíть, водить, вести—веде́ння, нести—носíння (а не ведѐння, но́шення), животíть (существовать)—животíння. В Галичині та й тепер на Україні пишуть усі оддієсловні слова з закінченням на **ення:** населе́ння, перенесення, уче́ння, зна́чення, вияснéння, ведення, заведення, невдоволе́ння і т. д. В Галичині ці слова пишуться з одним **н** ще й на кінці ставляють **є:** заведенє, значенє, повідомле́нє (завідомлíння). Галичани ще й досі пишуть ці слова по церковнославянському, ще й до того ставляють наголоски, де трапиться, і ці усі слова здаються чудними, як дуже стародавні. **).

По живій українські мові треба держаться такого правила: як в цíх оддієсловних йменнях предметних в закінченнях на **ення** припадає наголосок над **è**, то воно змінюється на **і:** посíння, топлíння, заведíння, вчíння, значíння, пересе-лíння, населíння і т. д. А як тут буква е трапляється без на́голоска, тоді вона зостається й не змінюється на і: пересвíдчення, засвíдчення (свидѣтельство), кмíчення (наблюдение), закінчення і т. д. В усіх цíх словах пишеться двоє **нн.** Вилучаються з цього правила церковнославянські слова—благослове́ння, речення і т. д.

В нових не народніх словах оддієсловні йменння предметні повинні виводиться на зразець народніх слів: мислить—ми́слення, мисле́ник, любить—люблíння, залюбле́ник (любитель), носить—носíння, носи́льщик і носильник (носитель ідей), правува́ть (кіньми й людьми)—правування, правле́ник (пра-

*) Це так кажуть на Волині і в Харківщині. Є це слово в Грінченка в його утворах.

**) Таксамо виводить ці слова з дієсловів і Д. Тимченко в свої украін. грамматиці, ще й переносе часом наголосок на перший склад слів: не́сення, ве́дення, пе́чення, стере́ження, тягне́ння, кине́ння (кидання), боронéння (бороніння). Це усе по-галицькому, а може й *по-своєму*.

витель), правленство (правительство), посилать—посилання, посильщик (посыльный), як народнє слово розсильщик, а той, хто посилає щось по почті—посилальник (отправитель), посланець (посе́лъ).

В народніх словах є одповідні слова: хвалить—хвале́ник (хвалитель), утопиться—уто́пленик, ворушить—ворушильник (двигятель ідей, принціпів), кривдить—кривдник (обидчикъ), потягуватьсѧ (стремиться), по́тяг (стремленіе, влеченіе)—це народнє слово.

§ 41. Деякі одхиляння од правил у спряжінні

Деякі дієслови одхиляються од загяльних правил у спряжінні, або й спрягаются ніби на особливий самохотній*) (произвольний), самовольний спосіб.

Дієслов бігти спрягається так: бігти, біжу, біжиш, біжить, біжимо́, біжете́, біжя́ть; біг, бігла, бігло, бігтиму; біжи, біжім, біжіть, нехай він біжить, біжучи, бігши, біжучий, бігший. Дієслов хотіть спрягається таксамо: хотіть, хочу, хотів, хотітиму, хоч, хочмо, хочте, нехай він хоче, нехай вони хочуть, хочучи, хочучий, хотівший.

Дієслов молоть змінює букву **о** на е в теперішньому часі і в загадувальному способі, ще й у теперішньому часі причасника й дієприкметника: я мелю, мелеш, молов, молотиму, мели, мелі́мо, мелі́ть, мелючий, моловший, мелючи моло́вши.

Дієслов йнять**) спрягається так: я йму, ти ймеш, я йняв, буду йнять, йнятиму, по зразцях першого спряжіння, а в загадувальному способі спрягається мішано: йми, нехай він йме (по 1 спржін.), ймім, ймість по 2 спр. а нехай вони

---

*) Трапляються часто на селах люде с такими прізвищами. Самохоцький (Самохотский, Доброхоцький (Доброхотський), Новохацький-тський, Добриловський, Добреловський (Канів. і Чигирин. пов.), виведяні с ирикметників: самохіть доброхіть, несамохіть, недоброхіть.

**) Тут мать і йнять вже виведяні не од ц. слова *имамъ*—маю, а од ц. с. *яти*—брать: *поях҃ъ жену, супругъ воловъ купих҃ъ;* узяв жінку, купив супрягу (пару) волів.

ймуть по 1 спряж. Окрім того цей дієслов уживається в мові тільки вкупі з словом—віра. Замість слова вірю, вірив, і т. д.—можу йнять, пойнять тобі віри, я йнятиму віри людям, не йми йому віри. Він вживається ще з однією приставкою **по:** пойнять віри, пойму віри. І більше в мові він нігде не вживається.

В ціх випадках він вживається замість дієслова мать, маю, маєш: йму віри тобі, все одно, що маю віру до тебе (довірливість).

С приставками **пере, за, при:** перейнять, зайнять, прийнять він має вже инче значіння. Ці дієслови вже залога скінченого од дієсловів переймать, займать, приймать. Дієслов мать (од церков. слав. имамъ), маю, маєш в ціх словах змінився на йнять (в церковн. слав. **яти**—брать, взять: **жену пояхъ**—жінку взяв). Перейнять значиться взять од когось звичку, слово, мову, або попередить когось, зайти навпереми́ й спинить—перейнять худобу або людей на шляху; а зайнять значить залучить худобу, впійману в спашу на своєму полі й держати йіі за спаш та па́толоч до викупа; прийнять з місця (взять) можна посуд, одежу, і приймають гостей вдома в себе. Найнять наймита це значиться—взять слугу не з своєі сімьі, а з чужоі. Слово наймит значиться: чоловік взятий з чужоі хати, як приймак—(при́ймит—в Стеблеві Канівськ. повіта *). Слово приємний вийшло од слова—ємлю. Од дієслова йнять вивидяні слова: ймовірний, що легко вірить усьому, неймовірний чоловік, що не йме віри ні чому, або випадок такий дивний, що і в його дійсність неможна пойнять віри, неймовірно (невѣроятно).

Дієслов 1-го спряжіння йти, іти, йду, ідеш змінюється в минувшім часі на йшов, ішов, йшла, йшло; в обох будущих часах буде: буду йти, йтиму,—в загадувальному способі спрягається по 2 спр. іди, йдім, йдіть, а в третіх особостях знов по 1 спр. нехай він іде, нехай вони йдуть. При-

*) В слові вятір збереглося старе слово **яти**—брать, бо вятір бере в себе рибу—цеб-то ловить. Вятір робиться з обручиків, оплетяних лозинами, й має узир.

часники й дієприкметники мішані: йдучий, йшовший, йдучи, йшовши.

Меж дієсловними ко́рінями й закінченням в необзначеннім способі—ть часом у дієсловах уставляються склади, котрі сукупно з закінченням **ть** роблять довгі й скла́дчасті закінчення дієсловів в необзначенім способі—**ювать, увать, овувать,** як от приміром в дієсловах: цінувать, годувать, випробовувать, закінчувать, викорчовувать, закарцюблювать, а найбільше в дієсловах с приставкою **ви:** віспівувать, витанцьовувать, вигулювать, видивлюваться, викачуваться, цеб-то довго з смаком та залюбки́ щось робить: дочка тільки те й робить, що виспівує, викачується на подушках, видивляється в дзеркало до обід. В теперішнім часі ці у́ставки викидаються: ночува-ть—ночую, году-ва-ть—годую, закарцюблю-ва-ть—закарцюблюю, випробову-ва-ть—випробовую, спробу-ва-ть—спробую, виспіву-ва-ть—виспівую. Така сама у́ставка і в дієсловах плювать, клювать, обсміювать; в теперішньому часі букви—**ва** викидаються: плюю, клюю, обсміюю. Але в минувшому часі ці усі уставки знов ставляються: викорчовував, випробовував, плював, клював. При грамматичньому розбіранні як трапиться дієслов с кінцем на **ую, юю** в теперішньому часі, то в необзначенному способі повинно буть закінчення на **увать, ювать**.

Ті дієслови, що мають перед закінченням в необзначенім способі губні букви **б, в, м, п**, в теперішньому часі в 1 особості поодинчого числа і в 3 особості множеств. числа приймають букву **л:** любить—люблю, люблять, губить—гублю, гублять; ловить—ловлю, ловлять; ломить—ломлю, ломлять, хрипіть—хриплю, хриплять.

Дієслов си́пать (й висипать) має закінчення в 3 особості множ. числа в тепер. і буд. часі закінчення не по 1 спр. а по 2-му: вони сиплять (а не сиплють).

Дієслови крякать, скакать, дихать, клепать, тикать, смикать мають в теперішньому часі двойча́сте спряжіння: тикаю й тичу, смикаю й смичу, дихаю й дишу, крякаю й крячу, скака́ю й скачу́, клепаю й клѐплю: коваль клепле, доки тепле. У головах ворон кряче, а у ногах коник скаче (народня пісня). Ворона крякає на хаті, коні скачуть на

шляху, коні скакають через тин у город; вівці й свині скакають у горо́д через перелаз; смикаю за полу, смичу сіно ключкою з ожереда; тикає в стіну кілком, і тиче міні дулі.

В деяких дієсловах в теперішньому часі вставляються букви **е** і **м** для доброзвучности меж двома півзвучними: брать—беру, драть—деру, стлать (і стелить)—стелю, дуть—дму. А в дієсловах ма́ять, замаять, розмаять в теперішньому й будущому часі викидається буква **я,** щоб не стикнулись укупі три повнозвучні букві: мая-ю, розмаяю, що трудно для вимови. Але вийшло так, що маять і мать спрягаються в теперішн. й будущому часі однаковісінько: Прихилюся до явірка, а явірко та не батенько: вітер віє, листом **має**—він до мене не промовляє; брат **має** роботу, май работу; май, вітре, листом; а в минувшому часі вже буде: я мав діло, вітер маяв листом. При грамматичньому розбіранні можна одрізнять ці дієслови по тямі в реченні й по то́му, який падіж стоїть після ціх слів: як винувальний, то то буде дієслов мать: маю ворога, а як орудний, то то буде—маять: вітер має листом. Розмаять—стоятиме з винувальним падіжем: Розмай, вітре, русу косу до пояса (весільна пісня).

В стародавніх говірках, як от в черніговські та й подекуди в харківські губерні ще й досі в мові закінчують сливе усі дієслови 2-го спряження в 3 особості множ. числа не на **ать, ять,** а на **уть, ють** по 1-у спряжінні: ходють, роблють, говорють, мережуть, сплють. Так писали Грінченко, Ганна Барвінок (Кулішева). Може бути, що в стародавніх говірках ще й досі там не розмежувались гаразд дієслови двох спряжіннів в закінченнях. Але писати так нетреба, бо це збиватиме школярів і стане завадою при грамматичньому розбіранні дієсловів, в котрих буде трудно знайти різнацію в спряжінні.

Неможна писать дієсловів з закінченням на **вать** отак: наповать, куповать, годовать, ночовать (по-черніговський), а—напувать, купувать, годувать, ночувать.

В 2 особості теперішн. й будущого часу в дієсловах з закінченням на **ся, сь** можна писать **ссяя** по народні мові, і **шся**,—по книжні мові: ти вмиваєсся, ми вмиваємось. Але кра́ще буде держаться живоі народньоі мови, як пр авдивого й певного зразця для письменників.

В усіх часах й особостях дієсловів йіхать і йісти треба писати букву **й** для полегкости в читанні: йідь, йіж, а не: ідь, іж, що треба читать наздогад.

Усі дієслови 1 спряжіння, що мають в необзначенім способі закінчення—**ти,** всі дієслови 2 спряжіння, що мають закінчення на ать, і слово жать мають на̀голосок в 1 та 2 особо́сті множ. числа на останньому складі в теперіш. і будущому часі: несемо́, печемо́, кричимо́, жнемо́, несете́, печете́, везете́, кричите́, жнете́. В старих західньоукраінських говірках, та в черніговщині неправильно кажуть: несе́мо, везе́мо, несе́те, везе́те—не́сти, ве́зти (нести́, везти́), принесла (принесла́), бу́ла, бу́ло—була́, було́ і т. д.

Щоб надать більше сили за́гадові або проханню, до дієсловів в загадувальному способі додаються часточки: лиш, лишень, бо, но: дай лишень швидче! роби лиш роботу! тікай бо! повертайся бо! дай но!

Неможна ставить займенника **ся** перед дієсловом, або після дієсловів на́різно, окроми од йіх: робить ся, діеть ся *).

§ 42.

Гурт дієсловів 1-го спряжіння, котрі закінчуються в необзначеному способі на—ти й мають на кінці основи букви: **г, з, с, п, к, р, х,** різняться в спряжінні од инчих дієсловів. Таких дієсловів чимало: вез-ти, нес-ти, тряс-ти, па́с-ти, спасти́, пек-ти, мог-ти́, груз-ти, загруз-ти, вяз-ти, завяз-ти, хропти, захряс-ти, хрип-ти́, охри́п-ти, пух-ти, опух-ти, берег-ти, стерег-ти, ліз-ти, мог-ти, пряг-ти, (молоко, яєшню—пряженю), запряг-ти, ляг-ти, рос-ти́, сік-ти, товк-ти, тяг-ти, тек-ти, одволо́г-ти, же́р-ти, ме́р-ти, дер-ти, мерз-ти, пе́р-ти́ те́р-ти. Усі ці дієслови в минувшому часі в чоловічому роді втрачують букву **в** й змінюють натомісць на ту букву, котра стоіть на кінцях дієсловної основи: вез-ти віз, нес-ти ніс,

*) Займенник **ся** вживається в мові окроми од дієсловів в усяких говірках та підмовах на Буковині та в Галичині, але писати так не можна.

рос-ти ріс, пряг-ти пряг, запряг-ти́ запріг (коні), тер-ти тер, пек-ти пік, загруз-ти загруз і т. д.

При цьому в тіх дієсловах, де буває в основі буква **е**, або **о**, ці букви змінюються на букву **і:** нес-ти ніс, вез-ти віз, пек-ти пік, тек-ти тік, хро-ти хріп, рев-ти рів, греб-ти гріб, шкреб-ти шкріб, берег-ти беріг, стерег-ти стеріг, рос-ти ріс, мог-ти міг, окрім дієсловів жер-ти, мерз-ти, мер-ти, пер-ти, тер-ти, дер-ти котрі вдержують букву е в минувшому часі: жер, мерз, мер, вмер, пер, тер, дер. Дієслов лягти змінює букву **я** на **і**—ліг, а набрякать—буде в минув. часі—набряк—набрякла і т. д.

Але усі́ ці дієслови в жіночому й середньому роді в обох числах і в чоловічому роді множеств. числа мають звичайне закінчення: ла, ло, ли й вертають зміняні на **і** букви **е, о, я:** я тік, ти тік, він тік, вона текла, воно текло, вони текли, ми текли; я міг, вона могла, воно могло, ми усі могли; я ліг, вона лягла, воно лягло, вони усі лягли. Дієслови брести, плести, плисти хоч мають закінчення в минувш. часі на в, але і в їіх буква е змінюється в чоловічому роди на **і:** брів—брела, брело, плів, плела, плело, ми брели, ви плели; плисти (плавать)—я плів, пливли, плила, плило, (пливли і плили).

Змінюють букву **е** в основі на **і** й ті дієслови, котрі мають в минувшому часі звичайну й загальну для усіх дієсловів букву—**в:** плести—**плів**, брести—**брів.**

§ 43. Виводіння деяких часів та способів.

Дієслови минувшого часу виводяться з необзначеного способу, як до дієсловної основи приставить букву **в:** чита-ть-читав, писа-ть—писав, говори-ть—говорив. Але в тіх дієсловах, котрі закінчуються в необзначенім способі на **ти**, в минувшому часі зостається кінцéва буква основи: нес-ти ніс, вез-ти віз, пек-ти пік, дер-ти дер, жер-ти жер, греб-ти гріб, окрім дієсловів плів, брів, цвів, гус-ти гув.

Дієслови нескінченого вида мають два будущі часи: співать, буду співать, співатиму; казать, буду казать, казáтиму. 1-й будущий час складається з будущого часу спома-

гального дієслова буду й дієсловів необзначеного способу: буду співать, буду робить, а 2-й будущий ч. складається з дієсловів у необзначеному способі але з закінченням старо-давнім *)—читати, писати, говорити й приставками на кінці в обох числах: **му, меш, ме, мемо, мете, муть.** Ці закінчення виробились з давнього церковно-славянського дієслова **имамъ,** од котрого вийшли с плином довгого часу українські дієслови маю та йму, при чому тут за спомагальні дієслови служять маю та йму, а більше того—маю, хоч дієслов йму спрягається так, як і ці закінчення з невеликою різнацією: йму-му, ймеш й-меш, йме й-ме, а в 3 особості множ. числа виникає церковно-славянський дієслов—вони имуть: писати—мутъ. Дієслов маю, як додатковий дієслов, вживається після необзначеного способу: сама я не знаю, що діяти маю: чи плисти чи брести,—сама не вгадаю. Що ж маємо робить, коли нам трудно жить? Що ж будемо робить, коли трудно жить.

Будущий 1-й час вживається в таких випадках, де треба показать якусь наважливу думку, навратливість (рѣшимость), наважливість, упертість: І пить будем, і гулять будем, а як прийде смерть—помірать будем. Як ходила на вулицю—то й буду. Буду стояти на цім каміні, доки ни прийде козак до мене; буду терпіти велику муку, а чи не скаже—дай міні руку.

Будущий 2-й час вживається тоді, коли говориться за якесь діяння, що має продовжуваться довго, і назначує длявість (медленность) діяння, або гаяння: Ой доки ми та стоятимем, сиру землю та топтатимем червоними та чобітками, золотими та підківками? (весільна пісня) *).

Дієслови скінченого вида мають тільки один будущий час, котрий спрягається по зразцях теперішнього часу не-

---

*) На весіллі, як молодий після вінчання й після обіда вже надвечір йде до молодої до хати з світилками й свашками, котрі йдуть с позасвічуваними свічками тройчастими (трійцями) та з музиками, в дворі молодої завязують ворота й довго не пускають молодого з його по́четом. Свашки просяться в хату: Пусти, свату, в хату! Тут же нас небагато! Ой доки ми та стоятимем, сиру землю топтатимем.

скінченого вида: я прочитаю, ти заспіваєш, він зробить; ми напишемо, ви напечете, вони зроблять. Скінчений вид дієсловів назначує не тільки діяння предметів, котре діялось колись, та вже минуло, але й таке діяння, що воно хоч минуло, але може колись статись, і як воно станеться, то вже доконче й безпремінно скінчиться та ще часом і швидко та хутко, раптом: я зроблю (доконешно), я стукну, я свисну й скочу в одну міть, в один мент на коня (безпремінно й хапком). Це будуще виявляе наважливість й доконешність задумано й на будущий час будлі-якоі роботи, котру треба довести до кінця, до решти.

Будущий час дієсловів многоразного вида назначує діяння предметів животніх таке, що колись діялось часто, й діятиметься може ще частіше, довше й без кінця. Воно показує длявість й загаяння в діянні предметів: попоходив я за грішми до хозяіна, та мабуть ще попохожу, доки міні вернуть гроші; попомордувався я на своєму віку й попопрацював, але й ще попомордуюся й попопрацюю, поки доведу дітей до пуття поставлю для йіх хати й дам хоч по парі волів, або коней; попоіздив я по ярмарках, та ще мабуть попоіжжу, поки куплю добрі коні без ганжі.

Особні займенники та й ймення предметні при ціх дієсловах звичайно ставляються не перед ними, а після йіх: попобігав таки Марко, поки позичив грошей.

Завдання. Напишіть ці дієслови в перші особості усіх часів і поназначуйте зверху час кожного слова усяких видів початковими буквами ч. т.; ч. м.; ч. 1 будущ.; час 2 буд.: мазать (вид нескінчений), помазать (вид скінчений), попоробить, стукнуть.

§ 44. Виводіння причасників та дієприкметників.

Причасники теперішнього часу **діяльного** й **середнього** залога закінчуються на **чий** і—**чийся** в тіх дієсловах, що закінчуються на **ться,** і виводяться од 3 особности множеств. числа теперішнього часу: чата-ють, чатаю-чий, пишу-ть,

пишу-чий, розмовля-ють, розмовляю-чий, лежя́-ть, лежа-чий*), йду-ть, йду-чий, надіючийся, боячийся—таксамо і в дієприкметниках.

Причасники минувшого часу **діяльного** й **середнього** залога й дієсловів на **ся** закінчуются на **ший**, шийся й виводяться од минувшого часу чоловічого роду, до котрого приставляються закінчення ший, шийся: робив—робивший, минув—минувший, тікав -тікавший, ніс—нісший, плів—плівший. Причасники мають два види: скінчений і нескінчений: робив—робившій, зробив—зробивший, стукав—стукавший, стукнув—стукнувший, боявшийся, злякавшийся.

Причасники **стра́ждального** залога **теперішнього** часу закінчуються на **мий** і виводяться од 1 особости множ. числа теперішнього часу: лю́бим-о, любимий, но́сим-о, носимий, во́дим-о, води́мий.

Причасники стра́ждального залога **минувшого** часу закінчуються на **ний** і **тий** і виводяться од минувшого часу 1 особости чоловічого роду діяльного залога: читав—читаний, писав—писаний, шив—шитий, див—битий; але декотрі причасники на **ний** виводяться од 1 особости теперішнього часу: це ті, котрих дієслови в 1 спряжінні кінчаються на **ти** в необзначеному способі; пекти (пік), печу—пе́чений, плести (плів), плету—плетяний, нести (ніс), несу—несений, вести, веду—ведяний.

При цьому дієслови мають закінчення на **ений**, на **яний** після букв **л, д, т, н,** і **аний** найбільше після шиплячих букв: но́шений, перенесений, ве́зений, зробляний, ведяний, зачи́няний, метяний, читаний, хваляний, мережаний, повішаний (одежа, сорочки́), повішений (чоловік).

Причасники це ймення прикметні, виведяні од дієслів, і вони усі склоняються в трьох родах, як ймення прикметні твердого склоніння: роблячий, робляча, робляче, зношений, зношена, зношене, пошитий, пошита, пошите.

---

*) В треті особості тепер. та будущ. часу дієсловів 2 спряження, котрі мають у закінченні—**ать** після шиплячих букв, вживається буква я замісць а—мовчять, вони біжять—с тієї причини, що в церковно-славянські мові в ці особості стоіть буква малий юс, котра змінилась с плином часу на **ю, я.**

Дієприкметники теперішнього часу, що кінчаються на **учи, ючи,** виводяться, як і причасники, од 3-і особости множ. числа через зміну закінченнів **уть, ють** на **учи, ючи, ачи, ячи, учись, ючись, ачись, ячись:** пишуть—пишучи, кладуть — кладучи, говорять — говорячи, кричять—кричачи, пищять—пищачи, читають—читаючи, хвалять—хвалячи, питаючи—питаючись.

Неможна виводить ціх дієприкметників од тіх дієсловів 3-і особости теперішн. часу 2 спряження, котрі деякі письменники вживають по зразцеві 1-го спряження: ходють—ходючи, роблють—роблючи, сплють—сплючи, а треба писати по загально-українські мові: ходячи, роблячи, сплячи.

Дієприкметники минувшого часу, що кінчаються на **вши, вшись, ши, шись,** виводяться од минувшого часу чоловічого роду через приставляння до його **ши:** любив—любивши, казав—казавши, приніс—принісши, втік—утікши, загув—загувши, тер—терши, змерз—змерзши.

Дієприкметники, як і причасники, мають два види: скінчений і нескінчений: доставаючи—доставши, носячи—принісши.

Дієприкметники страждального залога, котрі не кінчаються на ся, утворяються з дієприкметників спомагального дієслова буть—будучи, бувши та с причасників страждального залога теперішнього й минувшого часу й мають такі складчасті форми: будучи посилаемий, бувши посланий, будучи силуваний, бувши присилуваний.

Ті дієслови, котрі закінчуються в необначеним способі на вкорочений займенник **ся, сь,** в народні мові не мають причасників з закінченням на **сь**, але його мають дієприкметники теперішнього й минувшого часу: пішла с хати спотикаючись; задумалася, наслухавшись людського поговору за себе. Вставай, невістко, бодай не встала! та жени корови до діброви. Пішла невістка спотикаючись, на гострі скелі натикаючись, за колючі терни зачіпаючись. (Петрівчана пісня). *).

---

*) Буслаєв в своі Русск. грам. каже, що в народні мові нема **причастій** і **дѣепричастій**, а есть только отглагольныя прилагательныя

Але може й не пошкодить мові, як приставлять **ся** до причасників: зробившийся, вмиваючийся, вмившийся.

Дієслови скінченного вида не мають причасників і дієприкметників теперішнього, а тільки минувшого часу: минуть, минувший, минувша.

Дієприкметників неможна залічувать до прикметників (нарѣчія): вони тільки мають значіння прикметників, і по цьому значінні вони тільки схожі на прикметники.

В народній українські мові животіють не тільки дієприкметники, але й декотрі причасники: битий, пошитий, зробляний; за битого дають двох не битих, та й то не беруть, цеб-то за вченого (бо колись у школах били різками); ця книжка не при міні писана, то я й не прочитаю (цеб-то я не письменний, та ще й не бачив, як йіі робили, то й не знаю за це діло, як воно робиться). Нема в народні мові причасників с кінцем на **мий** і **чий**: читаємий, роблячий. Вони взяті з церковно-славянськоі грамматики.

§ 45. Зразець спряжіння страждальних дієсловів.

Страждальні дієслови бувають двойчáсті: одні закінчуются в необзначенім способі на **ся,** другі складаються з спомагального дієслова буть і причасників страждального залога на **мий, ний** і на **тий**: буть посилаємим, буть посланим, буть битим. Спряжіння ціх других дієсловів зветься **складчастим**, бо складається з двох дієсловів *). Дієслови, котрі мають страждальний залог на **ся,** спрягаться таксамо, як і дієслови діяльного залога, тільки на кінцях додається скрізь **ся**, або **сь.**

нарѣчія. І це правда. Причасники й дієприкметники в великорус. грамматиках не народні, а взяті з грамматики церковно-славянськоі мови. Але в українські народні мові є дієприкметники діяльного й середнього залога с кінцем на сь.

*) В українському пісьменстві двойчасте спряжіння дієсловів страждального залога дуже давне. Воно вживалося ще за часу гетьмана Хмельніцького в козацьких писаннях: купленные грунта даромъ ни у кого отнимóваны быти не мають. Прúсуд на суді. Мякотина: Очерк. соц. жизни малоросс. „Русское Богатство“ 1912 г. октябрь, стр. 81.

Зразець склáдчастого спряжіння дієсловів стрáждального залога

Необзначений спосіб

Буть хвалимим, хвалимою, хвалимим.

Часóвий спосіб

Теперішній час

Поодинче число

1 особ. я єсть хвалимий, а, е
2 „ ти єси хвалимий, а, е
3 „ він, вона, воно єсть хвалимий, а е

Множествене число

1 особ. ми єсть хвалимі
2 „ ви єсть хвалимі
3 „ вони суть хвалимі

Минувший час

Поодинче число

1 ос. я був, ла, ло хвалимий, а, е
2 „ ти був єси, ла, ло хвалимий, а, е
3 „ він, вона, воно був, ла, ло хвалимий, а, е

Множествене число

1 особ. ми були хвалимі
2 „ ви були хвалúмі
3 „ вони були хлалимі

Будущий час

Поодинче число

1 особ. я буду хвалимий, а, е
2 „ ти будеш хвалимий, а, е
3 „ він буде хвалимий, а, е

Множествене число

1 особ. ми будемо хвалимі
2 „ ви будете хвалимі
3 „ вони будуть хвалимі

Загадувальний спосіб

Поодинче число

2 особ. будь хвалимий, а, е
3 „ нехай він, вона, воно буде хвалимий, а, е

Множествене число

1 особ. будьмо хвалимі
2 „ будьте хвалимі
3 „ нехай вони будуть хвалимі

Умовний минувший час

Поодиначе число

1 особ. я був би, була б, було б хвалимий, а, е
2 „ ти був би, була б, було б хвалимий, а, е
3 „ він, вона, воно був би, була б, було б хвалимий, а, е

Множествене число

1 особ. ми були б хвалимі
2 „ ви були б хвалимі
3 „ вони були б хвалимі

Причасник

Теперішній час

хвалимий, а, е

Минувший час

хваляний, а, е. Дієприкметник теперішн. часу: будучи хвалимий, хвалима́, е

Минувший час

бувши хваляний, а, е.

§ 46

В народні мові нема причасника стра́ждального залога теперішнього часу з закінченням на **мий**: хвалимий, прославляємий. Цей причасник взятий з церковно-славянських книжок. Причасники в страждальному залозі минувшого часу на **ний** і **тий** вживаються в народні мові. Але деякі причасні форми, що животіють в народні мові, справді вживаються, як йменння прикметні: робляний (квітки робляні с паперу, і живі квітки). Кажуть так: ти чоловік робочий і натружений, через те ти такий ізнеможений і знесиляний; моі коні захужені, бо не йідять вівса. Тут слова натружений, захужений це йменння прикметні, а ізнеможений і знесиляний—причасники минувшого часу. То моі полукіпки в стайці, а не твоі, бо то моя жень: в моіх стайках (рядках полукіпків) жито жате, а в твоіх—кошене. Ці усі дієслови—причасники по закінченнях минувшого часу, але по значінні вони йменння прикметні, що мають суцільну прикмету.

З цієї причини такі страждальні дієсловні причасники минувшого часу по закінченнях мають в складчастому спряжінні і теперішній час: він єсть скрізь славляний, ти єси хваляний, а, е, я залежний, ти єси залежний, ти єси ізнеможений. Ці причасники спрягаються і в теперішнім часі, як можна б спрягать і йменння прикметні с підхожим до

причасників закінченням на **лий:** збутля́вілий (овес, жито без зерна—на вохких низинах та ще й в завсідні або часті дощі), полеглий овес, перепалий (про коні, що перепались од голоду — „переутомились“): я перепалий, ти єси перепалий, овес єсть полеглий.

Не мають теперішнього часу в складчастім спряжінні стра́ждального залога ті дієслови скінченого вида, котрі мають приставку: я був пораняний; нові не прані ще сорочки будуть завтра випрані; жито вижате; кожух був пошитий на минувшім тижні. Тут мова мовиться за минувший час.

В причасниках стра́ждального залога з закінченням на **ний** пишеться одно **н,** а не двоє: писаний, мальований, похваляний, січений, порубаний.

В дієсловах страждального залога на **ся** в 3-і особості поодинчого й множеств. числа пишеться мякий знак **ь**: діло робиться, вони змагаються, не йдеться (не вдається) міні ніщо за все моє життя. Ой не спиться, не лежиться, ні сон мене не бере.

Завдання. Проспрягайте на урок дієслов страждального залога—буть любимим.

§ 47. Спряження стародавніх дієсловів дать і йісти

Ці два дієслови спрягаються не як дієслови з самохотнім неправильним спряжінням, а як остача стародявніх церковно-славянських дієсловів. Дієслов дать вида скінченого, і через те він не має теперішнього часу, а слово йісти вида нескінченого й спрягається по стародавньому тільки в теперішньому часі.

Дієслов **давать** спрягається в теперішньому часі по звичайному зразці 1-го спряження: я даю́, даєш, дає, ми даємо́ даєте́, дають. Але в будущому часі він спрягається так:

Будущий час	Теперішній час
Поодинче число	Поодинче число
1 особ. я дам	1 особ. я йім
2 особ. ти даси́	2 особ. ти йісси́
3 особ. він, а, о дасть	3 особ. він, вона, воно йість

Множественне число	Множественне число
1 особ. ми дамо́	1 особ. ми йімо́
2 „ ви дасте́	2 „ ви йісте́
3 „ вони дадуть	3 „ вони йідять

В минувшому часі обидва дієслови спрягаються звичайно: я дав, дала, дало; я йів, йіла, йіло; я був дав, я був йів, я буду йісти, я йістиму.

Загадувальний спосіб

Поодиначе число	
2 особ. дай	2 особ. йіж
3 „ нехай він, а, о, дасть	3 „ нехай він, а, о йість.

Множественне число	
1 особ. да̀ймо	1 особ. йіжмо
2 „ дайте	2 „ йіжте
3 „ нехай вони дадуть	3 „ нехай вони йідять

Причасники діяльного залога

даючий	йідячий
давший	йівший

Дієприкметники

даю́чи	йідя́чи
давши	йівши

Причасники страждального залога

да́ний, да́на, да́не, йідений, а, е.

На селі кажуть так: заслаб чоловік на якусь слабість, і все кородиться на живіт: це йому мабуть даня́ да́но. Я багацько дечого знаю, бо це міні од Бога да́но. В де́яких стародавніх підмовах та говірках (черніговськ. губ.) кажуть: коні й воли вже напи́тені й наі́дені, цеб-то: напояні й нагодо́вані.

В церковно-славянській давні мові ці дієслови спрягаються так: я дамъ, ти да́си, онъ дастъ; мы дадимъ; я ямъ, ти

яси, він ястъ; „лѣнивый хлѣба де не ястъ“. Дієслови с приставками до слова дать: продать, роспродать, спродать в будущому часі спрягаються так: я продам, ти продаси́, він продасть, ми продамо́, ви продасте́, вони продаду́ть; я оддам, ти оддаси; але кажуть так: роспродать, спро́дать, я роспро̀даю, спро́даю, ти роспродаєш, ти спродаєш: чи продаси́, чи так даси? чи продасте́, чи так дасте́ (приказка). Хома з Яремою, йдучи шляхом, знайшли часи... Ну що воно за штука? Стука та й стука, цока та й цока, побий його морока. Візьму та розібью вражу манію. Хомо, Хомо! дурний ти єси! Візьми та продаси́, бо це часи. (К. Думитрашко, вірші).

§ 48. Безособні дієслови

Окрім особних дієсловів є ще гурт дієсловів безособних. Безособні дієслови мають тільки третю особість в одинчім числі теперішнього, минувшого й будущого часу. Усі вони мають закінчення на **ся**, хоч би вони були й середнього залога, котрі не приймають закінчення **ся.** При їх ніколи не буває діяльника (діючого предмета) у йменному падіжі, а натомісць ставляються додаткові слова в давальному падіжі: міні, тобі, йім, або й комусь инчому: міні не хочеться, тобі не спиться; міні заманулось, замандюрилось, тобі захотілось, міні так здається, комусь заманеться незнать чого: „Ой не спиться, не лежиться, і сон мене не бере“ (пісня). Спать міні не хочеться, і сон мене не бере (пісня). „Заманулось тобі в петрівку мерзлого“; йому не йдеться на руку; „Пішлось міні, як с Петрового дня“ (приказка); міні чогось не сидиться в хаті; сниться міні, що я йіду в місто. Ці дієслови не вживаються в 1 й 2 особості, бо не кажуть: я хочусь, я сплюсь, я йдусь, тільки кажуть: снився міні ти та моя мати; нриснився міні сон дуже страшний та чудний.

Вживаються й особні дієслови замісць безособних тоді, коли вони стоять без діяльників в 3 особості множественого числа теперішнього, минувшого й иноді будущого часу: казали на ярмарку, що худоба подорожчає весною; вже брешуть, що я обговорила свою сусіду, і це вже казатимуть, що через мене полаялись та посварились молодиці на кутку.

При ціх безособних дієсловах можна розуміть діяльник: усі або деякі, декотрі: кажуть (деякі), пишуть, писали (декотрі).

До безособних дієсловів належяться й дієслови стра́ждального залога минувшого часу в середнім роді поодинчого числа. А чи спав, чи не спав, прокинувся та й устав: і яворка стято, і коника взято. Міні писано за це в листі *). Вживаються ще, як безособні дієслови, слова: слабому гіршає, луччає, получчало, легшає, полегшало.

Безособні ті усі дієслови, котрі назначують поступінну зміну ночі на ранок та день до схода сонця ступінь за ступінем, година за годиною. Ціх дієсловів багацько: зоря́є, зоря́ло, як тільки сходе вранішня зірка; світає, як зьявляється світ; розвиднюється, як вже видно предмети, і можна одрізнять йіх од инчих; дніє, як світа вже багацько, мов удень; вже все видно, як удень, тільки сонце ще не зійшло.

Як день переходе в ніч і поступінно згасає денний світ, то для назначування сутінків вживаються безособні дієслови: вечеріє—як сонце стає на вечірньому прузі, сутиніє—зараз, як сонце зайде; смеркає, як густішає темрява; поночі́є, як зьявляється чорнуватий сутінок ночі.

Усі ці безособні дієслови, що стосується до обмалювання тонких прикмічених по-художньому сутінків світання й смеркання, вживаються в 3-і особості теперішнього, минувшого й будущого часу: зоря́ло, світало, свину́ло (це початок світання: тільки що свінуло), розвиднювалось, а потім розвиднилось, зовсім дніло; вечеріло, сутиніло, смеркало, зовсім смеркло, поночіло, попоночіло—стало зовсім по́ночі на-дворі; зоря́тиме, світатиме, розвиднюватиметься, днітиме, вечерітиме, сутинітиме, смеркатиме, поночітиме, попоночіє незабаром. Зорять, світать та вечеріть мають одначе діяльники: „Зоря́ла зіронька, зоряла,—с ким ти, Марусю, стояла?“ „А вже світ світає, а милого немає; а уже світ біленький,

*) В народні мові ця форма сливе зникла, і йіі рідко доводиться почуть. В наших газетах надто часто йіі вживають, а це чудно; наприк. Вчора видано новий закон. Треба писать вчора виданий новий закон, видав сенат новий закон.

аж іде мій миленький"; „Ой надворі вечір вечеріє, за туманом сонечка невидно" (народні пісні). Але ці діяльники вживаються, як додаток при дієсловах для зміцніння враження́в од картин в піснях про важку жіночу долю: зоря—зоряє, світ—світає, світ—свінув, вечір—вечерів *). В решті при цих дієсловах не трапляється йменнів предметних, як діяльників, і вони все таки зостаються безособними. Неможна сказать: день дніє, бо день вже буває, як сонце сходе. В цих художніх обзначуваннях тонких переливаннів світа й темряви виявляється художницьке природжене почування краси в степового народа, котрий жив і розвивався на безмірно широких степах і міг, та й умів кмітить за поступінним зміняннем та переходами світа й темряви.

До безособних дієсловів можна прилічить і деякі прикметники (наріччя) середнього роду й инчі слова: видно, невидно, повинно буть, неповинно буть, можна, неможна, ли́чить, чля, нечля, рясно, тісно (на деревах овощів єсть рясно, в церкві було тісно), час і пора, силувано, несилувано. Неможна вживать замісць—повинно, неповинно буть—мусить бути (польське), як дехто вживає, бо це дає зовсім инче значіння реченням, от таке: я присилуваний буть, я силуваний буть, прим. у гостях, бо хто повинен буть десь у гостях або в громаді, то до цього ніхто не силує, а це робиться по добрі волі та хіті, щоб зробить або одбути будлі-яку повинність.

До безособних дієсловів належяться й ті дієслови, котрі стосуються то усякових про́явків сил природи: гремить, блискає, греміло, блискало: вчора сливе цілий день греміло та блискало; задощилось, занепогодилось, занепогожується, ви́яснилось на небі, надворі пояснішало, хмарить, хмариться, нахмарило,—мабуть буде швидко дощ: „Ой жмуриться, ой хмариться: став дощ накрапати. Стала баба коло тину курчят заганяти; надворі потеплішало, теплішає, холоднішає,

*) Для зміцніння й збільшення якоі-небудь прикметности, окрім показаного вище способу, вживається в инчих випадках по дві слові вкупі. Чи це ж тая доріженька, що куриться—курно, чи це ж тая дівчинонька, що журиться—журно? Я бігцем—побіг; дощ ливцем—лив.

в садку весною покращало; Ой на горі курно та димно; за туманом світа невидно (нар. пісня). Час додому, ча́с, забарилася. Буде мене мати бити, та нікому боронити. Час додому, час. (Народ. пісня).

НЕЗМІННІ ЧАСТКИ МОВИ

§ 49.

Незмінними частками мови звуться: прикметник, предлог, союз і ви́крик. Усі вони не змінюються в закінченнях, не склоняются й не спрягаються, не змінюються по родах, числах та падіжах. Вони не назначують якого-небудь назвища предметів або назвища якого-небудь діяння усякових предметів. Здебілшого ці слова—крихти́ й окру́шки (шматочки) од инчих змінних часток мови, і багато споміж їх робиться з инчих змінних самостійних часток мови.

Прикметник

Прикметником зветься така частка мови, котра показує найчастіше яку-небудь прикметність (каче́ство) діяння, або призна́ку декотрих ймéннів прикметних і звичайно ставляється при дієсловах або при ймéннях прикметних: ти пишеш дуже гарно. Робітник робить швидко й доладу́. Наша церква дуже висока. Ходім усі гуртом, а не на́різно. Вчора я нагулявся досхочу́. За їх можна дізнаться по питаннях **як? де?** і т. д. Дієслови с прикметниками це така сама пара часток мови, як буває пара з ймéннів предметних з ймéннями прикметними, показуючими якусь прикмету в предметах. Чоловік багатий, він читає багато. Я пра́цьовитий, я роблю працьовито.

Прикметники бувають: 1. *призна́чні*, котрі показують будлі-яку призна́ку діяння. Вони виводяться од тіх ймéннів прикметних, котрі мають степені порівняльну й надмірну, і самі вони таксамо мають ці обидві степені. Вони закінчуються на **о** або на **е:** погано, весело, добре, недобре, хороше́: недобре ти зробив, що не пішов до школи. Степінь порівнальну та надмірну вони мають однаково з ймéннями прикметними: гарно,

краще, найкраще, погано, поганче, найпоганче; робота зроблена хороше́, прехо́роше.

2. *Прикметники місця*—на питання **де? куди? кудою?** наспо́ді, спідсподу, навкруги, кругом, попереду, позаду, коло (хати), напо́хваті, навидно́ті (поклади щось навидноті, щоб було напо́хваті), настерчку́, осторонь, зверху, наниз, вгору, догори́, вниз, де, нігде, скрізь, тут, тутечки, там, тамечки, туди, сюди, онкуди, кудою, сюдою, тудою (їіхать, йти в якому-небудь прямуванні, вбік, чи просто), здалека (з далекого краю), здалеки́, оддалік (дивиться з далекого пункта або місця), де-небудь, будлі-де, звідтіль, звідсіль, звідусіль (з усіх місців), звідкіля, начолопо́чку (на горбі хата, на чо́лі), ось, осьдечки, осьось (ось-ось), осьосьо (ось-ось-о!), он, оно, ононо́ (он-он-о́ для показання самісінького пункта місьця), всередині, посередині, серед, всюди, десь, де-де, де-ниде, подекуди, звідкільсь, кудись, десь (для показання непевного, невідомого місця), дома, вдома, звідкіль, звідсіля, звідкіля́, звідтіля́, манівцем, навпростець, навпрошки́ й инч.

3. *Прикметники часу* на питання **коли? доки? поки? одколи?** сьогóдні, вчора, позавчóра, ще, іще, зараз, незабаром, негайно, затого, завтра, післязавтра, нині, ниньки, торік, позáторік, нáрік (на будущий рік), звечора, ввечері, лягомá, вобляги́, смерком, вдосьвіта, рано, зранку, зрáня, вранці, спозаранку, згодом, перегодя́, потім, навпісля, завидна, повидному (поки ще видно, поки не смеркло,—прийдемо ще завúдна; нехай кінчимо шити повúдному), вдень, вночі, опівночі, загодя, вже, пізно, темно, пóночі (надворі), тепер, теперички, тепериньки (все одно що—доконче зараз), отепер, зараз, тоді, давно, завжди, завсíгди, влітку, взімку, нікóли, (міні) нíколи (нема часу, бо багацько маю роботи), одколи (од того часу), коли-небудь, будлі-коли, úноді, úнколи (в другий час), швидко, хутко, мерщі, хутчі, напередóдні, врядúгоди й инчі.

Прикметники способу—на питання **як? на який** спосіб? потаєнці, потаємно, пóтай од кого, ненароком, ніврóку, навиворіт, навпакú, наперевéрт, самохíть, доброхíть, несамохíть, недоброхíть, мимохíть, поволі, поневолі, доволі (Ой на морі—на морі гуляв козак доволі,—все одно що досхочу), самотужки (везти воза, частіше візка самому, не запрягаючи коня),

на́різно, окроми, одноманітно, різно, різноманітно, усяк, усяково, инче, инакше, инак, бігцем́, хапкóм, пóхапцем, хватькóм, пóхапком, хàпки, хватькома́ (робить діло), тюпки, підтюпцем, пóлапки, помацки, навпомацки (йти, як буває вже поночі, або робить діло), ніяково, дуже, недуже-то, одначе, однак, однаково, доконче, доконешно, недоконче, недоконешно, гаразд, негаразд, вдвоє, втроє, пополовині, сторч, сторчака́ (дав), боком, скоком, ра́ком (стать), рачки, навпри́сідки, вихилясом, видрибасом (в танцях), навколішки, набакир (про шапку на голові), навздóгінці, на́зирці, на́слідці, ливцем (лле дощ), слінцем́ (лізти), крадькома́, рукóшма (щось витягти з землі—соху, кілок), обíруч (вхопить щось обома руками), наперéмінку, навпóмірки (нести відра на коромислі в руках удвох), навперейми́, навви́передки (бігти), назустріч, мішма́, навідлі (навідліг, наодлив ударить рукою, не долонею, а щи́колотком), побагацько (брать що), потрошку, трохи, трошки, трошечки, помалесеньку, помалу-малу (братіку, грай, не врази мого серденька вкрай), рàптом, раптóво, вкрай, невже. одразу, заразóм, разом, уявки, поспіль (підряд: були в Лаврі три роки поспіль), суспіль (сплошь, од села до річки усе поле суспіль засіяне буряками), плискóм, рубом (вдарить кого ножем—плискóм, гребти веслом рубом, або плискóм), разураз, раз-по-раз, раз-проз-раз (непрерывно, од чого виведяні имен. прикметні—разуразній, разпоразній—„непрерывный“, як од завсегда—завсідній—постоянный), дéрзко (стойко, дерзки́й чоловік—стойкій), наспіл (взять поле вдвох або гуртом наспіл), гуртом, залюбки, сукупно (сукупне житло — совмѣстная квартира), вкупі, на́зря (робить що без вваги), вважливо, навратливо (рѣшительно), ниць, на́взнак, навстіж (про двері), впростяж (про запряжені коні—пара вперед, пара позаду), на́храпом, раптом, раптово (несподівано), упере́кидь (пішли столи упе-рекидь), навúворіт, навпаки (наоборотъ), на́вхрест, вздовж, впоперек, уплин (вплавь), пішки. верхи, верхом, вміть, прíчки (помандруєм прічки темненькоі нічки), пóруч, пóпліч, пóстінь, щільно (плотно), сухóперки (прать плаття без зоління й без лýгу), напамять, навманя, прóтовпом, прожогом (йти), назáхват (роскуповувать щось), врешті, нарешті, навскосúй, назýкіс, вщерть, зверхóм (про мірку пашні), вповні,

порожньо, впорожні (про відра води на коромислі: не переходь міні дороги впорожні), порожньóм (про вози), ледві, жужмом, як-небудь, як, будлі-як, навстóячки, навси́дячки (робить діло), навперейми, зайграшки, всмішки, сливинь, мовчки, так, отак, отакички, надісь, мабуть, ніяк, ніяково, сливе, сливи, еге, егеж, неймовірно, наскрізь, може так, може ні, марно, лиш, лишень (дай лиш міні до рук; піди лишень зараз *), тільки, стільки, пóкотом, лоском (спать гуртом долі), дóсить (наівся „дòсыта і—довольно“), пак (після дієслова: чи загнали пак вівці в хлів наніч? показує непевність, вагання в питанні), безперестанку, безпере́стану (безпрестанно), ввічі, позáочі, кудиж пак (який ти мудрий)! навтєки, навтікача, нишком, тишком, пошепки, пóшептом, таксамо, теж, пóсувом (пливе човен), курно, димно, чадно, інакше, взаперті, аби, аби-як, неаби-як, як-небудь, неяк-небудь, (неаби-який чоловік), напрàсно (внезапно) і т. д.

Окрім того до прикметників способу належяться усі прикметники, виведяні од йменнів прикметних: гарно, краще, неміряно, передніше (од передніший), гаряче, душно, боляче, зóряно, спадисто (міні гаряче й болячé), нещади́мо (безпощадно), ясно, темно і т. д. **).

Прикметники причини: на питання **од-чого?** знéзнавки, зопалу, спересердя, спросоння, спóтання, спохвату (забув гроші й поіхав на ярмарок), зля́ку, здуру, (він бачить що) непере́ливки, спосміху (с посміху часом люде бувають—виходять), чом, чому, тим, тому: (Чом, чом не прийшов, коли місяць ізійшов? Тоді тебе принесло, як сонечко ізійшло. Ой чому чому та в цьому дому так рано засвічено?), нащо, навіщо, дарма, надеремно, дурно, дурнісінько, дурнички.

---

*) Неможна писать великоруськ. і галицьких слів: **лиш, лише, йно** в значінні—тільки: (ніхто не знав, лишэ, йно один ти), бо це збиває тяму речення так, що читальники не втямлять, що воно таке. Те саме треба сказать і за майже—(сливе).

**) В українські мові одділ прикметників найбагаччий в славянських мовах. А тим часом вони дармують в словарі, бо і українські сьогочасні пісьменики, і галицькі зовсім не вживають у пісьменстві ціх прикметників, неначе занедбали йіх дорешти. Я зумисне зробив пере́лічку ціх, сливе усіх народніх прикметників.

Окрім того є ще прикметники *питання, вагання, міри, сперечання*: невже! коли? атож (конечно), чимало, дійсно, стеменно, истино, хіба, коли, справді, навспражкú, ні, ни, не, ніт (Полтавськ. губ.), нема, нізащо—ніпрóщо, нікуди, ніяк, нігде, байдуже, однаково, байдужісінько міні, однаковісінько міні й инчі; *паркá* парить (шукать чого-небудь загубляного, шукають так, що й *пóпару* не знайдуть).

§ 50. Прикметники не самостійні слова, бо вони виведяні од усіх змінних часток мови через яку-небудь їіх зміну або через вкорóчення. Од їменнів предметних і прикметних вони виведяні з усіх падіжів.

Деякі прикметники це просто таки їменні падіжі їменнів предметних та прикметних, прúміром: разураз, раз-пораз. „Ой ішов я вулицею *раз, раз,* не бачив я Марусеньки *вобраз.* Ой ішов я вулицею двічі, не бачив я Марусеньки ввічі. Тут слова *раз,* двічі одповідають на питання коли? скільки раз? як? З цієі причини вони стають прикметниками, як і слова по-німецький, по-турецький.

Декотрі прикметники утворені с падіжа часточного: згорú, однизу, завтра, післязавтра, дозавтрього, збоку, опівночі, спохвату, зопалу, вдосвіта. Од давального падіжа пішли прикметники: поодинці, по-мóєму, по-нашому, по-вовчому. Од винувального—вгóру, вниз, наниз, напамять (вчити щось), вщерть, вдень, вбік; од орудного: заразóм, вúбриком, загалóм, протовпом, прожогом. Од місцевого: вранці, вночі, начолопóчку (стоіть церква на горбі, начолопочку, на чолі села), навидноті, настерчкý.

Деякі прикметники, мають степені порівняльну й надмірну: гарно, краще, найкраще. Деякі мають форму зменшувальну: вищенько, нижченько, трошки, трошечки, кращенько, гарненько ти співаєш.

Є прикметники виведяні од дієсловів: дармá, дармо, дурно, надаремно—од дієслова дармувать (зоставаться без обертання (про гроші), вживання); надісь—од надійся, назря—од зóрить,назирці, навздогінці, слідкóм, слідом, незабаром—од дієсловів: назирать, доганять, слідкувать, не забариться і т. д.

В тіх прикметниках, що вийшли од йменнів прикметних та займенників с приставкою **по,** після приставки по ставляється значок пружок: по-український, по-христіянському, по-нашому, по-своєму. Ставляють пружки в словах: де-не-де, раз-у-раз і т. д.

В прикметниках, де трапляється с початку ні, або і, треба писати **і**, а не **и:** ніяк, ніяково, **хіба,** а не **хиба,** (нихто), як кажуть на поліссі і в инчих говірках.

Прикметники, виведяні од йменнів предметних ще й с предлогом стулюються докупи с приставкою, і неможна писать приставки окрóми, нàрізно од слів. Треба писати: вгóру, догорѝ (лицем, ногами), наниз, додóлу, вщерть, зверхом, а не в гору, до гори, на низ, до долу, в щерть, з верхом, як пишуть в Галичині. Так писали усі такі слова на Україні ще за гетьманів, за часу Богдана Хмельніцького сливе за 300 рік перед-ніше, коли ще вчились по грамматиці церковно-славянськоі мови Смотріцького, бо тоді ще не було українськоі грамматики. Таксамо писали і в Московщині: есть ли (если), по чему? (почему), і т. д. Ця звичка й це правило додержалось у Галичині ще й досі, де пишуть і в наш час так: я ліг до гори видом, полетіло в гору, пішов на низ, в низ, до долу (вдолину). Цілі рядки союзів: а от же ж, от же ж, от о ж-на Україні вже злились докупі: аджеж, оджеж, отож, а слово **ож** (ож піди та подивись) ще й до того вкоротилось для полегкости в вимові з от-о-ж. Ціх прикметників, вже суцільних, не годиться розрізнять на давні складові частки.

Завдання. Напишіть, попідводьте пером і поназначуйте зверху початковими буквами прикметники місця, часу, способу і т. д. Удосвіта встав я, темно (пóночі) ще надворі. Де-не-де по хатах ясно світло сяє. (Куліш). Двічі одмір, а раз—одріж. Ой на горі курно та димно,—за туманом світа невидно. Добре роби, добре й буде. Не щебечи, соловейку, на зорі раненько; не щебечи, малесенький, під вікном близенько. Твоя пісня дуже гарна, ти гарно співаєш. (Народ. пісня). Вертайся додому зарані, завидна, а не смерком, або вобляги́. Деякі ставляють слова *краще* й *лучче* не на своєму місці. Слово краще треба вживать там, де говориться за красу: я пишу краще, ніж ти. В решті при дієсловах

треба ставить слово лучче: лучче я поіду в город, ніж матиму нудьгувать на селі. При словах часто вживається приставочка **ба** для зміцніння: ба ні, ба так! ба бачив! ба ні!

Порівняльні прикметники: як, мов, неначе, наче й гадальні: ніби, ніби-то, буцім-то, буцімби-то треба вживать кожне на своєму місці, вважаючи на тяму реченнів, бо вони дають неоднакове значіння й надають особливіший сутінок в тямі реченнів. Прикметник **як** вживається тільки тоді, як порівняння складатєься з одного або з двох слів: ймен. предм. й обзначувального слова, і це задля того, щоб назначити влучність й виразність порівняння: А козак, як (мов) орел, шугає по степах; дурний, як Беркова коза; кінь прудкий, як вітер; голий, як турецький сьвятий. В довгих реченнях при порівняннях ставляється неначе, наче. В гадальних реченнях звичайно вживаються: ніби, ніби-то, начеб-то, неначеб-то; але як той, що оповідає про щось надзвичайне, або дивне, або каже про якусь дивну чутку, дивні слихи такі, що й сам вагається в правді йіх й недуже-то йме йім віри, тоді вживається прикметник буцім (буть-сьому, буть-сим—**тс** все одно, що **ц**), буцім-то, буцімби-то: кажуть, буцім-то через пять рік буде страшний суд; чи то правда, що кажуть, буцімби-то в Київі якась молодиця ородинилась не дитиною, а телям з людською головою?

Після ціх прикметників ставляється пружок (тіре), що звязує йіх укупі сто, як одно суцільне слово. Цей звязувальний значок ставляється й після других прикметників: так-то, то-то й єсть! як-то? Але союзи **би, б, же,** не звязуються з дієсловами пружком (— тіре), бо ці союзи це ж опрічні частки мови, і при етимологічньому розбіранні слів це дуже заважатиме одрізнять союзи од дієсловів та й инчих ча́сток мови, як от, прим́іром: можна б, пішов би і т. д.

§ 51 ПРЕДЛОГ (прийменник)

Предлог є незмінна частка мови, котра ставляється перед йменнями предметними, прикметними, числовими й займенниками. Вони мають не мале значіння в мові.

Од кожного животнього предмета, од людини чи од животини діяння й рушíння росходиться й прямує на всі боки: людина йде, йізде, оре на полі, сіє, меле в млúні; кінь скаче, везе, пасеться, пьє воду з річки. Од діючого предмета діяння або рушіння йде й переходе на який-небудь инчий предмет найближчий: чоловік пьє воду, сівач сіє насіння, рибалка ловить рибу. А потім діяння діючого предмета ширшає, широ́читься далі й на ближчі предмети, межуючі з усіх боків, або на предмети окòлишні: чоловік бере жменю насіння, бере воду *з річки*, пьє *з відра*, *с кухля*; сівач сіє жито *на полі*, *на ріллі*; бере жменю насіння в *торбі на плечах*, роскидає по ріллі; рибалка йде *до річки з удкою в руках*.

Ці усі назвища другорядних, околишніх предметів—**з** річки, **з** відра, **с** кухля, **на** полі, **на** ріллі, **до** річки (або **од** річки), **з** удкою приставляються до дієслова вже за поміччю предлогів: **з, на, до, од,** щоб показать, куди й кудою, і як прямує діяння й рушáння головного діяльника, чи діючого предмета, людини, сівача, рибалки.

Ці усі коротенькі слівця, предлоги вживаються для показання куди, або кудою простує те діяння або робота од діяльника на всі боки. Бо якби не було ціх предлогів, то люде казали б так: сівач сіє насіння, бере торба, плечі, жменя, або торби, плечах, жменю *). Предлоги вживаються, щоб ясніше й докладніше показать прямування діяння діяльника на окóлишні або сумежні предмети.

При йменнях предметів неживотніх предлоги вживаються задля показання рушàння або ворушіння предметів, бо на світі сливе усе ворушиться: сонце ллє проміння *на землю*; земля обертається *кругом* сонця; сонце сходить *зза ліса*, вітер піднімає филі *на морі*, сніг іде, гряд вибиває на полі посіви. Предлоги ще й назначують становище предметів, що лежять у спокоі й непору́шно, без усякого рушіння: хата стоіть *на городі над* шляхом; скелі стремлять *у воді*, виникають *з води*.

---

*) Є на світі й такі мови—без предлогів та союзів, то так ними й розмовляють, як от китайці, японці.

З цієї причини кожний предлог ставиться з инчим падіжем, окрім йменного та кликального падіжа.

Чàсточним падіжем правують предлоги *с, з, пів, спів* (копи́), *без, до, для, задля, знад, спонад, спід, од, від, поверх, зза, коло, замісць, окрім, край, кінець* (ліг край вікна, сів кінець стола), *біля, підля* (підля хати), *опріч* (мене), *після, навпісля, побіч, проти, насупроти, ради* (Бога), *серед* (села), *узбіч, убік, сперед* (очей), *посеред* (двора), *замісць* (цього), *вздовж* (поля), *вподовж* (шляху) *поперед* (війска), *позад*. Поперед війска не вихвача́йся, а позад війська не зоставайся. (Колядка).

Давальним падіжем правують предлоги: *ік, к:* ні к лісу, ні к бісу; йди шляхом ік лісу, йди к чорту. йди собі к бісу.

Винувальнаго падіжа потрібу́ють після себе предлоги: *кріз, поуз, повз. через, по, у, в, на, за, проз, про:* заглянув кріз щілину, дивився в вікно, впав у воду, йшов проз хату, проз двір, дивився в воду на свою вроду; не вважай на красу, а на вдачу; пройшов поуз хату, скочив через перелаз, плигнув через вівцю, про мене; про́ кого ви балакаєте? мабуть за мене; пішла по воду; по гриби ходять восени́, пішла по масло, та й в печі погасло.

Орудним падіжем правують предлоги: *з, с, зо, за, понад, над, під, підо, поза, понад, перед, передо*: передо мною, перед тобою; стояв с тобою під вербою за тином; йди зо мною, щось лежить підо мною, поза хатою, понад річкою, попід тином, понад лісом; тебе добре посилати тільки за смертю.

Місцевий падіж ставляється після предлогів: *при, на, по, в, у:* при хаті, на столі, по дворі, по полях он стелеться туман; по столі лазять мухи (а не по полям, по столу).

Після декотрих предлогів ставляються два падіжі. *Винувальним* і *орудним* падіжем правують предлоги: **за, під**: пішов за хату, в садок за хатою; пірнув під шум, та й плаває під водою; бодай ти під шум (водоспади на порогах на Росі) пішов!

Часточного, винувальнаго й *місцевого* падіжа потрібу́ють предлоги: **у, в**: поіхав у поле (на поле), а в полі женці

жнуть; хлопці грали в свині́, в ги́лки та в цу́рки, грали й в дурня, в довгої лози, в хрещика.

Давальним, винувальним і *місцевим* падіжами правує предлог по: по-якому ти говориш? чи по-французькому, чи що? По діброві вітер віє. Поіхав у ліс по дрова, а я саме тоді пішла по воду. В жнива часом платять косарям по карбованцю за день або й по два карбованці. Як предлоги, ще вживаються й прикметники, коли вони правують падіжем: кругом мене верби; навкруги села сливинь пустиня; ми йшли по́біч людей.

Часточного, винувального й *орудного* падіжа потрібу́ють предлоги **з, с:** я йшов с тобою; ми вийшли з двора, нажав с копу жита; в ме́не зосталось з мішок картоплі (менче мішка, трохи не мішок).

Предлоги приставляють с початку деяких слів, як приставки, і тоді вони стуляються с словами: йшов—прийшов, казав—сказав, їів—поів, попоів, безчесний, безчестя, їіхав—доіхав, заіхав.

Предлоги, котрі складаються з двох або й трьох предлогів звуться **складаними:** *по-під, по-за, з-за, с-під, по-меж, с-по-між, по-біля, з-над:* попід тином, поза двором, зза угла, спід хмар; помеж деревами потрапляй возом, побіля людей, знад хмар.

Перед словами, котрі починаются з букв—**к п т х,** в народні мові предлог **з** змінюється на **с**: йшов с тобою, с ким ти йшов? вертаюся с поля. Ходять с хрестом по селі. В решті слів скрізь вимовляють **з**: йду з ціпом на тік. Перед тіми ж буквами і в приставках предлог **з** змінюється на **с**: роскажи своєму батькові; росшечи залізко (утюг) на жару.

Предлог *без* і *через*, буваючи приставками в словах, ніколи не змінюють **з** на **с**: безтямкий чоловік; напився чезміру.

Предлог **у** як стоіть після слова, що кінчається на повнозвучну бувку, змінюється на **в,** і навить спочатку слів, як він буває приставкою: бу*в* у хаті, увійшл*а* в хату, він увійшо*в* у школу (а не *в* школу); і сестра *в*війша в школу (а не *у* школу).

§ 52. Деякі примітки за вживання предлогів

Треба добре запамятать деякі невеличкі вилучіння з загальних правил про правування дієсловів падіжами через усякові предлоги за їіх допомогою. Бо то не самі предлоги правують падіжами йменнів, а дієслови, чи діяння головного діючого предмета; а предлоги—це тільки *орудники* правування, як от, прим́іром, батіг та віжки бувають орудниками, через котрі погонич правує кіньми. Отой батіг та віжки це й буде те, що в мові усякові предлоги. Отакими віжками й правує дíяння чи робота будлі-якого діяльника в реченні.

Для показання того, що людина переходе з одного стану або якоі-небудь служби в другий стан, або на другу службу, вживається предлог **в.** Кажуть отак: мій брат пішов у салдати (в москалі), а я думаю пітти в учителі. Батько наш записався в купці, наш родич записався в кравці. Є такі люде, що пошилися в дурні, пошилися в злодіі та торбохвати, пішли в старці. В отакому разі предлог **в** ставляється з винувальними падіжами, однаковими не з часточними, як звичайно буває при склонінні йменнів предметів животніх, а з йменними надіжами.

Тут та причина, що в таких випадках треба розуміть перехід у инчий *стан,* в *верству* людей, або на *службу,* або пристання до якогось *кодла* проступців тя нікчемних пройдисвітів, провинників.

В ціх прикладах повинно б бути так по розумінню тями слів: брат пішов у військо, в полк москалів; батько записався в купецьку гильдію; родич записався в цех кравців; люде (пошились) пішли в кодло злодіів та торбохвáтів і старців. Слово пошиться вживається особливо тільки тоді, як говориться за гадюки, ужі, ящірки, або про кури та курчята: уж пошився в траву, ящірка, гадюка пошилися в бурьян, бо вони, плазуючи в гущавині, пронизують траву й засіви, неначе голка з ниткою. Кажуть: квочка киркнула, ворона шугнула з дерева, а курчята в одну міть пошились у бурьян.

Предлог *меж, між* ставляється з двома падіжами: з *орудним* і з *винувальним* множеств. числа, котрий таксамо буває схожий з йменним: я гуляв між горами; приберись,

дочко, гарненько та чепурненько, як підеш меж люде, цеб-то в на́товп людей у церкві, або в гостях.

Кажуть іще так: хлопець хоч бідний, але розумний та уга́ристий, то й вийшов *у люде*: цеб-то перейшов в вищий стан людей.

Предлог **на** при деяких словах вживається замість **в**: на Україні, на Волині, на Подільщині, на Буковині, на Бессарабії, на Кавказі (цілий край), на світі́, на Русі, на селі, на кутку (села)—на Масюківці, на Паляника́х, на Поліссі, на морі, на степу. В ціх випадках треба розуміть простір, місцину́ краю і місцину широку: Пішла мати на село грецькоі муки (борошна) добувати, гречаники учиняти. Пішов на Сібір—це значиться на катаржні роботи засланий, але кажуть тепер: багацько людей переселяється на Сібір.

Предлоги **с, з,** коли вони стоять з винувальним падіжем, то показують неповність предмета з маленькою недо́хваткою до повности. Я нажав с копу жита; в нас вийшло вже сливе усе борошно; зосталось з мішечок пшенишного, з мірку житнього; це б то не повний мішок, незовсім повна мірка, трохи не мішок, мало не мірка. До Різдва зосталось може з десять день, це б то—сливе десять день.

Таксамо після предлога пів, як до його буде приставляна приставка **с (спів),** ставляється часточний падіж, як і після предлога пів: пів воза, пів мішка, спів воза, спів мішка; але предлог **спів** показує, що віз та мішок незовсім повні, а сливе повні: ми купили на ярмарку так може спів мішка пшона та спів воза буряків, спі́вчварта бутля горілки, (сливе три с половою бутлі). Але це стосується до будлі-якоі міри й скі́лькости предметів, або якогось часу. В решті випадків прелог пів і спів назначує обмежовану повність —сонце вже звернуло спів дня, повій, вітре, іспів ночі (Руданський).

Предлоги пів та спів не стулюються з йменнями предметними, а ставляються окроми од слів: окроми одріж пів аршина сукна; пів відра води, спів пляшки вина, окрім слів: північ, південь в значінні боків світа—юг, сівер, та прикметників; опівночі, опівдні: співночі почався вітер, а співдня́, опівдні задощилося: „Опівночі начайка свистіла, а к світові вже й мила не жи́ла“ (Волинська народ. пісьня).

Предлог *замісць* ставляється тільки з часточним падіжем, і його треба писать з буквою **ц,** а не **ст,** бо він виведяний не од слова *місто,* а од слова *місце,* як і прикметник—натóмісць.

§ 52. Значіння предлогів для показання рушіння предметів

Найбільша частка предлогів вживається для показання рушíння животніх і неживотніх предметів, щоб виразно й докладно показать простува́ння рушíння на всі боки од діючих живих і неживих предметів у природі.

Предлоги **од, с, з, зо** назначують початок рушіння, а предлоги **до, по, на, в** показують кінець місця або одлежности рушіння цредмета: од Киіва до Лубéнь насіяла конопель (нар. пісня); ми йіхали почтовими кіньми од нашого села до вокзала, а од вокзала до Киіва по залізні дорозі. Полки рушили з місця й рушились на ворога по всі линії; валка возів з буряками помаленьку рушалась с поля до сахарні. Предлог **з (с)** показує рушання з середини якогонебудь предмета: коні запряжені, рушайте з двора в дорогу́ Час рушáть з села с плугами на поле. Вийшов с хати; коні! повтікали с стані в поле. Предлоги **в, у** назначують рушіння в середину будлі-якого предмета: півчі пішли до церкви, увійшли в церкву й полізли на хори.

Замісць предлога **в** (**у**) вживається в мові предлóг **до** в таких речéннях: пітти до церкви, йти до оранди, до волосноі управи (кажуть—до вóлості), ходім до шинку, цебто в церкву, в волосну управу, в оранду *).

Це пішло с того, що в давню давнину украінці, ще до прийняття христіянськоі віри, збірались на молитву надворі, коло

*) Оранди це муровані дуже давні великі будинки з мурованими на углах підпірками (контрфорсами) доконче з однією здоровою світлицею для зборів громади на раду. Давні дідичі оддавали ці будинки в посесію (в аренду) під корчми для продажу горілки. В великі світлиці збіралась громада на раду, але як громада була часом велика, то рада одбувалась надворі коло оранди. Взімку дівчата й хлопці збірались в стітлицу *на музики*. Оранди це були тодішні клуби.

криниць або над річками. І в наш час поліщуки, як прийдуть до церкви, то тільки старі люде йдуть у середину церкви, а дівчата й парубки та молодчі чоловіки й жінки стоять коло церкви надворі навить тоді, як часом крапає невеликий дощ. (Кіевск. стар. „Записки священника“ з Волинськ. Полісся). (Та й у Васильків. повіті більша половина молоднечі й молодиць стає кругом церкви надворі). З цього й пійшло в мові: ходім до церкви, до оранди замісць—ходім у церкву, в оранду. (В Канів. та в Звенигор. повітах церкви вже бувають напхані людьми, як і в Київі, а надворі стоять тоді, як у церкву неможна й протовпиться).

Рушіння буває і всередині животніх предметів. Для назначування цього рушіння, або лучче сказати—ворушіння (невеличкого рушіння) вживаються предлоги: **по**, **в, о, про**, **у** в приставках до дієсловів: я опамятався, я очу́тився (прийшов до свідомости), я прокинувся, я почуваю бо́лість у шлунку, в голові; розумна людина почувається на щось високе, велике, на високі думки; міні вчувається, вчулось, ніби десь дзвонять, ніби десь грають. Є школярі, котрі люблять вчити уроки та читать книжки нишком, а не голосно, щоб лучче вчитуваться в книжку. Розум постерегає, що трапиться в будущині.

З цієї причини неправильно пишуть теперички отакі слова: я відчуваю, відчування, відчуття (цеб-то: я одчуваю, одчування, одчуття); я відчитав відчит на зібранні, цеб-то я одчитав щось, я читав о́дчит, і т. д. С такими приставками ці усі слова наводять читальників на таке значіння слів, ніби люде не почувають чогось, не мають почування в собі, або спочування до когось або до чогось, а одганяють од себе своє ж таки почування або читання, одка́суються од його, або цураються його. Виходе якась чудна нісенітниця, бо ці слова с приставками од одповідають словам: одганять, одцуратьсяся, або одроблять, одробить панщину або роботу за позичені гроші: позичте грошей, а я одроблю їіх якою-небудь роботою; позичте грошей на одробіток. Або кажуть отак: в піст гріх співать і танцювать, а от настануть святки, то ви одтанцюєте й одспіваєте за своє. Але ж *одчитувать* одчити, та одчувать одчування це ж не те, щоб одроблять та одтанцьовувать й одспівувать за втрачене, або за пози-

чене *). Ворушить, ворушіння, ворушиться—це маленьке рушіння, що не має прямування й буває на одному місці: черви ворушяться, листя ворушиться на одному місці; гусінь ворушить головкою, вітер має листом, кузки ворушять вусиками; це так, як от собака ме́лькає хвостом. В ціх випадках дія діється без орудника через другий продмет, цеб-то без предлога.

Рушіння діючого предмета до другого не по прості линіі, а яке-небудь инче—набік, вгору, вниз, кругом чого-небудь назначується предлогами при других ймениях предметних: **в**, **на**, по̀за, попід, знад: зозуля полетіла вниз; жайворонок летить вгору в небо; собака побігла поза хатою, шуліка впала знад ліса; коні повернули убік од дороги, од мене. Набік, хлопці, на́бік, хлопці, бо чорт мужа несе (нар. пісня); йди праворуч од болота; він закрадається зза куща, йде попід тином.

Дієслови порушиться (підвередиться, підірваться) і пору́шиться,—коли кажуть не про землю цілину, а землю колись вже порушену, ко́пану, правують падіжами с предлогом **од**, котрий назначує тут причину початка діяння предмета. Чоловік порушився *од* важкоі *роботи*; од мішків у млині; земля в нас у городі певно давно порушена од о́ранки плугом або од великоі давньоі заливи водою.

Предлог **по** в українські мові має таке значіння, як до, і назначує кінець якого-небудь простору або плину часу й строка: наше поле йде по річку, а з другого боку по самий лісок, цеб-то до берега річки й до ліска. Я найняв житло на рік по місяць марець. Вода в ставку міні по коліна, цеб-то до колін. Це значіння предлога **по** треба одрізнять од значіння його в великоруські мові, бо в великоруські мові предлог **по** в таких випадках значиться в ціх прикладах

---

*) Та й инчі дієслови вживають в Галичині з непідхожими приставками, як от: *відшукати* (одшукать) книжку, або слово в словарі і т. д. В сорокових роках, як я вчився, школярі було кажуть: вишукай латинські слова в словарі, а не одшукай. Це архаізм, і він зостався і в великоруські мові—*отыскать*. І д. Шелухин пише в свої статі: „Літ. Геростратиодчування. Це теж архаізм (Черніговськ. повіт.).

не до ліса, до річки, до марця, а далі: „наше поле простирается по лѣсъ“. Тут значиться, що ліс в кінці поля *наш*, нележиться до нашоі де́ржави, а не чужий. „Квартира найнята на годъ по мартъ“—значиться не до 1-го числа марця, а до 1-го а́прилля (квітня). По-украінський *по ліс* назначує межу й кінець чийогось поля коло ліса, а в великоруські мові це назначує гряницю де́ржави й за лісом, цеб-то поти, поки росте й ліс.

Предлог **під** (насподі) вживається в мові й замісць предлогів коло, при (недалечко): ти сховався під возом, а я сидів під хатою на призьбі й під повіткою; уліки складяні під коморою (коло стіни комори, або в ганку с покрівлею коло комори). Найбільше сіл під Киівом, цеб-то недалечко од Киіва.

Як прелоги **з**, **зо**, **с** стоять з орудним падіжем, або як вони бувають приставками до дієсловів, то вони назначують діяння одного предмета сукупно з другим: батько оре з двома синами; я жив с тобою, як риба з водою; ми змовились, зговорились з сусідами; я стикнувся (столкнулся) в гостях з своім ворогом. При такому значінні ціх предлогів і треба писати: я *спочуваю* тобі в горі, маю спочування до тебе, як і вживається ця приставка в стародавніх украінських словах: соболізную тобі, спобо́люю кому, маю спобоління до покривжених *).

Польська приставка в отаких словах: співчуваю, співчування, або співробітник (сутрудовник) надає неправдиве значіння цім словам, бо вона показує не половину, а навить менче половини діяння: співчуття—трохи не половина чуття (слуха), співпочування—сливе половина почування; співробітник—спів робітника, а не сутрудовник;—це народнє слово трудовник с приставкою **су**: Господа милостивіі, божіі трудовники, подайте милостину каліці сліпому!

Приста́вчаний предлог **су** назначує сукупність діяння, або сукупність становища: сукупна хата, сукупний дім—це дім,

---

*) Охъ раю пресвѣтлый! Ты мнѣ спопоболи.
И шумом листвій твоихъ печаль мою утоли. (Київ. Стар. стародав. „Плачі“.

збудований двома або трьома братами, або й цілим гуртом, компанією; сукупні городи над річкою обгорожені тином тільки од улиці і всередині не поперегорожувані один од другого сумежного города. Сукупна квартира, житло, кімната—де живе кільки пожильців укупі (совмѣстная квартира). Ця приставка су все одно, що й приставка **па** в словах, котра дає значіння половинчатости, неповности прикмет: сугорби це ледві примітні на полі, дуже спадисті горби; сутінки—ледві примітні тонкі поступінні переходи тінів і фарб; патолоч—це не зовсім витолочений худобою, а тільки трохи помятий сінокіс, або засів; паросток, пàгонння—молоденькі гільки; парубок (в Черніг. губ. паробок) це хлопець, ще не справдешній робітник; пасинок, пасербиця—зведенюки сини й дочки вдівця й удови, котрі побралися.

Предлог **пере** в приставці назначує рушіння вповерек чогось: не переходь міні дороги с порожніми відрами, впорожні, а з відрами вповні; а приставчаний предлог **про** в дієсловах назначує рушіння через середину предметів наскрізь: я протовпився, мене пройняв наче наскрізь пронизуватий вітер (сквознякъ) у клуні з обох одчиняних насупроти воріт. Неправдиво пишуть: я був перейнятий думкою, ідеєю, страхом за своє життя. Переймать можна того, хто йде або йіде шляхом, або худобу, а думка нікого не переймає, а проймає людину, або промикує, як от кажуть: дощ промикується в землю, проміння промикується кріз гілля, або кажуть—тепло, гаряче проміння вникає в землю, в рілю; дощова вода вникає, всисається, промикується в пісок; людина промкнута високою думкою, світом науки.

Предлог **за,** як ставляється з орудним падіжем, назначує рушіння одного предмета, або становище неживотніх предметів одного за другим: вловчий і хорти погнались за зайцем; за весною йде літо; за животтям іде слідком хороба, конання й смерть. Неправильно дехто пише: я шукаю за книжкою, шукаю за виданнями давніх журналів, шукаю за наймичкою, цеб-то напитую наймичку, (бо йіі ніхто ж не загубив, щоб йіі шукать і знайти). Після дієслова шукать ставляється падіж часточний без предлога: шукаю книжки, шукаю ключів.

Склáдані предлоги пишуться с пружками між двома складяними частками: *з-за, с-під, по-за, по-під, по-меж, по-зад, по-перед*. Але йіх можна писати вкупі, без пружка.

Завдання. Напишіть і попідводьте предлоги з словами й надпишіть падіж. Ой на горі курно та димно; за туманом світа невидно. Ой на горі та женці жнуть, а попід горою долом долиною козаки йдуть. Попереду Дорошенко—веде своє військо, військо запорожське хорошенько. Посереді пан хорунжий (той, що несе корогву військову); під ним кониченько, під ним вороненький грає дуже. (Народня пісня). Од запічка до порога не далекий світ.

Ті предлоги, що правують будлі-якими падіжами усяких йменнів, завжди ставляються окроми од тіх слів, котрими вони правують. Але як предлоги служять за приставки до яких-небудь слів, то вони стають суцільними з словами, зростуються з ними й ніколи не одрізняються од йіх в писанні, наприклад: при дорозі, на селі, в хаті, до горóда, прийшов, причепивсь, причепа до мене, навчать; наговорив, наказав три мішки гречаної вовни; в хату ввійшов хтось; ступив,—вступив, до города доіхав.

Предлог **в** змінюється для полегкости в вимові на **у**, як він стоіть після слів, котрі кінчаються на півзвучні букви: пішов **у** хату (а не в хату); вони пішли в хату. Таксамо предлог **в** змінюєтьсо на **у** й тоді, як він трапляється в приставці до слів: він увійшов у садок, а його жінка ввійшла слідкóм за ним.

В предлогах **без** і **через** буква **з** ніколи не змінюється на **с** перед усякими словами й навить у приставках: без премінно, через тин, але в приста́вчаному предлозі **роз** буква **з** змінюється на **с**, як вона стоіть перед буквами **к, т, п, х:** розгорнув книжку, роскажи, роспринДився, ростоптав сніг, розсипав сіль. А як приставка роз стоіть в слові, котре починається з **с**, то буква **з** не змінюється на **с:** розсіяв борошно по хаті. В слові росказать треба писати **с**, бо цей дієслов стуляний з слова—казать і приставки **роз.** Неможна писати: зказать, зкасувать (панщину, або що знищить), ссякла вода, а треба писать: сказать. скасувать, зсякла вода.

Предлоги **ви, воз, пере, роз** нігде не вживаються окроми, а тільки злучуються докупи з словами, як приставки: вийшов, возвіз (дорога меж горами вгору), перелазить, росказати. Вони звуться *приставчаними*.

В українські мові нема самостійних предлогів **зі, уві, зу:** зі мною, уві Львові, зустрічать (зострічать). Ці предлоги єсть у́ деяких галицьких говірках, і йіх вживають замісць **зо, у** (с предлога **в**): зо мною, у Львові. На Україні вживають в мові тільки як приставчані предлоги **ді** (до) і **зі** тоді, як ці предлоги в приставці трапляються перед півзвучними буквами, або перед буквою **й:** дізнався, дістав с почти лист; здійняв руки до Бога (простяг руки, ніби зняв йіх з місця на плечах); гуси здійнялися з місця; бодай ти вечора не діждав! Предлог **зі** ніколи не вживається окроми од слів, а вживається таксамо в приставках перед буквою **й:** місяць зійшов, і часом ще й с приростком **і** після півзвучних: „Чом, чом не прийшов, коли місяць ізійшов? (Народ. пісня).

Самостійного предлога **у** в українські мові зовсім нема (хоч дехто вживає його), а є тільки предлог **у,** змінний завсегда на **в:** в хату, у хату. В великоруські мові цей предлог назначує місце, або становище одного предмета коло другого предмета, і має значіння наших предлогів—*коло,* край, кінець, біля, підля: *сижу у окна*—коло вікна, край вікна; *у моря*—коло моря, *у стола*—кінець стола. Як приста́вчаний предлог, **у** в нас вживається в Черніговщині замісць **по:** убачив—побачив (в Ганни Барвінок). З цієї причини неможна вживать отаких предлогів, як пишуть і в Галичині.

В українсько-галицькому письменстві приставчаний, але як опрічній самостійний предлог **у** вживається в словах замісць предлога **од:** усунути—одсунуть, уникати—одникать (цеб-то одмикувать, одхилятьєя) і т. д. Це предлог польський, і в польські мові має значіння предлога—**од,** як і в галицько-українські. Цей приставчаний предлог по українській мові повертає напереверт йіх значіння для нас, бо по-нашому виходе так, що треба щось всунути в середину другого предмета, в саме нутро, а не одсунуть: усунь одежину в скриню, або

всунь йіі в мішок; дощ уникав у землю, дощова вода вникає в ріллю в одну міть. Та в нас і не кажуть: наймит одникує од роботи, а кажуть—одмикує од роботи, цеб-то одхиляється од діла.

(С причини такого вживання цієї польської приставки в Галичині повиводили вже с польських слів такі хибні слова: од слова uczucie (чувство) вивели слова: відчувать, відчування (цеб-то одчувать, одчування), відчит, відчитать (одчит, одчитать).

Тимчасом предлог од (і від) назначує рушіння *од діючого предмєта*, або в самому животньому предметі, і вийшло значіння ціх слів таке, що людина не почуває чогось, а одганяє од себе почування, читання і т. д. (Таких слів неможна вживати в книжні мові, як от неможна вживать польського слова рух і виведяних од його слів: рухінє, рухається, ру́хає (рушіння, рушає, рушається, рушали, рушилися, порушився (чоловік підірвався), порушений (за землю).

(Неможна писати україньських слів, поперекручуваних в окра́інних підмовах та говірках: жало—джало (в Борзенськ. пов.), дзендзюристий—джинджуристий; чепоруха—дженджеруха, джеркот, джеркотать (в Куніша, Черніг. губ.)—шварготать, ґерготіть (про єврейську мову, бо в йіі нема букв **ж, дж,** а є найчастіші звуки: **дер, гер, ш,** залізо—желізо (Волиньськ. губ. Староконстант. пов.), і т. далі).

§ 58. С О Ю З *)

Союзом зветься незмінна частка мови, котрою неначе звязуються в одну суцільність мови або однакові слова, котрі бувають частками речення, або й цілі нарізно поставляні речення задля того, щоб ці усі слова скласти в одно суцільне, часом величеньке речення.

Замісць того, щоб казать: воли пасуться, корови пасуться, або ремигають (жуйку), кажуть: воли **й** корови пасуться **та** (потім) ремигають.

Ці коротенькі частки неможна тикать у мові й у писанні, як хто схоче. Вони вживаються там, де йіх доконче потрібу́є сама тяма в мові, або значіння реченнів в тім, за

*) Слово *союз* є в україньскі мові, то й нетреба зміняти його на инче: до халяв пришивають пришви, пришитки, а на чоботи наставляють союзи, нашиті зверху на чоботи, котрі *злучуються* докупи с старою шкурою чобіт.

що йде розмова. Бо це значіння й тяма реченнів буває неоднакова. Ми то згожуємось у чомусь з людьми, то не згожуємось і т. д. і при цьому вживаємо в мові все инчі союзи. Ти кажеш *так, але* хтось скаже *або* прикаже *инак.* З цієї причини союзи по значінні й тямі реченнів бувають:

1) **Звязувальні** (або злучувальні), котрі тільки ніби звязують і злучують докупи опрічні, але в чомусь схожі слова: *і, й, то, та, же, ж, теж, таксамо, дотого, що, шо;* 2) **сперечальні:** *а, але, однак, одначе, оджеж, одже,* ож, аджеж, адже, аж, ще, іще, *хоч—але, дотого;* 3) **умовні:** якби, якби-то, коли—тоді, колиб, колиб-то, тільки, щоб, шоб; 4) **причинні:** *бо,* через те-що, тим-що, одтого-що; 5) **порівняльні:** ніж, як-так, коли-то, наскільки—настільки, наче, неначе, начеб-то—ніж; 6) **пояснюючі:** навить, сливе, сливи, сливинь, це, оце, нетільки—але, так-що, нехай, хай, най, ни, щоб ни, коли—тоді, доки—дотн, поки—поти, ніби, ніби-то, буцім-то, буцімби-то, так-що аж; 7) **розділяючі:** або—або, або так—або инак, хоч—хоч, чи—чи, чи так—чи инак, ні-ні, ні так-ні инак, ані-ані; 8) **поступінні:** спочатку, потім, далі, врешті, нарешті, вперше, вдруге, вдругорядь, що-аж, аж. 9) **питальні:** невже? чи? чи пак (після дієсловів-чи заховали пак випрані сорочки? чи поприймали пак з стола миски та ложки?) чом? чому? нащо? навіщо? одчого?

Союзи бувають **поодинчі** чи прості: і, й. а, же, ж, але, еге, так, або **скла́дчасті,** складяні з двох або й більше часток: на-ві-що, на-що, оджеж (а-от-же-ж), адже (а-от-же, аж). В швидкі мові усі ці частки злились докупи, і з їіх вийшли складчасті союзи: аджеж, адже, і вкорочений союз аж. Таксамо с кількох союзів вийшли союзи: оджеж, одже, ож (от-же-ж, от-же), навпісля (на-в-після), теж, таксамо (те-ж, так-само), по-тім, або (а-бо), але (а-ле), одначе (од-наче), щоб (що-б), колиб (коли-б), якби (як-би). **Скла́дчасті,** або складані союзи складаються або с самих таки союзів з цілого їіх рядка, як от: аджеж, оджеж, отак, (от-так), або з усякових займенників: що, що-б, тим-що, чом, чому (чийому, чиім), оце (о-це, от-се), це-б-то.

Союзи ще бувають **па́рні,** котрими звязуються двоє яких-небудь реченнів: коли—тоді, доки—дотн, поки—поти, де—там,

кудою—тудою, як—так, як—тоді. При першому союзі сливе завжди ставляють другий одповідній йому: куди підеш гулять ти, туди піду й я. Кудою ти йшов через місто, тудою піду й я. Буду служить дoти, доки схочу. Поки ми жили в батька, поти нам було добре. Де ти, там і я. Як пороблю усю роботу, тоді прийду до тебе в гості. Часом одни з цих парних союаів викидається: робитиму й працюватиму, аж поки сонце зайде.

Декотрі союзи вживаються по кільки раз при перелічуванні предметів, як *повторяльні:* ні сьогодні, ні завтра, ні післязавтра не ходитиму на роботу на поле. Або пан, або пропав. Надворі восени́ буває то дощ, то сніг, то о́желедь, то сльота́, то не́гідь та мряка.

Замісць союзів, а найбілше парних вживається багацько прикметників: кудою—тудою, де-там, куди—туди, як—так, коли—тоді.

Щоб дізнаться без помилки, чи ці слова бувають прикметниками в реченні, чи союзами, треба вважать на те, чи вони назначують в рече́нні місце або час на питання—куди? кудою? де? коли? чи вживаються для звязування двох рече́ннів: куди ти оце йдеш? де ти оце був? і, ут. *куди, де* будуть прикметники, бо натякають на місце. Куди ти йдеш, туди й я піду с тобою; де ти оце був, там і я буду: тут ці слова будуть союзи для звязування двох реченнів. В реченнях питальних вони завсігди бувають прикметниками (коли ти підеш у гості?); а в реченнях оповідальних ці прикметники бувають союзами. Коли-то ще ростане сніг? Коли-то настане весна красна? Як підуть горамн филі, як полетять горами сині хмари, коли чорний кленок хилитається до коріння, коли дуби тріщять,—страшний тоді Дніпро! Тут усі слова: як, коли, тоді вже будуть союзи, а не прикметники, бо вони звязують докупи кільки реченнів, не показуючи на місце діяння.

При розбіранні слів часом буває трудно дізнаться, чи то союз, чи займенник в союзах, зробляних з займенників, або с прикметників: шо, щоб, що би, чого, чогось, якби, цеб-то, тоб-то, колиб; а найбілше трудно одрізнять союз *щоб* од займенника *шо б, що б,* де союзи *б, би* пишуться окроми од

що. Що б буває займенником в тих реченнях, де воно буває самостійною опрічньою *часткою* речення, як діяльник, або як винувальний падіж після дієсловів: що я сьогодні робитиму? Що б я оце йів? В ціх речéннях—*що, що б* поставляні замісць предметів: яку роботу я робитиму сьогдні? який поживок, яку страву я йів би? В ціх реченнях—що, що б одповідають на питання—що? і показують на винувальний падіж, залежний од дієсловів робить, йісти. Тут *що, що б* будуть займенники в винувальнім падіжі, і після йіх треба писати союзи *б*, би нáрізно, окроми од слова *що*. Часом *що* і що б бувають в речéннях і діяльниками, як от і займенники *щось, хтось*, найчастіше при дієсловах ніби безособних: що там в кутку зашаруділо? чи миша, чи пацюк, чи таркан? *Що б* оце трапилось з батьком в дорозі, *що* його так довго нема? Поіхав мій миленький, *щоб* він не вернувся. В ціх реченнях перші *що, що б* постявляні, як діяльники, замісць діючих предметів у йменному падіжі, а дальші—*що, щоб* служять вже за союзи для звязування двох реченнів, і тут треба вже писати—щоб, не ставляючи союза *б* окроми од що, як от союз—бодай (оце вернувся).

Те ж саме треба сказати й за прикметники *теж*, та *коли б як би*, де б, як вони вживаються сукупно с союзом *б:* коли ти прибудеш до мене? Коли б пак, як би пак ти прибув до мене. Де б ти ни був, я за тебе памятаю. В ціх словах треба ставить союз б окроми од слів, бо вони прикметники. Слово теж треба писать сукупно, не одділяючи союза *ж*, як воно буває прикметником: я теж (таксамо) одпочиваю од роботи; але як воно є займенник і стоіть в реченні, як діяльник або після дієсловів, тоді треба ставить *ж* окроми: те ж таки саме трапилось і міні, як і тобі.

Союзи: невже, ані, авжеж, атож, аджеж, оджеж, одже, адже, оце, нáдто, занадто, аби, аби́як,—хоч би декотрі з йіх вживались, як прикметники в реченнях, пишуться сукупно, а не нáрізно, як йіх каже й вимовляє народ, не розбиваючи йіх і не дроблячи на частки: а то ж, от се (оце), не вже ж, от же ж, а от же ж і т. д. Усі ці слова позростувались докупи в народні мові на Украіні, а в окраінних говірках ще й досі вживаються врóстіч та врóзбит.

Союз *і* змінюється на *й* для полегкости в мові тільки тоді, яв він трапляється після слів с кінцем на повнозвучну букву: вона й він були в мене сьогодні; він і вона були в мене сьогодні.

Союзи *ж*, *б* не зливаються докупи с словами: коли ж то буде те свято? Де б я ни був, я за тебе памятаю; бо тут союз *б* стосується до дієслова: був би, була б, хоч часом цей союз ставляється поперед дієсловів після першого слова в реченні; але він ставляється й після дієсловів: кудись пішов би, та не знаю куди.

Завдання 1. Напишіть, попідводьте й понадписуйте зверху, котрі есть займенники. Вийду на поле, гляну на море. Сама ж я знаю, шо міні горе. Сама ж я бачу, чого я плачу: бо вже ж матінки та й не побачу. Нащо ти поламав свої цяцьки? Щось у лісі зашуміло: сосна з вітром говорила. Що ото там горить? Я знаю, що ти робиш, чого ти журисся, та не скажу тобі за це. Я роблю те ж таки, що й ти, бо ми обидва нічого не тямимо в цім ділі. Чогось міні тяжко, чогось міні важко! либонь я умру. Чого це ти до мене все чепляєсся? Запряжу я бугая, куди люде, туди й я. Гей, соб, бугáю! та поідем до гаю. Добри—вечір, дівчино! Куди йдеш? Скажи міні правдоньку, де живеш (народні пісні). Щоб дійти до розуму й до пуття, треба набіратись розуму з науки та с книжок. Що б там люде ни казали, а ти людей слухай, а свій розум май.

§ 59. Викрик

Ви́криком зветься незмінна частка мови, котра вживається в мові тоді, коли люде виявляють через неі свої усякові почування: радість, горе, тревогу і т. д. часом і часто справді с криками та репетуванням, як вони почувають в душі або велике горе, або великі радощі.

Почуваннів у душі кожної людини багацько, і з цієї причини й ви́явків тіх почуваннів словами, криками й за́кликамн теж багато.

Викрики для виявління почуваннів от які. Для виявку *дивування:* о! он-як! от! ото! ого! огого! овва! чи ти ба! невже! от

тобі на! ой! Для виявку *радощів:* ой! а! (це ви?), гоп, гоп—чуки, чуки! гоп-чук! гопчук-га! гоп-га! юхи-тюхи! дзень-дзень! цок-цок! туп, туп ніженьками! дзень, дзень підківками! гопчук-га тропака! бо я зроду така (народня пісня). *Гукання:* гей! гов! агов! гоп, гоп! ке! ке сюди! кете лиш сюди! *Обзивання:* га! чого! чого-там? що? *Гидування* й *нехтування:* пфу! ат! ет! пхе! бє! вє—ка́ка! (дитячі викрики). *Лякання* й *страху:* ох! ух! гвалт! ой лишечко! ох міні лихо! гурр турр! *Нахваляння* й *сваріння:* кудиж-пак! ну-ну-ну! (як сваряться пальцем), ага! (попався)! аба! (вкорочене—а бачиш, як щось вийшло погане од помилки). *Заборони* й *спину:* цссс... цить! цитьте! тпру! (для спину коней), дзус! а дзуски! зась! зась тобі! геть! гетьте! *Печалі* й *смутку:* ой! ох! ой Леле! ой Лелечко міні! (в Полтавськ. губ. замісць—ой Боже мій), гай, гай, милий Боже! ай! (боляче). *Показування:* на далекі предмети—он! оно! он-о-но! от! от-о! ген, ген! (на дуже далекі предмети. Ген далеко синє море іще жевріє в огні! Старіц.), онде! ондечки! для показування ближчих предметів: ось! ось-о! ось- ось-о! (осьосьо), ось-де! осьдечки! *Присилування й принукування:* ну, нумо, нуте! нуж! нуж-бо! *Перегукування* і *перекликання* в лісі або на полі: гоп! гов! агов! *Сміху та реготу:* хи, хи, хи! ги, ги, ги! (дурний сьміх). *Подавання:* на! нате! *Божіння* й *проклинання:* йій Богу! єй Богу! єй же Богу! йій Богу і присяй Богу! (присягаюсь Богу), бодай! (Бог-дай), Біг-ме (йме) (Коломия в Галичині), кадук (чорт) твоі матері! (Волинь). Цькування собаками: кис, кис! уджга!

Для показування великоі тиші вживаються прикметники, як викрики: ані-чичирк! ані-шелесть! ані-телень! ані—хи́бить (од хи́бний;—про міру).

Для скликання й проганяння домашніх животин та птаства вживаються опрічні викрики:

Для проганяння животин та птаства вживаються отакі викрики: гай, гай!—для ворон, а киш! а кишà!—для курей! а гиль! а гиля́!—для гусей і качок! а кот! а кота́! тпрус! а дзус! —для котів; а вон, а во́на!—для собак, терлуч! а ли́шки;—для одлучіння телят од корів; аля в хлів!—для свиней: а кучю!—для овець; гей! на поле—для худоби; ньо! в поле—для коней!

Для скликання птаства й животин вживаються слова вже инчі й ласкавіші: тютю, тютічки!—для курей: квоча́, квоча̀!—для квочки; ціп, ціп, ціпочки! цюр, цюр, цюру!—для курчят; гулю, гулю, гуліньки!—для голубів;тась, тась!—для качок; гуль гуль!—для каченят; бирю, бирю!—для овець; сі сі сі!—для ягняток; козю́, козю́! —для кіз; би́цю, бицю!—для худоби; мінь, мінь!—для телят; косю, косю! трьох, трьох! (приказують, наставивши полу, ніби манять до оброку); а чіп! не чіпай!—для цуцинят; вацю, вацю, пацю, пацю! ваціньки!—для свиней; на цюцю, на!—для собак; кицю, кицю, киціньки!—для котів.

Найбільше в мові таких викриків, котрими люде передражнюють крики животин та птаства й силкуються підробить свій голос під крики животин: няв, гав—для котів та собак; му! про худобу; ме, мекеке, бе, бє—для овець та кіз; рох, рох, куві, куві—для свиней і поросят; сококо, кудкудак, квок, киррр, кукуріку—для курей; кге, кге, кге!—для гусей; ках, ках, ках—для качок; гулу, кгулу!—для индиків; цвірінь—для горобців; кра, кра, ква, ква—для ворон і жаб; пугу!— для пугача; кукував!—для сича; куку!—для зозулі; тьох, тьох, тьох!—для соловейка; го-го-го!—для коней; куві, куві—для поросят; дззз... джжж! –для мух, ґе́дзів та шершнів.

Для правування волами вживаються два викрики: *к собі* (соб), це б то як чоловік махає батогом *к собі*, на ліву руку, і *цабе*, котре склалося с слів—*од себе*, цеб-то на праву руку: од швидкого вимовляння букви *одс* злились в один звук *ц*, і вийшло в швидкі мові—цабе́. Для правування кіньми на Поліссі скрізь кажуть: гіття́, або гаття! замісць степового українського: ньо! При запряганні волів кажуть: ший ставай! держачи напоготові ярмо с притикою. І воли знають ці викрики добре й самі закладають шиі в ярмо.

§ 60. Є ще багацько звукопідробляних викриків, котрими люде підроблюються в мові під звуки од усякових предметів неживотніх: гу! свись! гурк! деррр! гуррр! гур-гур! *) (про

*) Играшка в чорта та янгола: гур—гур!—хто прийшов?—Чорт. Чого тобі треба?—Людськоі душі! Дзень, дзень!—Хто прийшов?—Янгол (або Бог). —Чого тобі треба? Янгол бере ко́го-небудь і одводе в свій стан. Потім іде меж двома рядками битва.

вітер), скрип, рип! (про вози, давно немазані, двері, або сухі дерева в лісі), трісь! лусь! (про двері, що лущять і тріскаються на мороз); трах! гур! стук! (при громі), бах! (як часом бахкає й бризкає пиво с пляшки), гуп! бух! бусі! (на землю); бебех! геп! (як упаде щось завальне́ та мяке); трунди! (про скрипку), лясь! (вдар долонею по мякому); хлюп, плюсь! (у воду), ком, ком, ковть! буль-буль! (про жування поживку й глитання їіжі й при питті): ком—ком!—було б двом, а ви й самі спожили (поіли); штурх! штрик! (чимсь гострим); торк! пхиць! (торкать ліктем помаленьку й потаєнці або ногою під столом); шкряб! (ножем), шелесь! (за листя); брязь! цок! дзень! пись! кидь! бев! бов! (про дзвони); дзяв, гав! (про цуцинята), хап! скік! лап! беркиць! (додолу впасти); шелесть, шусть! (у хату швидко й несподівано); гульк! (зьявився раптом в дверях), і т. д.

Сливи од усіх звукопідробляних викриків, та й инчих загалом, виведяні дієслови: охать, ойкать, гаґакати, няв-кать, бовкать, мекать, мукать, рохкать, кувікать, кгекгать, кахкать (про качки), сокотать, кудкудакать, кукурікать, кувать (про зузулю), тьохкать, густи (гу!), свистіть, цигикать, трундикать (на скрипці), штурхать, ковтать.

Багацько є викриків, виведяних од дієсловів: джигнуть (батогом), джиг! пхать—пхиць, торкать—торк, вигулькнуть—гульк! тиць (в куток)—тикать, пик-мик! (запикнуться в мові), цмакать—цмак! (при йіжи), цмок! (при поцілунках), шубовснуть (у воду)—шубовсть! тупать—туп! штовхать—штовх! хлюпать—хлюп! шу́гать—шусть! (про великі птиці), але про гречку кажуть: обшу́гать на легкому коміні, цеб-то обігнать легенько на гречані крупи луску з зерна; за инчу пашню кажуть: обдерти ячмінь—на дерть для годівлі кабанів або коров, або на яшні крупи. (На Волині—на драч, замісць дерт).

В речѐннях викрики, що стоять с початку мислі, одділяються запятою, або після йіх ставляють знак викрику (!), але тоді вже на кінці реченнів знак викрику не пишеться, а ставляють точку. Можна ставлять знак викрика і вдруге, на кінці речення. Але викрики ой, ох, ай не одділяються од речення ніяким значком: ой Боже мій! ох міні лихо! О! це

ви прийшли до мене так зарані. Ух, ух! соломяний дух! Куку! куку! закувала зозуленька в лісі.

Завдання 1. Ой пішла б я на музики, коб (колиб) дав батько пятака! Закрутилася б навіки, та вдарила тропака. Туп, туп! ніженьками;—дзень, дзень підківками! Гоп-чук га, тропака! бо я зроду така (народ. пісня). Ой чук, чукú, чукú! та куплю я черевики. Ой поіхав мій чоловік та у поле в степ, а я свою куделицю та об землю геп! Кажи гоц! як перескочиш. А ворони старі жони пішли танцювати, а крюк та за дрюк—пішов підганяти. А синиці по полиці ніженьками туп, туп! Колиб же нам горілочка, то б ми пили тут, тут. Ги, ги, ги!--сміється дурень: в нашої сусіди родився Каленик, та не скажу, як звуть.

Перепишіть і попідводьте усі викрики в речéннях.

Завдання 2. Виведіть дієслови й ймення предметні од оціх звукопідробляних викриків: ква! кра! дзень! телень! шелéсть! бов! бом! бев! (про дзвони); телелень! дзелень! (про маленькі дзвони); трісь! лусь! буль! скік! ляп! штовх! лап! щип! хап! дззз! джжж!..

Завдання 3. Батько прийшов голодний та сердитий з дриветні, чи с клуни, та шусть у хату! Мати гульк з дверей с кімнати! Дочка с переляку зирк на вікно! кіт скік! скіць! на піч, а дочка мерщі стриб у одчиняне вікно! Мати зараз штурх коцюбою в піч, а потім хап миски з мисника, та на стіл! Людське життя на землі, як булька на воді: вітер свись! булька трісь!

Переробіть ці викрики на дієслови й напишіть вкупі з діючими предметами.

Як оддієсловні викрики трапляються всередині речень, то вони ставляються замісць дієсловів, і тоді в реченнях вони бувають сказуємимн словами, а через це після їіх не ставляється викрикувальний знак і пересовується на кінець речення. Коли ці викрики трапляються на кінці реченнів, тоді після їіх треба ставлять викрикувальний знак, або часом питальний: вітер свись! а пляшка додолу бух! От тобі й на! Викрики—геть! ну! цить! ке! спрягаються по загадувальному способі дієсловів: геть! гетьте! ну! (множ. число) кете! цитьте! нумо! нуте! Ой нумо, нумо Шума

заплітати! А в нашого Шума (ліс весною з листям) зеленая шуба. А нуте лиш, діти, до роботи!—це замісць:—А йдіть лиш, діти, до роботи.

Викрики показувальні он, ось, ген-ген! показують поступінність да́лечі й близкости предметів: он! он-о! онде!—це не дуже далеко; ононо! ондечки! показує далі, на дальші предмети; ген—ген! показує на далеку далеч. Ген! далеко синє море іще жевріє у мглі! (Старіцький). Викрики ось, ось-де показують на близьке місце предметів; ось, ось-осьо! показують на ще ближчі предмети; осьдечки! показує вже ясно й докладно на саме місце найближчих предметів.

Як викрики кликальні, ще вживаються в українські мові цілі дієслови: неруш! (не зачіпай); нечіпай! вкорочене—не зачіпай! стривай, постривай! тривай! потривай! тривай лишень! почкай! цеб-то підожди мене, спинись на шляху та підожди мене. Ці слова мають ще й таке значіння: почкай! тривай лиш! ти не так робиш роботу, як слід (спинись в роботі); тривай! почкай бо! ти не те кажеш, що міні треба (перебивається розмова). Ці дієслови не спрягаються, бо не кажуть: я потриваю, я почкав, він тривав. Ці викрики—це перероблена остача дієсловів чекати (ждать), тримати (держать), котрі в первопочаткові формі дієсловів, сливе польських, й досі животіють в підмовах галицьких та потроху в Подольськ. губ. і в шести південних повітах на Волині. (Бо в давню давнину колись-то мова польська, великоруська й українська були ближчі одна до однієі, і в їйх було ще більше спільних слів. На Угорські Русі й тепер ще кажуть замісць—або́, польске альбо, хоч там поляків ніколи не було).

Ці усі стародавні викрики, як перетворені з дієсловів, вживаються тільки в загадувальному способі в 2 особості поодинчого й множеств. числа: тривай!—тривайте, почкай!—почкайте! стривайте! потривайте!

Цім параграфом звичайно закінчується курс викладів грамматики въ 1-му классі гімназій. Параграфи: Словозбудування й Зміна звуків в склоніннях і спряжіннях викладаються в 2-му классі.

§ 60. Словозбудування

Ті слова, що мають у собі кільки складів, складаються з невеличких часток. Окрім односкладних слів: в, на, при, об, ох! по і т. д. решта слів складається с *коріня, приставки* й *закінчення.*

1) Корінь слова єсть незмінна частка слів, у котрій буває тільки один склад, найбільше перший склад с початку, на приклад: *гор*—а, *гір*—кий, *гор*—іть, *гор*—ниця, *го́р*—яний, *світ*—ли́ця, *вод*—а, *вод*—иця. Корінь це є грунт слова, с котрого росте й розростається слово по обидва боки.

2) Як додамо спочатку до коріня сло́ва який-небудь додаток, або як приставимо спереду до коріня якусь приставку, який-небудь предлог, то ця часточка, цей додаток зветься *приставкою* (або префіксом), наприклад: *при́*—горок, *су́*—горб, *при*—горіть, *з*—горіть, *на*—горіть, *чеп*—ляться, *од*—чепиться, *при*—чепиться. Приставками до коріня слів найбільше бувають прості предлоги *на, в, у, об, при, пере*, на—робить. на—гово—рити, по—каз—ува—ть, при́—їзд. За приставки служять ще прикметники: *ні, ані* і складчасті предлоги *ні*—який, *ні*—що, *попо*—йісти, *поза*—вчора, об—ма́зать.

3) Усі склади́, що ставляються в словах після коріня, звуться *закінченням* слова. Ці закінчення часом бувають чималі й довгенькі, і тоді вони діляться на *флексії* й *суффікси* *). Флексіями звуться ті склади на самому кінці слів, котрі змінюються по падіжах та особостях в склонінні та в спряжінні слів: кін—*ь*, кон—*я*, кон—*еві*, ко́н—*ю*, кон—*ем*, на кон—*і*; ма—*ю*, ма—*еш*, ма—*є*, ма—*ємо*, ма—*єте*, ма—*ють*, ма—*й*, ма—*йте*. Ці закінчення неначеб-то згинаються, бо латинське слово флексія значить—*згинання*. А *суффіксами* звуться ті букви й склади, котрі ставляються в довгих словах всередині меж корінем і флексіями і злучують їїх до-

*) Префікс, суффікс і флексія—це латинські слова, виведяні з латинських дієсловів: práefigo, xi, xum набивать, прибивать цьвяшком спереду, зверху; suffigo, xi, xum—взагалі—прибиваю, а слово флексія—од дієслова flecto, flexi (гнув), нагинаю, згинаю, бо при словах флексія, цебто кінець слів неначе згинается, гнеться: ліс, ліс-*а*, ліс-*ом*, в ліс-*і*.

купи, наприклад: бід-н-ий, бід-н-ого, міц-н-им, бат-ьк-ові, чеп-*ля*-еш. В ціх словах букви *н* і склади—*ьк*, *ля*, звуться суффіксами. Ціх суффіксів в довгих словах буває чимало: зел-ен-ку-ват-ий.

Ті слова, котрі мають тільки самий корінь без приставок та без суффіксів, звуться *коріннми*, як от, вод-а, сте́л-я, гор-а, діл, вал, віл, кінь, та усі односкладні предлоги, союзи й викрики: *на, під, у, в, з, зо, і, й, та, ой, ух! об, бо*. Уся решта слів, що мають корінь з суффіксами, звуться *ви́водними*, як от слова: го́р-я-н-ий, вод-я-н-ий, вол-о́в-ий, кон-яч-ий, кін-ськ-ий і т. д.

В словах корінь с приставками й суффіксами, але без флексій роблять *грунт* або *основу* слова. Цей грунт чи основа буває йменний і дієсловний: *читанн*-я, *чита*-ю, *співа*-єш. В ціх словах *читанн*(я), *чита*(ю), *співа*(єш),—будуть *основами* або грунтами слів.

Флексіі звуться *змінними* частками слів, бо вони змінюються в падіжах і особостях дієсловів: чита-ю, чита-єш, співа-й, кон-ем, кон-еві. Суффікси це *незмінні* частки всередині кожного слова. Вони звуться *вивóдницькими*, бо через їх і за їх поміччю од коріня слів виводяться инчі частки мови. Як до коріня приставляються инчі суффікси, то виходять инчі частки мови, а часто вони змінюють і значіння слів, наприклад: біл-*ок* (в яйці) це йменння предметне, а біл-*и*-й, це вже буде йменння прикметне; біл-и-ть, забіл-*ова*-ть—це вже буде дієслов; бі́л-к-а, (чоловік) біл-*яв*-ий, тут суффікси *к, яв*, вже змінюють саме значіння слів, бо білка зьвір, а білявий буває чоловік.

Завданння 1. Виведіть од оціх корінів слова́ так, шоб з їх вийшли усякові частки мовн, або й назвища инчих предметів, і напишіть ті слова: *куп, плак, пис, чит, гор, різ, сір, кри, лік, черв, зел.*

Завданння 2. Приставте будлі-які приставки до ціх слів: гнуть, хилити, прясти, їхать, везти, возить, стлать, малювать, спать.

Завданння 3. Додайте до ціх слів инчі суффікси й повиводьте инчі які-небудь слова: дзвін, цвіт (на садкових де-

вах), їїжа, пиття́, спів, світ, ходá, різник, журбá, дуб, липа, дерево.

Завдання 4. Додайте флексії й одділіть їїх од основи пружком в цíх словах: садок, хата, мовчать, балакать. В дієсловах пишіть флексії тільки по одній в деяких часах та особостях.

Для приклада розберемо кільки слів: кор-як (в инчих місцях—ківш, для набірання пашні), кор-ец-ь; кор-чак-а, кор-а—виведяні од слова кор-ін-ь. Слова: с-трàв-а (варений поживок на обід або вечерю), по-трàв-а (число страви на обід: дві потраві, три потраві і т. д.) виведяні од слова—трав-а, бо в давню давнину страва, це б то їїжа, потрава, поживок складались з усякових трав, як от і в наш час:—салата, кріп, молода кропива, цибуля, часник, морква, капуста і т. д. Од цíх слів виведяні дієслови: травúть (про шлунок), перетравлювать (переварúвать по великорусск.), не-с-трав-н-іст-ь (як шлунок погано трáвить поживок), трив-н-úй (обід, поживок „питательный“), не-трив-н-úй, трúв-н-о (міні од доброго обіда). Од слова жив-ить-ся (треба ж чимсь живиться, щоб не вмерти)—по-жив-ок, по-жив-и-ть-ся, жив-от-т-я (жизнь), живіт, жив-от-і-ть (существовать), жив-от-úн-а (церк. слав. животное, хоч і в великоруськ. мові є слово животúна: „эхъ ты, животина“!), жив-от-ін-н-я (существованіе). Од слова пастись виведяні слова: паш-а (трава, сіно), паш-н-я,—хліб зерновий, спа-ш (потрава), пас-овище, пас-овисько, ви́-пас.

Слово подушка значиться та річ, котру душять (або котрою часом і людей душять): но-душ-к-а. В „Русск. грамматиці“ д. Петрова це слово розібрано так, що ніби-то подушка це така річ, що підкладається під—*уші:* под-ух (в множеств. числі—уші)—к-а. Але ж подушку підкладають не під вуха, а під гóлови та під боки (маленькі подушки). В українські мові вухо буде в множ. числі вуха, і тільки в зменчених словах є буква *ш:* вушко, і це більше вживається, як кажуть про речі: вушко в голці, вушка в самоварі, в вазах—замість великоруськ. *ручки*. Є в нас слово підхоже—навуш-ни-к в шанці, в очіпку, що спускаються на вуха. Тут буква *х* перейшла в *ш*.

§ 61. Суффікси йменнів предметних та прикметних

З усякових суффіксів йменнів предметних треба запамятать декотрі, що найбільше трапляються в словах, назначуючих предмети животні й неживотні.

Суффікси в йменнях предметних, назначуючих животні діючі предмети:

ец: куп-ец-ь, хлоп-ец-ь, йід-ец-ь (йідун), держав-ец-ь (владѣлецъ), удів-ец-ь, крав-ец-ь, шв-ец-ь (для жіночого роду: их, иц, кравч-их-а, молод-и́ц-я, удов-иц-я), дава́л-ец-ь (работодатель), верх-ов-ец-ь (всадникъ).

ач, а-ч: тка-ч (в жіноч. роді—тка-л-я, а жінка ткача—ткачиха), пряд-а́ч (на суконних фабриках—той що пряде кожний на машині 50 веретен, в жіноч. роді пря-х-а), підбрех-а́-ч, прач-к-а, швач-к-а, прох-ач, прох-ач-к-а.

ик, ік, ок, ак, як, ич, ук, юк, ур, чур: инд-ик, різ-ни-к, нази́м-ок (бичо́к), коз-а́к перед-н-я́к, щуп-а́к, зведен-юк, жебр-а́к (старець, що жебрає милостини), ремісн-ик, пан-ич, пав-ич, по-гон-ич, знах-ур, знах-ур-к-а, зна-юк-а (знахурка), гад-юк-а, пічк-ур, дівча-чур, ка́ч-ур, салата пішла в стовб-ур.

щик, чик, иш: роз-си́ль-щик, стій-чи́к (в волосні управі посильщик), при-каж-чик, товар-иш, мурів-щи́к, ріж-чи́к.

ин: дворян-ин, молдаван-ин, селян-ин, город-ян-ин.

ук, юк, як, енк-о: належяться до родових прізвищ і фамилій: Дорош-енк-о, Антон-юк, Рад-юк, Осавул-як, Терещ-енк-о, Полі-щ-ук. Ці суффікси вживаються, як ймення предметів зменчених, здрібнілих.

ар, яр: шинк-ар, дзвон-ар, кобз-арь, мал-яр, мул-яр, золот-ар, різб-яр, блях-ар, вівч-ар.

ств-о, цтв-о: пань-ств-о, понів-ств-о, вчитель-ств-о, бурлацтв-о, коза-цтв-о, дяків-ств-о, купе-цтв-о, міщан-ств-о, і т. д. Усі слова з ціми суффіксами назначують цілий стан (сословіе), або яку-небудь верству людей, ремісників, абощо. В церкві була сила паньства, паничівства та міщанства; на ярмарок зіхалось багацько купецтва та міщанства. На зізді було багацько дяківства та вчительства; коні поганяло сторожівство (при волосні управі).

тел-ь, ен-ик, альн-ик, ільн-ик: хвал-ен-ик (хвалитель), рожд-ен-ик (родитель), хрещ-ен-ик (крестникъ).

З суффіксом *тель* в украинські мові є кільки слів церковно-славянських: создатель, сотворитель, вчитель, смотритель, податель (про Бога), управитель, та слово родитель можна почуть од старців. Цього суффікса нема в украінські

народні мові *), окрім слова настоятель (кандидат, претендент). Натóмісць в народні мові в одповідних словах вживається складчастий суффікс: *альн-ик, ільн-ик*, альн-иц-(я), ільн-иц-(я), *ен-ик, ен-иц(я)* і т. д., подавальник, (що подає снопи на вилах на стіжок), укладальник (що кладе снопи в вéрстви на скиртах та стіжках), возільник (і возій, кладій), начинальник, лагод-ільн-и-к (подчинщик), руйн-ув-альн-ик, чита-альн-ик, спо-жив-альн-ик (потребитель), мазальник, мазальниця, хваленик (хвалитель), рожденик, рожденица (родитель, родительница), страждáльник (страдалецъ), трудóвник, працьовник (труженикъ), сутрудовник (сотрудникъ в газетах, в усякі праці загалом).

В йменнях предметних з суффіксом *чик* як перед суффіксом *чик* трапляються буква *з*, то вона змінюється на букву *ж*: ріж-чик, прикаж-чик, покаж-чик, звож-чик, привож-чик, перевож-чик, як от і в словах: близько—ближче, низько—нижче, а з цієї причини неправильно пишуть: різчик, приказ-чик, звоз-чик, або й близ-че, низ-че, низ-ше. Після инчих букв, котрі стоятимуть перед суфіксами—*щик, чик, ник* треба писать, окрім инчих, букву *з*: поронщик, розсиль-щик, різник, різб-яр, перенос-чик, носиль-щик, віз-ник.

В суффіксах: *цтво, ство*, буква *ц* пишеться в тих словах, де трапляється пóспіль дві букві: *тс*, або буква *к*. В цім випадку букви тс в українські мові зливаються в одну букву *ц*, а буква *к* переходе таксамо в букву *ц*. Через це треба писати: брацтво, а не братство, бурсацтво (од бурсак), козацтво (од козак), парубоцтво, жіноцтво (од парубок, жінка). Але вживається в народні мові й слово—жінóта, на христинах була сливи сама жінóта.

---

*) В цієї причини треба вживать замісць суффікса *тель* український народній суффїкс ен-и-к в отаких словах: визволéник (освободитель), мислéник (мыелитель), народні слова—рождéник, рожденица (замісць родитель, родителі), правлéник (а не правитель), правленство (а не правительство), начинальник, рушильникъ, ворушильник, (а не двигач—двигатель), носильник (носитель ідей) і носильщик ваги, змагальник (спорщик), приводець війська (а не предводитель), змагальні питання (спорные вопросы).

Йменння предметні з суффіксом *ач* виводяться просто с корінних дієсловів, та ще й коротеньких: прать—прачка, (прачку́н), шить—швачка, орать—орач, грать—грач (які грачі, такі й танці, бодай грача́м посхли пальці). Од таких же корінних слів виведяні й йменння предметів неживотніх: прач, ква́ч; слово квач звукопідробне, бо як квачем підмазують воза,—віс та ма́точину всередині, то квач квакає, неначе жаба; од слова дерти—виведяне слово дерть, од драть—драч (на Волині), дра́чка (бійка). В нас пішли не добре виведяні слова од деяких дієсловів: читати, споживать — читач, спожи́вач (читатель, потребитель); треба писати, змінивши церковно-слав. суффікс *тель* на народній: чит*альник*, спожив*альник*. Та слово читальник вживається й тепер меж сільським духовенством *).

§ 62. Суффікси йменнів предметних і назвищ предметів неживотніх

Суффіксів йменнів та на́звищ предметів неживотніх та розумових багацько, і декотрі з йіх такі ж самі, як і суффікси йменнів предметів животніх: бур-як, рунд-ук, часн-ик, варе-ник, товч-ен-ик (котлета). Нам треба показати декотрі найпотрібніші, що стосуются до правопису.

ок, ох, од: кут-о́к, ви́-яв-ок, про-яв-ок, чорт-о́к, верш-о́к, ковт-о̀к, міст-ок, міш-ок, гор-о́х, народ (од нарожуваться), о-гор-од (місце обгороджене), гор-од. В словах з ціми суффіксами буква о́, як вона трапляється з наголоском в закінченнях на од, ок, не змінюється на букву і, як у словах — ро́д—рід, кінь, віл, макогін, і через це неможна писати—на́рід, недорід, як дехто пише, а народ, недород, місток, чорток.

ен, л, ил, ал, іл-я: зіл-л-я (церк. слав. зеліє, зел-о), зел-ен-ь, бад-ил-л-я, про-вал-л-я, вес-іл-л-я. В таких словах пишеться

---

*) Од слів читач, споживач неможна вивести йменнів прикметних—читацький, *спожи́вчий*, як писали в газеті „Засів“, галичани, бо вони збились на польське слово споживчи(й). Треба писать: читальна зала споживальні крамниці (потребительныя), читальницький інтерес, споживальницький зьізд; це так, як—брацький, мірошницький, парубоцький гроші колядницькі.

двоє **л,** одно в коріні, а друге в суффіксі. Од слів зілля (зеліє, зело) пішло ймення прикметне зелений (колір).

інн-я: спас-інн-я, ви-ясн-ínн-я, постереж-інн-я, застереж-інн-я, ліч-інн-я, топ-л-інн-я, молот-інн-я, насі-нн-я.

ени-я: за-кíнч-енн-я, до-свíд-ч-енн-я, пересвíд-ч-енн-я.

янн-я: на-хвал-янн-я, про-славл-янн-я, гул-янн-я.

анн-я: змаг-анн-я (споръ), за-мір-анн-я, мúк-анн-я, почув-анн-я.

В словах з ціми суффіксами пишеться двоє **н;** але де трапляються в словах суффікси: **іння** або **ення,** то треба писать íння, як нáголосок стоіть над í, а як наголоска нема, то треба писати ення: засвíдчення, вавідомлíння, пересвíдчення (убѣжденіе), досвíд-ч-енн-я (те саме що освіданість), пересел-íнн-я (а не переселéння).

ин-а. Цей суффікс показує на поодинчий дрібний предмет, як часточку усеі сукупности однакових предметів: люд-úн-а, живот-úн-а, рóсл-ин-а, бадил-úн-а, горош-úн-а, пшенич-úн-а, намист-úн-а, жар-úн-а, дерев-úн-а *),

ир, ір: ком-ір, пух-ир, хут-ір, пап-ір, кол-ір, ят-ір, дв-ір, вьят-ір, жóст-ір (дерево), уз-ир, муг-ир. В ціх словах буква **і** не змінюється в усіх падіжах в словах: комір, жостір, вятір, колір; в слові папір біква **і** змінюється в усіх падіжах на **е:** папéру, папéром; в словах двір і хутір буква **і** змінюється в склонінні на **о:** до двора, до хутора.

óт-а: мирн-óт-а, сонн-óт-а, дрім-óт-а, спек-óт-а, трудн-óт-а, бідн-óт-а, дрібн-óт-а, гриз-óт-а, Чорн-óт-а (полковник Богдана Хмельніцького). Цей суффікс показує на збиток якоі-небудь прикметности в предметах.

из-н, щин: цей суффікс назначує в словах старовинність предметів, спáдщину й давнину: дід-изн-а, матер-изн-а, дів-изн-а, отч-изн-а, батьків-щин-а, дідов-щин-а, старов-щин-а (старі речі, одежа).

---

*) Терміни в грам. Шерстюка й инч. однина (поодинче число) і множина (множествен. число), як сербські, непідхожі до українського словозбудування: *однина* ще показує на частку сукупности предметів, але слово *множина* з українським суффуксом—*ин* назначує тільки *одну* частку з числа сукупности предметів, а не цілу купу, що зовсім не стосується до такого терміна.

іст, ств-о: дур-іст-ь, вохк-іст-ь, держк-іст-ь (стойкость), нікчемн-іст-ь, паскуд-ств-о, реме-ств-о, маляр-ств-о. Ці суффікси назначують предмети розумові.

аль-но, ильн-о: держ-альн-о (за що беруть предмет у руки: колодочки ножа, виделки, сковороди і т. д.), кочерж-и́льн-о, рогач-и́льн-о, ціп-ильн-о, заступ-и́льн-о (але коло граблів—гра́блище), пуж-альн-о не од слова батіг, а од давнішого слова пуга: „Ой у полі, в полі сам Бог оре... св. Петро поганяє. Де махне пуга, там жита купа (щедрівка, Канів. пов.).

и́щ-е: город-и́щ-е, се́л-ищ-е, церков-и́щ-е, замч-и́щ-е, став-и́щ-е, гробов-и́щ-е, и́грище, скакови́ще, де колись за селом муштрувались козаки (м. Стеблів, Канівськ. пов.). Усі слова з цім суффіксом назначують давні місця, де колись був город, село, стара церква, замок, старе кладовище. В Галичині й у Подольськ. губерні ці слова вживаються с польським закінченням: городисько, замчисько, *Плъснеско* (в Каарпатах, що за його згадує автор „Слова о полку Игоревім“. Окрім того з цім суффіксом є чимало слів: попели́ще-місце, де зсипають завжди попіл, коно́плище, ві́всище, де звичайно сіють коноплі та овес на вохких долинах, кладовище, де ховають мерців, ре́вище, куди збігаються й ревуть воли, зачувши „сирість“, бо, як кажуть, на тому місці колись вовки розірвали якусь худобину.

л-о: пек-л-о, сріб-л-о, жи́т-л-о (жилище), стеб-л-о́, ви́р-л-о (рычагъ), куб-л-о, поме-л-о (од мести), дзерка-л-о, перевес-л-о́ (по великорусск. вясло—од-вязать); перевесло—це перевязувало, вя́зало), ту́пта-л-о, ши-л-о, ми-л-о́, де́рка-л-о, котрим розганяють горобці в садках.

л-о, ал-о, дл-о, адл-о: Слова з цім суффіксом назначують предмети завальні́, зателепуваті: простиря-дл-о (тонке рядно́ або товста простиня, котрими селяни вкриваються літом, од слова—простирать), пад-л-о (здохлятина), кова́-дл-о (в кузні, в гамарні), куб-л-о́, код-л-о (гніздище), киш-л-о *), опуд-ал-о (страхопуд у Галичині), одороб-ал-о.

---

*) Словом кишло звуть на Бессарабіі і в Херсонщині загороду на долині коло поточка для загона на ніч худоби. Од коріня цього слова виведяний рядок слів: кишіть (про черви в купі, про кузки, скуплянi в

Суффікси назвищ зменчених та збільшених предметних йменнів.

ок, ик, ік, оч-ок, іч-ок, ич-еньк: ліс-ок, ліс-оч-ок, брат-ік, брат-іч-ок, кін-ь—кон-ик, кон-ич-ок, кон-ич-ень-к-о.

иц, ичк, ечк-а, еньк-а: вод-а, вод-иц-я, вод-ичк-а, рук-а, руч-ка, ру́ч-ень-к-а, ног-а, ніж-к-а, ніж-еньк-а, ніж-ечк-а.

чи, ищ: чоловіч-ищ-е, вовч-ищ-е, руч-ищ-е, ніж-ищ-е.

Окрім звичайних суффіксів, назначуючих збільшені, зателепуваті й завальні предмети, є ще в українські мові суффікси для назначування нехтувальних й навить огидливих предметів:

юг-а, яг-а, уг-а, уга-н, ох-а, ах-а, юк-а, юх-а, як-а, ищ-е:

кат-юг-а, пьян-юг-а, волоц-ю́г-а, Павл-ю́г-а, папл-юг-а, від-юг-а́, пан-ю́г-а, вітр-юг-а́, (юг-а́ в черніг. губ. це те, що вью́га), товар-як-а, завир-юх-а, звір-юк-а, гряз-юк-а, пся-юх-а, грудом-ах-а (велика грудка землі—глыба), баб-о́х-а, чорт-як-а, чорт-о́х-а́, тіт-ох-а, паруб-іяк-а, Март-ох-а, твар-юк-а *), мар-юк-а, зна-юк-а, чоловіч-ищ-е, дід-уг-а́, дід-уга-н, баб-ищ-е, вол-як-а, кон-як-а, баб-юг-а́, баб-я́г-а́, чолов-я́г-а. З ціх нехтувальних й огидливих назвищ вийшли й страшні казочні типи: Баба-Яга, Баба-Юга́ (бабью́га, бабяга). В Бердичевському повіті кажуть не баба-Яга, а баба-Юга́, додавши кінець черніговський: **юга́**. Це ж та Бага-Яга, костяна нога, що йіздить на ступі поверх лісів, поганяє ступу помелом і замітає за собою сліди, хоч за нею ніхто не гониться, щоб наздогнать йіі. Ця Баба-Яга, костяна нога єсть обобличчена в людському виді зіма з завирюхами та морозами; ноги в неі костяні, цеб-то з льоду, ступа, йіі віз,—цеб-то купи й грудомахи льоду й снігу, а йіі помело—це метелиця з вітрами. Цей вид казочноі Баби-Яги утворений на Україні, і він і досі жи-

---

гнізді; ківш (у млині) і ківш—коряк, де кишять зерна пашні, кошниця (церк. слав.)—кошик, кошара для овець, Запорожський Кош, кишеня, кишки.

*) А творюка (лице), як марюка, що й плюнути гидко (К. Думитрашко „Чумак“).

вотіє і в білоруських, і в великоруських казках, куди перейшов може ще тоді, як стародавні „Київські биліни“ про київських багатирів Добриню, Илію Муровця (цеб-то з Черніговщини, де є м. Муровець), князя Владимира,—„Соловья Розбійника“, що розбішачив в черніговських лісах, посовувались од Києва на північ і задержались на далекі Півночі олонецького та вологодського краю, переинакшені в мові.

§ 63. Суффікси йменнів прикметних

Є чимало йменнів прикметних, в котрих флексівні закінчення приставляються на кінці просто до коріня: рад-ий, руд-ий, бур-ий, щир-ий, си́т-ий (жирний), шут-ий (віл з збитими рогами), сив-ий, сір-ий, біл-ий, варт-ий.

В инчих йменнях прикметних трапляється багацько суффіксів; деякі з їіх часом змінюють значіння слів. Найчастіше вживаються суффікси:

в, н, к, р, л з якою-небудь буквою спереду: бід-н-ий, сріб-н-ий, гар-н-ий, дубо-в-ий, варт-н-и́й (Канівськ. пов. достойний; вартість—що коштує в ціні, вàртність - достоинство), дерз-к-и́й (стойкий чоловік), чо́п-к-ий (глечик, горщик з узьким денцем), доб-р-ий, здат-н-ий, стиг-л-ий (спілий), глад-к-ий, трив-н-ий, здоро-в-ий.

ат, ист, яст, аст, як перед ат стоять усякові півзвучні букви. Ці суффікси показують збиток будлі-якоі прикметности: рог-а́т-ий, губ-ат-ий, викла́дч-аст-ий (комір, широкий, що викладається на плечі й спину), пик-ат-ий, морд-ат-ий, миз-ат-ий, ок-ат-ий, кудл-ат-ий, патл-ат-ий, баг-ат-ий, бадьористий, тіл-ист-ий, сімьян-и́ст-ий (в кого багацько дітей), у-га́рист-ий (загарливий, падковитий аж гарячий), корін-ист-ий, голов-и́ст-ий (На городі мак... народня пісня), (кажуть—капуста голови́ста, а людина голова́та), голов-ат-ий, дуплинаст-ий (за дерево), двойч-аст-ий, смугн-аст-ий, дірч-аст-ий (про губку), бадилл-яст-ий, гілл-яст-ий, драбинч-а́ст-ий. Слово патлатий (пелех-ат-ий), патла́ч мають рідню в слові—па́толоч, цеб-то скудлані, потолочені коси, волосся на голові-

ват, яст: тільки тоді, як перед *ат* стоіть буква *в*. Як мова мовиться за колірі в прикметах, то ці сффікси звичайно показуючі збиток (излишекъ) прикметности, в цім разі показують навпаки, малу прикметність в предметах: білу-ва́т-ий, зел-ен-ку-ва́т-ий (про не зовсім стіглі ягоди, овощі), а про зеленкувате жито вживається слово—свид-ува́т-ий, бо зумисне жнуть жито *на-свид*, цеб-то за́зелень, зеленкувате, (бо його не швидко перетрублюють миші), зелену-ват-ий, зозул-яст-ий (трохи рябі кури), глин-яст-ий (як гуси й качки мають слабкенький колір глини), черв-о-ну-ва́т-ий і черв-о-н-яст-ий *).

еньк, ес-еньк. Це суффікси зменчувальні, показуючі зменченість прикмет у предметах; ес—назначує другу поступінність зменчування: мал-ень-к-ий, мал-ес-ень-к-ий, біл-ень-к-ий, біл-ес-ень-к-ий, тих-ес-ень-к-ий, як і в прикметниках: по-мал-ес-ень-ку, по-тих-ес-ень-ку, матусенько, йди! Спить чоловік в рублені коморі; гляди ж—його не збуди! (Народня пісня).

Суффікси зменчених йменнів прикметних *еньк, есеньк*—доладніх: гарн-ий, гарн-еньк-ий, герн-есеньк-ий. Суффікси, показуючі дуже збілшену прикметність, зателепуваті: *ецьк, слецьк, езн, ющ* здоров-ецьк-ий, довг-елець-кий, престар-езн-ий, товст-ющ-ий.

§ 64. Суффікси дієсловів

Як од дієсловів одкинуть закінчення в необзначенім способі суффікс *ти*, і в укорочені формі—*ть*, то зостанется решта слів, котра зветься дієсловною *основою*, або

---

*) Слово червоний в церковно-слав. мові—червленый вийшло од слова черве́ць. Це червячок, с котрого добувають червону фарбу. Він плодиться в одному роді листатого кактуса, і цей кактус розводять на плантаціях на Канарських та Азорських островах, навить кругом гори Пік-де-Тенерифа, як от у нас розводять на плантаціях сахарські буряки. Як не буває поліття на цей кактус, то на островах буває сливе голод. Од слова—краса пішло великоруськ. слово красный (червоний) і прекрасный (цеб-то прегарний), котре є і в наші мові, цеб-то красний колір єсть найкращий колір, за який має його й наш народ.

грунтом дієсловів: нес-ти, вес-ти, почина-ть, дякува-ть. У ціх словах: *нес, вез, почина, дякува* будуть основи дієсловні.

Є дієлови, в котрих суффікси *ти, ть* приставлються просто до коріня, як от: *цвіс*-ти, *нес*-ти, да-ть. Ці дієслови звуться *корінними*. Инчі дієслови мають у́ставки меж корінем і закінченням *ти, ть*, наприклад: дяк-ув-а-ть, чув-а́-ть (що там у вас чу́вать?), почув-а-ть, свід-чи-ть, засвід-чи-ть, пере-свід-чи-ть-ся, до-свід-чи-ти-сь. Ці дієслови звуться вибо́дними, і вони виводяться од корінних через усякові визво́дницькі у́ставки чи суффікси.

В спряжінні в теперішньому й будущому часі особні закінчення звуться флексіями. Ці флексіі в спряжінні от які: *у, ю, еш, єш, е, є, а,—емо, ємо, ете, єте, уть, ють,* а в 2 спряж. *у, ю, иш, ить, е,—имо, ите, ать, ять.*

До гурту вибо́дних дієсловів належяться дієслови, в котрих в основі чи в грунті необзначеного способу вставляні усякові суффікси: а, я, и, і, ну, ув, ов, ову—ва, ел, уд, юд, котрі й звуться суффіксами *дієсловного грунту*.

Наприклад *):

а блюв-а-ть чит-а-ть; **и** рад-и-ть бач-и-ть **я** гул-я-ть, стул-я-ть.

і гов-і-ть, рад-і-ть **ну** гурк-ну-ть **ув-а** визбір-ув-а-ть **ов-а** сту́л-ов-а-ть гор-ов-а́-ть.

ув-а посов-ув-а-ть **ел-я** звес-ел-я-ть **ову-ва** викорч-ову-ва-ть, вихарч-ову-ва-ть. **юд-и** три-юд-и-ть **уд-и** паск-уд-и-ть

Примітки. Найдавніші первопоча́ткові дієсловні основи в мові були викрики звукопідробляні та й усякові: гу, гур, свись, хап, лап, мац. С плином часу, розвитку розуму й

*) Декотрі грамматисти, як от д. Смирновський, ставляють дві дієсловні основи: одну для иеобзначеного способу—брать, драть; другий грунт для теперішнього часу: беру, деру. Але в цім випадку вставляється буква для доброзвучности, та й годі. Діеслови з довгелецькою основою в необзначенім способі в спряжінні просто викидають в теперішньому й будущому часі усякову вагóту од суффіксів задля полегкости: викорчовувать,—викорчовую, заховувать—захо̀вую.

ми́слення оці коріння дієсловів розвивалися й розростувались через у́ставки суффіксів задля виявку усякових сутінків діяння або часу. З цієї причини й вийшло те, шо короткі корінні дієслови назначують діяння швидке, рушливе, раптове: стукнуть, свиснуть, брать, драть. Усі ж довгі наростки з суффіксів назначують довше й найдовше діяння й довгий час, або длявість його, як от суффікси: ув, юв, ову—ва і т. д. викорчувать, викорчовувать (це вже довго), збірать, визбірать і визбірувать (це вже довше діяння). Ще довше діяння показує приставка *по* та *попо:* позбірать попозбірать, попокорчувать, поморочиться, попоморочиться, мордуваться, помордуватись, попомордуватись; ми робили, ми поробили тиждень, та й покинули; ми попоробили, що й рук не чуємо; погуляли в свято, та й одпочили; попогуляли ми добре на Різдво, до не́схочу́, аж нудно стало.

Од дієслова драть, дерти—виведяний дієслов дреме́нуть, побігти дуже швидко, втікти, дать драла; од викрика гайда! вийшов дієслов гайдну́ть,—втікать, те саме, що й дременуть.

В декотрих дієсловах одноразного вида для поду́жчання діяння після коріня вставляються склади: *он, ен:* крик-он-уть, ляп-ен-уть, гук-он-уть, рв-он-уть, стук-он-уть. Для легкозвучности приставляється приросотк *і:* кінь ірже, води не пьє, ірв-он-уть, *заі*-ржавіть (іржа, іще, ік лісу).

§ 65. Складчасті слова

Слова бувають *прості,* в котрих буває один корінь, і *складчасті,* котрі складаються з двох або трьох слів. В цих словах буде вже два й три опрічні коріні з своіми опрічніми суффіксами, наприклад: макотрус, красномо́вний, красномовність, самосійний, саморобне (сукно), чортопхайка, задерихвіст, підчи́хвіст, самопал, самопальний (що само запалюється без огню), шестопал, шерстоби́т, за-здале-*гідь (година).*

До гурту складчастих слів належяться усі слова с приставками предлогів та коротеньких слів—па, су, пра, прапра та й прикметників: возвіз, Боричів Взвіз (у Київі од берега Дніпра на гору), возьізд (в Трипіллі Київськ. губ.), з-найти, де-хто, ні-хто, ні-що, аби-як, не-аби-як, буцім-то, декотрий ніяково. Ці слова мають два опрічні коріні, один в приставці,

а другий у самостійному слові: точить і сточить, виточить підтечка (що пришивається внизу до сорочки с простого полотна; доточить, паросток, патолоч, суцільний, сукупний, прапра́-дід, пра-щур, найкращий, викладчастий (комір), О-болóнь *), с-полохать і т. д. **).

---

*) Оболоняни звуться коло Києва і на радомисльському поліссі (на північ од Києва) широкі рівнини—лу́ки, цеб-то сінокоси, сіножаті. Слово оболонь виведяне од слова болото (об — болот, обболотнь). В Архангельські губерні вживнється це слово без приставки—*болонь* і має таке значіння: місцина, котра чоркається *об болото*, цеб-то межується з болотом, або й сама, як низина, часом буває болотяна, або мочар, мокрач. Оболонь коло Києва на низині за Подолом понад Дніпром—це широкі луки, що тягнуться од Києва до гір, де стоіть село Вишгород (давній город с твердинею). За Подолом зараз є болотяні місця, а найбільше коло річечки Почайни. Та й сама Оболонь, наскільки йіі заливає в повіддя Дніпро, після повіддя стає болотом. В Радомисльському повіті на північ од Києва на поліссі є навить присілок Хутір-Оболонь в Іванківські волості.

Це слово Оболонь, котре й теперички животіє коло Києва, є в „Слові о Полку Игоревім“ в одному „темному“ невиразиому місці. „Всю нощь съ вечера босоуни врани възграяхоу оу (у) Плѣсньска на болони, бѣша дебрь Кисаню, и не сошлю къ синему морю“. Це місце товмачили й вияснювали усякі вчені, а найбільше д. Барсов, наздогад показували на слово *болонь* в Архангельські губерні, не знаючи про Оболонь за Подолом у Київі, шукали Кисані в Арменіі за Кавказом, наздогад казали, що Кисань (в чеські мові) це есть щось кисле, і перекладали посвоему це місце, що, мовляв, треба розуміть—*квашня*, кисла доля тодішньої Русі с причини половецьких нападів і т. д.

А тим часом д. Роман Заклинський, прочувши, що недалеко од м. Золочева в Карпатах є якесь Пліснесько, поіхав туди й там знайшов і Пліснесько, і *дебрь Кисань*, і рівнину широку коло йіх, в одному місці коло *ліса Кисані* знайшов великі мочарі (оболонь), де косять на мочарі *осоку*. Ця рівиина коло Пліснеська й великої дебрі Кисані (а не квашні) і є така *оболонь*, як і коло Києва, (Дивись Поясненнє одного темного місця в „Слові о полку Игоревім, Львів 1906 р.). Очевидячки автор „Слова о полку Игоревім“, був *украінець*, місцевий чоловік, котрий добре знав, що то таке оболонь, бачив ту Кисаню, місто й твердиню Плѣснеськ, знав і ліс, цю Кисаню, знав і рівнину Оболонь, пише й за річку Рось (на Рсі), за Ромни, Корсунь (в Київськ. губерні). Автор слова був місцевий чоловік, киянин. Це „Слово“ по духові найближче до украінських пісень.

**) Од слова плохий (смирний, плохута — чоловік) через повного-

Инчі складчасті слова складаються з двох самостійних слів: душогуб (убийник), душогубство (убийництво), душогубка (маленький довбаний човник), страхополох (великорус. трусъ), недогон (пізніше насіяні буряки, або жито на лисинах; тут три коріні, не-до-гон, обаполки (одпиляні боки колодки, дошки бокові, неначе поли колодки), страхопуд (опудало), однодум, односум, односумний, однодумний (єдиномышленникъ), Сухоліси (село), водоспад, самотужки, Сивокінь (прівище), пятдесять, одинадцять (один на десять), торбохвать (злодій торбів на ярмарку), чортопхайка (труський почтовий візок), зловжиток, зловживать, доброчинок, самовілка (рукав на Росі). самохіть, доброхіть, двузубий, гостроверхий, Нахилихатка, Пятихатка (прізвища) і т. д.

Ці усі слова злиті докупи і пишуться вкупі, хоч між ними є вставна злучка, звязувальні букві *о, у:* самосуд, макотрус, душогуб, доброхіть, самохіть, досхочу, донéсхочу.

Одділяються пружком (тирé) тільки складчасті назви ща міст, містечок та сіл: Новгород-Сіверськ, Новград-Волинськ, Камянець-Подільськ, Біла-Церква (містечко Киівськ. губ.), Руська-Поляна (Роскопиляни по народньому, село Киів. губ.). Але Новомиргород (Херсонськ. губ.), Златополь (міст. Киів. губ.), Трипілля (село Киів. повіта), Вишгород, Межигорья (Киів. губ.) пишуть укупи обидві складові частки слів.

§ 66. Зміна звуків у склоніннях і спряжіннях

Зміна повнозвучних букв у основі чи в грунті слів.

В склоніннях, спряжіннях і в словозбудуванні слів деякі повнозвучні букви змінюються одна на другу. В словозбудуванні треба мать на увазі правило чи закон повнозвучности.

Букви **а, е, ѣ,** у цевковнославянських словах, які єсть в українські мові, і в деяких українських словах, як букви стоять після двох неповнозвучних *л* та *р*, ростягуються для добро-

---

лосся вийшли слова: полохать, сполохать, переполох, полохливий (боязкий), найбільше як мова мовиться про птиць: є,е! коточок! не йди рано в садочок, не полохай галочок (колисчана пісня).

звучности на двоє *а: врата́* (царські в церкві)—*воро́та, длань—долоня, пламя—полумя, град—город, прах—порох, мла́ка* (болотяні місця на полях)—*молоко, пла́т* (в сахарнях у полотняні плати загортують посічені й виварені буряки, кладуть під таран (пресс) і видавлюють маляс), *пла́ття* (сорочки для прання, хустки, наволїчки і все полотняне)—*полотно; мрак* (церковно-слав.)—*мряка* (мрячить, на Поліссі *мрака* — густий туман) — *морока, морочить, запа́морочить, па́мороки; кладязь—колодязь, бра́шно* (по церк. слав. страва, потрава)—*борошно* *), *кладка* (через воду)—*колодка, колода, кодо́ла*, товсті вірьовки для перевоза на пороні (тут переставляні два останні склади, як у слові монисто—намисто).

Е, як стоїть в церковнославянських або й в українських словах після двох півзвучних *л, р*, таксамо ростягується на двое *е* і на двое *о* для доброзвучности: *мрежа*, українськ.—*мережа, брег—берег, древо—дерево, влещи—волокти, во́лок, сволок, волокнина, волокно; время — Веремя* (сел. в Київськ. повіті).

Ѣ, як стоїть в церковно-славянських словах після *л*, переходе в двое *о: плѣнъ*,—полон, брать в полон, *плѣнникъ*—полоняник, полонянка, *ополо́ник* (котрим виловлюють в юшці вареники), *ополонка*—через ополонки проволікують невод через річку зімою й ніби забірають в полон (ловлять) рибу.

А кінцеве в назвищах усякого дерева змінюється на *и*, коли кажуть за зрубану деревню, як матеріял для столярськоі по́трібки: липа—ли́п-и-н-а, сосна—сосн-и́-на, вільха—вільш-и́-на, береза—бере́з-и-на. До решти назвищ усяких дерев чоловічого роду приставляється закінчення *ина* в значінні матеріяла для будування й усяких виробів: скриня з соснини, дубини, мебіль з ясенини, грабини, берести́ни; пужално з ліщини, с крушини, проскури́ни, брусли́ни.

Е змінюється на букву *о* і на букву і: нести—ношу, везти—вожу, пекти, брести, плести—ніс, віз, пік, брів, плів.

---

*) З борошна в дуже давні часи готували певно найдавнішу потраву на такий спосіб: над кабицею—піччю, викопаною в сугорбі, перекидали горщик і обліплювали тонесеньким коржем (це те, що в євреів зветься *маца*); через пів годнни цей хліб з борошна вже був готовий для йіжі, як потрава.

О змінюється на *і, ї, и:* сохнуть—сухий, сушня, висихать, до́хнуть—здихать, дух, рости—ріс.

А, О, Е то змінюються, то винадають: *брать—беру, гнать—гоню, драть—деру, прать—перу, хлопець—хлопця,* горобець—горобця, сон—сна, терен, дерен (кизіл) — терну, дерну. „Дай, діду, терну, а ти, бабо, кисілю! (народ. пісня). Але в місцевому падіжі в словах *терен* і *дерен* (дерево) буква е не випадає, як от співають в одні дуже давні колядці, складяній за часу київських князїв:

Ой рано, рано курі запіли,
А ще найранче пан Іванко встав,
Лучком забряжчав, братів побужав:
Вставайте, браття, коні сідлайте,
Коні сідлайте, хорти скликайте.
Та поідемо в чистеє поле
На прогуляння, на полювання.
Ой там я назнав ку́ну в дереві,
Ку́ну в дереві, панну в терені (може і в *теремі*?),
Вам буде, браття, куна в дереві,
А міні буде панна в терені *).
Ой як бьє та бьє на царя Во́рота,
Розбив воро́та з щирого злота.

В словах терен і дерен в народні мові буква е випадає в усіх падіжах і не випадає в місцевому падіжі, але в слові дерен, вирізаний шар землі с травою, буква *е* видапає: не сідай на дерні, бо ще не вріс гаразд у грунт.

§ 62. Зміна півзвучних букв

Зміна звуків буває при склонінні й спряжінні слів та при словозбудуванні й вивожуванні слів з одної частки мо-

*) Терен, та й усе колюче й шпичасте, як от щетина на казочному кабані, що крав у садку золоті яблука—все це в казках є призиака гострого проміння сонця. Ця *панна в терені* є знак (символ) весняного сонця в сяєві колькогo проміння, бо кінець цієї колядки такий: Ой як бьє та бьє на царя Ворота, розбив ворота з щирого злота. Йому вивели коня й наряді, винесли миску червінців, а він на теє й не подивився й не покорився. А як вивели йому панну в наряді, він і подивився, покорився, шапочку ізняв ще й подякував. (Канівський пов. Киівськ. губ.).

ви од другоі через у́ставки суффіксів, котрі змінюють і частки мови, і часом дають инче значіння й тяму словам.

При змінах звуків вони часом мякішають. От найчастіша зміна звуків у йменнях предметних при йіх склонінні: букви задньопіднебенні *г, к, х* в склонінні змінюються на свистячі—*з, ц, с* і шиплячі *ж, ч, ш* в такім порядку:

г на **ж, з:** луг, луже, в лузі; ворог, во́роже, на во́розі, вага, на вазі, ува́га, на ува́зі, нога, на нозі, дорога, в дорозі.

к на **ч, ц:** бік, боче, на боці, чоловік, чоловіче, лука́, на луці, рука на руці.

х на **ш, с:** дух, ду́ше, в дусі, горіх, горіше, в горісі, вухо, в вусі, (вушка в по́суді, вушка вазки, самовара, вушка с тіста—в борщі, в юшці).

Така достоту зміна од мякішання букв *г, к, х* єсть і в склонінні йменнів предметних давньоі церковно-славянськоі мови: Св. Дух, Душе, о Дусѣ Святомъ.

У йменнях предметних та прикметних часом дві півзвучні змінюються на одну:

ст на **щ:** стяге́ли—це крайні щаблі в продовбаних полудрабках воза, котрими стягуються обидві частки полу́драбка, а щаблями звуться середні щаблі в полудрабках та в драбині (в Бердичів. повіті і ці щаблі звуть стяблями). Стілник *), щілник (в уліках), щілно (стільно, тіло с тілом, як от кажуть: доми збудовані по́стінь, стіна щілно притуляна, чи причепляна до стіни); міщ-анин, міщ-анський од слів—міст-о, міст-ечко.

ст на **ц:** Самохотський—Самохоцький, Новохатський—Новохацький. (В поганяльному викрику: от себе!—цабе!), бра-тсь-кий, бра-цький, сотсь-кий, соцький, німе-тсь-кий, німе-ць-кий (од німецького племя Немети).

чс на **ц:** Гали-чсь-кий, Гали-ць-к-ий, гречеський—грецький.

ш на **с:** Воло-ш-ськ-ий, воло-ськ-ий (горіхи, гарбузи) од валах, Валахія—волох: „Ой волошин сіно косить, а волошка йісти носить. Бодай сіно вогнем сіло, волошином завершило.

---

*) Стілниками звуть щілники в Галичині, бо там зосталась стародавня форма, в котрі *ст* не нерейшло ще в букву *щ*.

ч, к, ц на **ш**: яш-ний (про борошно й кашу) од слова яч-мінь, молош-ний — (од слова молоко), місяш-ний (од—міся-ць), смаш-ний (од—смак).

В дієсловах при утворінні з необзначеного способу теперішнього й будущого часу дієсловів залога закінченого й одноразного вида букви змінюються на такий спосіб: ті букви, що стоять на кінці основи необзначеного способу, в особних закінченнях теперішнього й будущого часу змінюються на такий спосіб.

с на **д**: клас-ти—клад-у, пряс-ти—пряд-у.

с на **д, т, в**: плес-ти, плет-у, плис-ти, плив-у, брес-ти, бред-у.

к, т нз **ч**: тек-ти, теч-у, пек-ти, печ-у, товк-ти, товч-у, молот-и-ть, молоч-у, колот-ить, колоч-у.

х на **ш**: брех-ать, бреш-у, дих-ать, диш-у—і дихаю.

т иа **ч**: хлепт-ать, хлепч-у, світ-ить, свіч-у, топт-ать, топч-у.

ст на **щ**: свист-ить, свист-ать, свищ-*у*, пуст-ить, пущ-у, загуст-ить (тісто, рощину), загущ-у, христ-ить, хрищ-у, мститься—мщусь.

з, д на **ж, дж** рад-ить, раж-у, над-ить, наж-у, воз-ить, вож-у, сад-ить, саж-у, насадж-ений (садок), зрад-ить, зрадження, зраж-у, ход-ить, хож-у, сид-іть, сиж-у (а не сидю).

с на **ш** прос-ить, прош-у (а не просю), нос-ить, нош-у (а не носю́ *).

В південних повітах Камянець-Подольськ. губ. і далі в Херсонщині та в Черкасськім і Чигиринськім повітах кажуть: сидю, ходю, просю. носю, радю, блудю, і букви *д*, с необзначеного способу не переводяться на *ж, дж, ш*. Це певно од того, що в давні часи ще литовські князі заселяли людьми в Камянецькі губерні польськими *комисарами*, а в Київщині й Херсонщині українцями, для оборони й захисту од завсідніх нападів та загонів татар, давали йім землі й оселі. Це вже були козаки українські, а польські комисари оселялись навить оселями й селами коло Камянця, де була польська твердиня, де скупилось чимало польськоі шляхти. Ці польські, сказати б, козаки й мали вплив на українську мову в ціх формах: бо я ходю, радю, возю, просю, носю—це польські форми дієсловів: chodze, radze (ходзе, радзе), де стоіть буква *д*, а ие *ж*. Поляки, правда, кажуть: prosze, nosze (я проше; я ноше), алс там певно були оселяні

В книжній (літературні) мові неможна вживать таких форм дієловів, як от: просю, носю, возю, ходю, радю, сидю, бо ці форми занесені з инчих мов в українську мову на південні Україні.

Окрім того в багатьох словах букви (звуки) змінюються і в корінях с приставками, при чому часом змінюється само значіння назвища предметів, як от, прим'іром, у словах—з-чеп-ить, з-чіплювать корінь *чеп, чіп* с приставкою—з змінюється на *щ* і змінює само назвище й значіння слів: щепа, прищепить, показує, що паросток (живчик) зчіплюється з зрубаним стовбуром, або гількою деревець; ощепини, покладяні зверху на усіх слупах, закопаних у грунт, щоб позчіплювати йіх для зміцніння вкупі; мас-ло, масть—маз-ало, мазать, маз-йло, коломазь (для змазування маточин та букш у колесах; гус-ти, гус-ла—гудок, гудіння; вес-ло—вез-ло (воз-ило), воз-ій, бо весло ніби возить човна, а його в пароходах змінили справдешні колеса з лопатнями й возять його, як колеса віз; ясла в роті, в котрих управляні зуби, і ті ясла для худоби й овець, куди накладають сіна й соломи,—виведяні з церковно-славянського слова ясти (йісти), ямъ, яси, ястъ, ядимъ, ядите, ядятъ, через зміну корінної букви *я* (юса) на—*ѣмъ*, а по-українському на їім, їіси, їість. Виходе, що слово ясла (їім-сла)—це вкупі з зубами єсть орудник для споживання їіжі й поживку, а ясла в загороді, в кошарі, або в воловні, це те, що в людей миски та полумиски для споживання свого поживку; драг-лі (холодець)—од дрижать, труситься; чупр-ина—чуприндир. чупирадло, те саме, що опудало (страхопуд); притика (для притикання ярма в віїі, щоб воно не спало),—прити-чина (препятствіе); припнуть (коня, вола),—припин-ачка, вірьовка, причепляна до забитого в землю кілка; чит-ать—Нечитайло; спрягаться (волами)—супряга, супряжич і супряжник; лук-а—луг, луча—не́ сіно; сто-ять—стіг-ло (стій-ло) для череди над водою. Слово ухналь не виведяне од вухо, а німецьке Hufnagel (копито-цвях); гамарня (кузня в Київськ. повіті) і гамарня—літейний завод вийшли од німецького слова Hammer—молоток; мот-ать—мотузок, і—замотався багатир; шухляда в столах німецьке слово—Schublade; ляда на завісках

поляки—*мазури*, котрі й теперь говорять по-польський з шепелянням: якийсь цловек псиседл до пана, (якийсь чоловік прийшов до вас). З цього просе пана, носе й вийшло—я просю, я носю. Окрім чого в Херсоніцині були оселяні серби од Ново-Миргорода до Славянська, і ці усякові захожі люде не потрапляли переводить букви в дієсловах і теж для полегкости мабуть казали: просю, носю, возю. С таким шепелянням є ціле украін. село коло Кременця.

Зразці для диктовки й етимологічнього розбірання.

§ 1.

Од першого дня місяця сентября вже почалась осінь. Ще перед Воздвиженням 10 сентября дні стали однакові з ночами, як і весною в марці. Сонце сходило в 6-й годині й заходило в шість. Дні все короччали. Надворі холоднішало. Ластівки та журавлі, соловейки, зозулі вже полетіли в вирій, в теплу Африку.

Настала осінь. Повіяв різкий вітер с півночі. По синьому небі сунуться наче покосами темні хмари. Огороди зчорніли. Листя на дереві поблякло й пожовкло. Листя обсипається й не шелестить, а наче шарудить, як сухий папір. Скелі понад Россю стоять хмурі й сумні, неначе смуткують, що вже неможна видивляться в дзеркалі води.

постереження сукупно с кимсь; в нашому селі церква завелика, дзвініця зависока (дуже висока, Черн. губ.); обстоювати—встоювать за що; шукати за книжкою — шукать книжки, це певно зосталося од тіх давніх часів, як колись люде живились мясом диких звірів, у лісах **шукали за козами,** цеб-то висліжували звірів, ганялися **за ними** й **шукали за ними.** Декотрі старовинні в наш час чудні приставки в словах можна витовмачить історично, як от в реченні: висадили пьяного с хати (що я чув навить коло Радзивілова в Галичині), як теперички й пишуть в Галичині. В нас у Стеблеві ще в сорокових роках була за нашим двором стародавня така глибока (з дубини) землянка, що в неі треба було лізти в сіни по чотырьох східцях з збитих вальків глини та глею, неначе в льох. С таких глибоких стародавніх жител і справді доводилось не випихати пьяного, а висажувать угору на подвірья, або на город. Такі глибокі стародавні хати—землянки ще недавнечко одкопали в землі в Галичині, в котрих на долу ще й викопане місце, глибше од стін на аршин, де певно люде сідали, як на призьбах або лавах, й обідали та вечеряли. С таких хатів і справді доводилось висажувать дітей та престарезних людей вгору, мов с погреба, а не виводити, або випихать надвір. В Галичині ще й досі пишуть так: Виявилося, як несильно сидить Ізяслав у своій волости, і се подражнило у Святослава та Всеволода охоту висадити його з волости (князівства), цеб-то, вигнати, бо висадить князя з князівства можна

филі-моргуни рядок за рядком біжять по воді. Рось ніби кліпає очима й моргає на темний високий питель, що тулився до скель на острові, та на зелені ще верби та лози попід скелями. На зелених ру́нах вгорі понад скелями блукає найіжачена кудлата худоба. Люде на пороні хмурі й невеселі і щуляться на вітрі. Тільки гуси неначе збираються, щоб летіти в далекий вирій. Купи гусей здіймаються с пригорків. Вони ґеґають весело й голосно. Декотрі купи раптом падають на воду, кричять і ніби регочуться. Другі купи ляскають крилами по воді й пірнають. Филі коливають йіх і підкидають вгору. Йім тепер гарно, весело, бо не душно надворі. Вони бадьористі, жваві, веселі, мов дівчата на весіллі. Жнива й возовиця вже скінчились. На полі тільки йде копанка буряків і возовиця до сахарні. В селян стало менче роботи. В неділю й у понеділок чути по селі троісті музики. Справляють багацько весіллів в цей вольніший од роботи

тільки з землі на небо на хмари, або на високі гори десь за границею князівства. В наш час висажувать пьяного (а не випихать) можна с київських глибоких підвалів, котрі вода в великі дощі заливає часом сливе до стелі.

Таксамо недоладу вживають теперички дієслов торкаться: „це не торкається мене“; сойм торкається права виборчого (обірального). Слово торкаться (як і черка̀ться) в народні мові вживається завжди с предлогом **об** з винувальним падіжем: човен торкнувся, черкнувся дном об камінь; чоловік торкнувся об стіну плечем, а слово торкать ставляється з винув. пад. без предлога: хтось торкнув мене у бік; торкає баба світилку ліктем. „Це мене торкається“ — єсть переклад великоруського речення: это касается меня одного, а не вас. По-український це речення треба перекладати отак: це стосується до мене одного, а не до вас. Торкаться об що підхоже до дієсловів: обперся ліктем **об стіл** (сперся ліктем **на стіл**), не обпірайся об тин (не спірайся бо на тин, бо обсунеш хворост); торкнувся об скриню: вдарився об двері (а не **о двері,** бо в українські мові нема опрічнього од слів самостійного предлога **о**, а є тільки праставчаний до слів: о-знака, о-пустив руки, о-болонь, о-діржини (оддерті од конопѐль). Слово доторкуваться ставляється с часточн. падіжем с предлогом до: доторкнувся до стіни; до тебе неможна й доторкнуться, такий ти недоторканий (недотрога).

Галицькі стародавні слова нава̀ла, пова̀ла (стеля) можна

час. Гуси ґеґають на Росі. В селі скрізь співають дружки на весіллях.

Ученики повинні написати це усе й поставить точки.

§ 2.

Трудящий школяр має потяг до книжки. Ледача людина часто одмикує од праці. Холодний вітер проймає ніби наскрізь. Ледачий чоловік має пóтяг до гульні. Отрутні гриби можуть завадить шлункові. Полохливий кінь боїться кущів, копиць та стовпів на трахту.

Я люблю науку й книжки, бо люблю читати гарні й цікаві книжки. Страхополох боїться своєї тіні. Сніг укрив землю й покрівлі хатів. Вітер промикується кріз щілини в дверях та вікнах у хату. Добра людина почуває любов та ласку до всіх. Вівці ходять на випасі за бараном або за

історично витовмачить так, що старовинні житла-землянки не вшивали й не настеляли дошками (стеля—од стлать, цеб-то застелять дошками), а закладали хворостом і зверху навалювали, накладали землі, або вальків: місили глину, робили вальки і накладали вальок на вальок на хворост, як робили такі стелі ще не дуже давно в землянках. Од слова навалювать пішли й старовинні слова нава́ла, повала й слово вальок, котре животіє й теперички, цеб-то велика, як кавун, балабушка глини. Це слово животіє й теперички на Україні, і од його вневдяні слова: валка чумацьких маж, вал з насипаної землі й схожі по формі—вал в млинових колесах і вал с клоччя—товстющі нитки на рядовину.

Од вживання стародавніх „допотопних“ приставок у словах та й падіжів с предлогами часом неможна й гаразд втямить, що авторі хотять сказати. „Це не торкається мене (не торкається об мене, цеб-то—це до мене не стосується; это меня не касается). Також і артилерією Поляки **були горою** (цеб-то були лучче од московс. війська Шереметьєва й Юрія Хмельницького). **Поза** Шереметевим, здається, вся инша старшина **завдячувала свої ранги** більше високому уродженю, як (ніж) заслугам і військовій умієнтности (?) (умінню). Сі уваги підносять (?!) не тільки сучасні критики, але й очевидці. Напрям дороги визначено на Любар; військо мало **поступати** Гончарихою (через Гончариху?). Записки Наук. Тов. І. Шевч. 1912 р. V том. Чуднівська кампанія 1666 року Вас. Герас. ст. 53, 54.

цапом. Собака біжить за возом і за санками. Доброму чоловіку прибав, Боже, віку (приказка). Сідайте на траві, або просто неба на землі.

§ 3.

Ой на горі сніжок імжить, а в долині козак лежить. Накрив очі китайкою, а ніженьки нагайкою. А в головах ворон кряче, а в ніженьках коник скаче (народня пісня).

Вечір

Садок вишневий коло хати.
Хрущі над вишнями гудуть.
Плугатарі с плугами йдуть;
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.
Сімья вечеря коло хати;
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерю подає,
А мати хоче научати,—
Так соловейко не дає.

Тарас Шевченко.

Вивчить напамять, а в диктовці одділити одно речення од другого й посшавить або точки (цятки), або запяті.

§ 4. 5.

Ой ішов я вулицею раз, раз, не бачив я та нікого в образ; ой ішов я вулицею двічі, не бачив я товаришів ввічі. У степу часом і кінця невидно. Череда пішла в степ та вшелепалась у сіножать. У Киіві вогонь горить, в Батурині видно. Прочани пішли на прощу в Киів.

§ 6—10.

Язик до Киіва доведе́—і до кия. В Чорне море вливаються великі річки: Дунай, Дніпро, і менчі річки—Південний Буг, Ингул. В Азовське море вливаються річки Дон і Кубань. На Кавказі найвищі гори: гора Ельборус і гора Казбек, а в Криму гора Чатирдаг і Ая-Пе́тра (Святого Петра). В Киівські губерні живе багацько народа. В Звенигородському повіті в Киівщині в селі Керелівці (по книжньому в Кирилівці) зріс поет Тарас Шевченко, а родився він в с. Моринцях. У Киіві Софієвський собор ставив великий киівський князь Ярослав, син святого Владимира. Собор зруйнував хан Батий, що

прийшов з монгольською чи татарською ордою 1241 року взімку 6 декабря на св. Миколая. Зостались цілі тільки олтарі та стіна, де стоіть иконостас, до самоі найбілшоі бані, сливе до вікон. Ця стародавня частка зветься Нерушима стіна, цеб-то не порушена й не зруйнована. Зосталася ціла й гробниця великого князя Ярослава з рябенького мрамора на аршин заввишки, притуляна до стіни, котра одділяє великий олтар.

Череда рано вранці рушила за коловорот (за царину) на поле. Роі виходять в ясний погожий день. Отари овець пасуться на великих степах. На войну рушили з міста полки за полками і все помаленьку рушàлись ік Дунаю. Отара овець рушила с поля на стігло над ставком. Ворушіння комашні в комашнику часом буває дуже жваве й велике в ясну годину. Валка чумаків насилу рушалась по рівнім степу. Стадо коней с поля покатало до річки пить воду.

§ 11, 12.

Граб єсть дерево, залізо—це метал, а сіль—це минерал. Глина— це жовта, біла, руда й червона земля. Троянда—це повна рожа. Шипшина єсть рослина. Усяке запашне зілля росте по степах та на луках. Кожна рослина любить дощ. Віл це домашня животина, вовк це дика звірюка. Усе живе, що животіє на світі, зветься животинами (существами). Кінь ірже, води не пьє, доріженьку чує (нар. пісня).

Дуби й осокорі бувають дуже високі. Рожі й шипшина ростуть с колючками. Усі рослини й животини не можуть животіть без води. Олені, цапи й барани часом буцають людей рогами. Червяки, мухи, бджоли, білки, зайці, хаврашки, коні—всі загалом звуться животинами (существами), а не *істотами*). Усі животини або ворушяться помаленьку, як от гусінь, кузки, або рушàються та ще й дуже швидко, а коні, собаки та зайці можуть бігать, що єсть духу. Наш йіконом дуже рано чогось покатав конем на буряки в поле.

§ 13.

Як півень співає, то буде година надворі. Їіде якась біда на біді (бідці на двох колесах), ще й біду наздоганяє,

а ондечки ще одна бідка попереду катає на поле на чиюсь біду. Біда не сама ходить, а з дітьми. Пішла біда до мельників—наілася варенників. Пішла біда до шевця, сіла собі на стільці, поморщила постольці. Пішла біда до Демяна—од Демяна вийшла пьяна. Пішла біда до пана—та збулася жупана (народ. пісня). Біс біду перебуде! одна згине, десять буде. Голодні кумі хліб на умі. С пісні слова не викидають (народн. прик.). Ой не шуми, луже, зелений байраче! Не плач, не журися, молодий козаче! (нар. пісня). В жнива усі поля наче вкриті стайками полукіпків та маленьких недóкладків, куди ни кинь оком. Витріщив очі, неначе корова на нові ворота, неначе зцапів од якогось дива (приказка). Наш хазяін такий кміта (наблюдатель), має такі кмітливі очі, що як зирне по дворі, то одразу прикмітить, що стоіть або лежить не на своєму місці.

§ 14, 15.

В неділю наш пан ходив с писарем на влови в діброву. Пан застрелив дві лисиці, а писар аж три зайці. Наш дядько такий влучний та зручний вловчий, що тільки стреляє ворони, як вони сидять на вербі, а в дику качку не влучить ніколи. Як я був малим підпасичем, то пас ягнята й телята; а це вже пасу коні на отаві. Загнала гуси в двір, а качки покинула на ставку. Не хотять йти додому, бо мабуть десь знайшли собі поживок та понаідались. Пошила кожуха з двома комірами: зверху, на шиі стоячий, а на плечах викладчастий. Сину мій, сину, моя дитино! спи вдень і вночі. Дядьку! зачиняйте бо ворота в тік. Ой ходив чумак сім рік по Дону, та не було пригодоньки ніколи йому (нар. пісня). Це було років с пять передніше. Пять год служив у москалях, та й додому повернувся. Сім день—конопель, а ячменю—три дні; хто за дяка піде, то готові злидні (нар. пісня). Попокосив у полі днів з десять, та й косу кинув у траву, зовсім ізнемігся. Махніть іще косами разів з десять, то й буде кінець. Після смерти батька настоятелями на його поле повинні буть сини, а не дочки. Старці й усякові прохачі як просять милостини, то кажуть: христіяни милости́вії,

божіі трудо́вники! взруште своє серце, змилосердіться й подайте милостину сліпому каліці невидющому.

§§ 16, 17, 18, 19, 20.

В наш час понаписували вже багацько усякових книжок, а найбілше повістів та невеличких оповіданнів. Хто вчиться в школі, той добуває багацько нових знаннів та відомостів. В серці людини буває багато усякових почуваннів, і горя, і радости, і надіі, і одчаю, і добра, і правди, і кривди. Почуття́ холоду буває дуже неприємне тому, хто не має кожуха. Людина чутка́ на вухо, має гостре чуття́: хоч говори тихо, сливе нишком, а вона почує з другоі кімнати. Поновління церкви, та ще дуже староі коштує дорого. Перевезіння буряків с поля до сахарні коштує багацько грошей. Од берегів річки та з болота повіває вохкістю та свіжістю в повітрі. В дощове літо жито й пшениця бувають гарні на взір, але не умолотні, ще й зерно в йіх заміркувате (заморкувате, мале). Пісок носять ношами, а людей носять на кладовище на марах. Бодай тебе на мари винеело, так ти міні надокучив (народ. приказка). Надів окуляри, неначе позичив у когось очі, а своі десь загубив. Меж школярами невелика різнація на літа. Невелика труднація сидіть та книжечку читати. Тепер на селах пішла така поведенція, шо кидають свнти ти вдягаються в жупани та сіртуки, та піджаки. А за постоли тільки пасішники не забулись. Між турками та нашими людьми, як на взір, є велика одли́чка.

§§ 21, 22, 23.

З дужим не борись, з багатим не судись, бо все одно пропозиваєш багацько грошей дурнісінько, ще й зостанесся винним. Голодні кумі хліб на умі (приказка). Нестиглі овощі можуть завадить, і йіх неможна йісти за́зелень. Вік мій довгий, а лихо моє ще довше. Будь здоровий, як вода, а веселий, як весна, а багатий, як земля (приказка). Усі люде луччі—ввічі, а позаочі недуже-то гарні. Більше од усього на світі—небо: йому й кінця нігде нема, а земля багато менча. Поміркований та статковитий хазяін добре зробить усяку роботу, а непоміркований хазяін усяку роботу спас-

кудить і попсує, і воли та коні збавить, бо не доглядає нічого, як слід. Статковитий чоловік падкує коло хазяйства, не пьє, та гроші покладні має в скрині, а нестатковита людина несе гроші до корчми. Річка глибока, а море ще глибше. Туман, туман по долині, широкий лист на калині. А ще ширший на дубочку. Кличе голуб голубочку. Падковиті до роботи й загарливі люде бувають завжди замóжні. Поставний, високий на зріст та плечистий чоловік кращий на постать, ніж високий, сухорлявий, кандúбистий.

§ 24.

Маленьке, кривеньке по усіх полях скаче (загадка—серп). Що в світі всім найлюбіше, наймиліше? (загадка—сон). Що в світі найголосніше, що усіх людей скликає? (загадка—дзвін скликає до церкóв усіх людей). Одчепися, препоганий, тобі зась, тобі зась! (народня пісня). Є люде такі товстелецькі, що й у двері не потовляться, а як сяде такий товстун на біду, то сповняє собою увесь вóзик, а сам увесь аж двигтить, аж труситься, мов добре вгодований кабан. На рядна й мішки прядуть товстющий вал, а не нитки. Од важкоі хури аж земля двигтить. Як везуть до фабрики здоровецьку завальнýу машину, то аж земля стугонить. Вишні та черешні на молодому дереві бувають дорíдні, а на старому—дрібніші й менчі. Цибуля хоч і дрібна, але спірнá; можна однаково наістись, як і великою. Коні рвачкí (що не встоять на місці, як запряжені), і рвучкі нитки, це ж не однакові слова. На селі зловили збіжалого москаля.

§§ 25, 26, 27.

Один читає книжку голосно, а десять або й двадцять душ слухає. Стоіть стріла серед села, а в ті стрілі сімсот і дві (загадка—церква). Був собі Гедеон та звив гніздо, як оцей дом; та зніс семеро (або дванадцятеро) яєць,—і кожному ймення єсть (загадка, Канівськ. повіт — тиждень, або рік з дванадцятьма місяцями). Одно каже: світай, Боже! друге каже—не дай Боже! третє каже: міні однаково, чи вдень, чи вночі (загадка, Канівськ. повіт — вікна, двері, стеля). Великий київський князь Св. Владимир в девятсот вісімде-

сят восьмому году звелів усім киянам зібратись до річки Почайни (котра тоді вливалася в Дніпро трошки далі од теперішнього памятника йому коло самого Дніпра в долині) і звелів грецьким священикам охристить усіх у Почайні.

§§ 28, 29, 30.

Не сам же я плачу, плачуть карі очі, що не досипають темненькоі ночі. Я та дочка самі робимо роботу і в хаті, і в дворі, бо батька все вдома нема. За обідом поіли білші раки, а зостався самісінький дрібязок. Ой єсть у мене сімсот голубів: вибірай, голубко, котрий буде твій. Сам не вгадаю, котра тепер година. Скажи, будь-ласка, котра тепер година? Який сьогодні день? Я вже й дні погубив од клопоту. Ой хто, хто в лисичині хатці?—Я, коза дереза, пів бока лупляна, за три копи купляна. А кіт каже: одчиняй міні мерщі двері! Я знаю, хто в лисичині хатці (казка). Кожні (кожній) свашці—по ковбасці (приказка). Всяк хто не маже, той дуже скрипить. Хто не лукавить, той ззаду сидить. Всякому рот дере ложка суха. Хто ж єсть на світі, шоб був без гріха? (Наталка Полтавка Івана Котляревського). Що ти мелеш язиком, я нічогісінько не втямлю. На багатьох дітей, на велику сімью треба й настачать багато хліба, бо в великі (великій) сімьі й велика зьіжа. Ніщо міні так не докучає, як малі та дрібні діти. Прийшов хтось, украв щось—гнатися за ним, хто його зна, за ким (приказка). Один дідич напитав собі йіконома німца, котрий не вмів добре говорить українською мовою. А хто це витолочив пшеницю вночі? питає німець.—Хтось, пане,—кажуть люде. А хто це зрубав уночі в лісі старого граба?—Хтось, пане, каже лісовик—козак. А хто це вкрав с поля пів копи жита? питає німець.—Хтось, пане, вкрав, каже сторож. А хто це вмер, що дзвонять в усі дзвони по душі?—питає йіконом. Хтось умер, кажуть люде. А йіконом каже: слава тобі, Господи, що той шкодливий хтось здох, і вже білше не буде робить міні шкоди.

§§ 31, 32, 33, 34, 35.

Надворі пишається весна. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло покласти палючих слідів на землю. Мов на

Великдень дівчина, красується вона в своім роскішнім убранні. Поле, що безкрає море, скільки зглянеш, розістлало зелений килим, аж сміється в твоіх очах. Над ним синім шатром роспялось небо; ні плямочки, ні хмарочки! Чисте, прозо́ре. Погляд так і тоне. З неба, мов ростоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця. На ланах грає соняшна филя; під филею стигне хліборобська доля. Буяє вона вгору, зеленіє, як рута. Легенький вітрець подихає с теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живи́ть, освіжає кожну билинку. І ведуть вони між собою тиху таємну розмову: чутно́ тільки шелест жита, травиці.

А вгорі лине жайворонкова пісня, доноситься голос, неначе срібний дзво́ничок, тремтить, переливається, застигає в повітрі. Перериває його перепе́лячий крик, здійнявшись угору: заглушує докучне сюрчання травяних коників, що цвірчять, як не розірвуться. (Панас Мирний. „Пропаща сила“).

§§ 32, 33, 34

Дав нам вчитель на урок таке трудне та забутнѐ, що я вчив, учив, та насилу втямив і вивчив. А вранці знов забувся та ще повторював і промовляв кільки раз. А я ж не забудливий, і маю добру тяму в голові. Влітку на вакаціях я хожу удить рибу й раз виудив чималого коропа. А в жнива сливе що-дня посилав мене тато на поле. Попоходив же я кільки неділь, аж остогидло; та ще ходитиму й після Спаса на ярові жнива. Мене мама не пускає в ліс гуляти, а я таки буду ходить, буду гуляти, бо в лісі гарно, і міні весело шукать грибів, опеньків, печериць, синяків, маслюків та ба́бок. Раз я свиснув у лісі так здорово та голосно, що сполохав одудів та омелгу на дубі.

Показать одличку меж діяльними й стра́ждальними залогами й змінити діяльний залогъ на страждальний для одлички між ними:—

Взімку сніг укриває землю. Взімку земля довго буває вкрита снігом. Батько сіяв позавчора жито, а вчора пшеницю. Восени чоловіки загатили та́расом нашу греблю. Восени́ небо сливе завсігди буває заслоняне хмарами й тума-на́ми. Вози та плуги робляться штельмахом майстром. Мій

брат влучний стрілець та добрий вловчий. Вчора застрелив на вловах два зайці. Хати будуються теслями. Чужі коні витолочили траву на наші (нашій) сіножаті на луках. Стережéного чоловіка й Бог стереже (приказка). Лучанé сіно одгонить і тхне мулом. Корсун, Богуслав та Біла-Церква закладяні й збудовані над річкою Россю великим київським князем Ярославом Мудрим в одинадцятім віку, щоб захистить край од дикоі орди печенігів та пóловців.

Неживотні предмети лежять або стоять, а животні ходять, рушáються з місця на місце, або ворушяться на однім місці. Лінива людина або спить, або лежить, або бàйдики бьє та справляє походéньки та посиденьки. Весною знов буває одродіння замершого життя рослин. Зімою уся земля й водà ніби вмірає й замірає на якийсь час. На Бога надійся, але роботи не цурайся. Воли, вівці, кози ремиґають жуйку після того, як ззідять сіно. Бога бійся! що це ти робиш? Школярі часто бьються та сваряться, приходять до школи не зачесавшись та не прибравшись, не причепурившись. Хто дбає, той має. Вчись і за книжку берись! В школі, як і в селі, часом бувають прúводці й митці на всі штучки та на пустощі й часом дають негарну направу, щоб пустувать, а штукарі вигадують та витворяють усяку нісенітницю для смішків. Половина світа скаче, половина світа плаче (нар. приказка). Хто має пóтяг до науки, той сам себе доведе до пуття.

Гетьман Богдан був здатний прúводень війська, одбився од Польщі, котра була підвернула Україну під власть короля й довго правувала українським народом. Після Богдана Україна наче одродилась, бо козаки позаводили скрізь по селах школи, позакладали для слабих людей лікарні, тоб-то шпиталі по селах в кожні парафіі, одрятували народ од лиха, неначе од смерти. За пропущені дні робітникам одвертають плату (вилічують) в сахарнях та суконних фабриках. В житті доводиться стикатись де-небудь з добрими й лихими людьми. Залúва часом промикується в хати кріз стелю. Як стикаються поізди на залізниці, то од цієі спотички багато людей плятить за дорогу своім життям. Все, ще животіє (существує) на світі, має свій початок, але кінця

має. Як борються два парубки, то їім кричять: хапай *д силку*, то звалиш з ніг! цеб-то хапай попід руки, під хви́, кругом тулуба, де саме знаходиться осередок сили. ц цього й пішли слова: силкуйся, силкування (піддай сили! пинайся!). Школи скрізь повинні буть примитиковані до т, до станів і мови дітей. Морочусь і ні на який спосіб не римидикую віка до скрині й діжі до віка. Що впало з воза, пропало (приказка). Не шукай його! Напитував на селі аймичку й наймита, та в своєму селі й не напитав. Шукать по всіх усюдах москаля, що втік с полка. Не нехтуй кого, хоч би й найбіднішого: не плюй в криницю, бо може олись доведеться води напиться (приказка). В селі зьявилась кась проя́ва: напне свиту на голову рукавом та й ходе. Таке явище смішить людей.

Рілля на полях чорніє, а як піде дощ та вникне в зем-о, як піде о́пар, то рілля ще білше чорнішає й стає чорна й снюча, як сажа. Тоді все поле почорнішає, стане схоже а чорне сукно́, і тоді воно стає неначе сумне. Людина часом осте й розумнішає, і добрішає, а инче дурнішає й злішає, де-яка людина так позлішає, що до неі ані приступу! В елику спеку річки й ставки менчають, в великі тучні за-ивні дощі білшають, а в час повіддя побілшуються так, що ода виливається на луки й заливає низини. Віл розчахнувся а голоцику́, завалився на льоду, шурхнув у продухвину і пішов під лід, що й призна́ки не зосталось. Веселка на небі то до́вшає, то короччає, як небо темнішає або яснішає.

§§ 35, 36.

Зневірена людина (разочарованная) часом доходить до одчаю або й до чогось гіршого. Чоловік, маючий яке-небудь дуже потрібне діло або справу, недоброхіть стане доступни́й, набереться сміливости й доступиться хочби й до самого губернатора. Навратлива (рѣшительная) баба рада б і до пана старостів слати, та пан дочки не бере (приказка). Зчорнівший ліс восени дуже понурий та сумний. Ходив сім рік, не йівши, не пивши (св. Олексій), прийшов до батька, як земля, зчорнівши (лірницька пісня). Швидко летячі хмари по небі схожі на втікаючі од стрільця дикі качки. Си-

дить дід на призьбі, набундючившись од старості. Дівчата вертаються з музик, сміючись та регочучись. Закиркуватого чоловіка ніхто не любить, а любляча помирлива людина кожному приємна. Надіючийся на щось чоловік завсігди живе й животіє своіми надіями. Думай та гадай і про буду́ще, не тільки про теперішне. До неділі усяка робота повинна буть поробляна, бо субота—не робота, а якийсь гармидер у хаті од прибірання та тупцяння. За битого двох не битих дають, та й то не беруть. Буть скривдженим кимсь неприємно й зобидливо. Казали оце, шо незабаром буде Страшний суд, а я вагаюся в думках, чи йнять тому віри, чи ні. Є книжки, наводячі нудьгу й дрімоту.

§§ 37—49.

На чужіі сторононьці та звуть мене заволокою: кажуть міні річку плисти широкую та глибокую (пісня). Говори до гори, а гора мовчить і не дише. Впав догори ногами с покрівлі. Дівка наша на вулиці перед веде, а на полі серпом гуде (приказка про жваву, веселу, танцюристу, але робочу дівчину). Таке міні лишенько, хоч сядь та й плач! Сиди, сиди, Ящуре, в горохвянім вінку! май собі жінку, як перепілку. Завтра вмреш, пропадеш, — кого впіймеш, обдереш (весняна играшка в Ящура). Не гуляй, не байдикуй! йди лишень у хату та сідай за книжку. І ніч іде, і ден іде, і голову вхопивши в руки, дивуешся, чому не йде апостол правди і науки (Тарас Шевченко).

Моя мати, моє горе! Гей!
Хто ж пожене воли в поле?
Найму я сі (собі) челядни́ка,
Най пожене до гаіка.
А з гаіка на долину. Гей!
Напасуться розмарину.
Розмарину напасуться. Гей!
Зімной (холодноі) води напіються.
Зімной води фіялковой—Гей!
Із студенки (криниці) корчмарьовой.
Ой корчмаре, корчмареньку! Гей!